

સુધરેલી રીત મુજબ

વર્નાક્યુલર ટેકસ્ટ બુક્સ રીવિઝન કમિટીએ તૈયાર કરેલી

સાતમી ચોપડીના અર્થ.

જેની અદર શબ્દાર્થ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે એને ૩૬

અંતે રીતે; કવિતાનું વિવરણ-સ્ફુટી

પાઠના સવાલ; કવિતામાં આવેલા

લેક્ષણોની આજ્ઞાઓ વગેરે.

—મેસર્સ. સી. ડી. શાહ એન્ડ કો.

અનામત રોકાણ—શાહપોર—સુરત.

પ્રસિદ્ધ કર્તા—C. M. Shah.

પ્રસિદ્ધ કરવાનું હેતુ—શાહપોર—સુરત.

આ પુસ્તક સને ૧૯૬૭ના રૂપમાં અંક ૩ મુજબ રજૂ કરાવ્યું છે

છાપનાર—નારાયણરાવ ભદ્રમણરાવ નીકમ.

છાપવાનું હેતુ—શ્રી "શંકર" પ્રીન્ટર્સ પ્રેસ.

ચોટાના પુત્ર ઉપર ટાકી પાસે—સુરત.

સવન ૧૯૮૪] કિંમત રૂ. ૦-૧૦-૦ [સને ૧૯૮૮

૨૪૨૨૪

ગુજરાત વિધાનસભા પ્રશાસન

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ કાયદા]

અનુક્રમાંક ૧૪૨૧૪ કર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સાતમી યોજના
સ્તંભ

વિષય

મંડળ : ૮૪૩ : ૬-૨૦૦૦

128
મસદા. સી. ડી. શાહ એન્ડ કો. કૃત.

સાતમી ચોપડીના અર્થ

પાઠ ૧.

||ગરિક=એક ગામ કે નગરમાં
વસનારા લોક
શબ્દન=એકજ દેશમાં અને એકજ
રાજ્યના અમલ નીચે વસનાર લોક
પાચરણ=કામ; વર્તન (આ=મર્યાદા
વાચક ઉપસર્ગ+ચર=ચાલવું+અન=
કિ. વા. પ્રત્યપ)=મર્યાદામાં ચાલવું તે
રાજ્યના અંગની=રાજ્ય તરફની;
રાજ્ય પ્રત્યે
||ગરવાસી=ગર=હેર+વાસી=રહે-
નાર)=શેહેરમાં રહેનાર
માણુ=(કા) દુવડ
||તાપ=કીર્તિ; મીઠાઈ
||ગરિક ધર્મ=દેશજન તરીકેની ફરજ
તિજન=લોક; આશરો
||મે=સાન; નિ
વાર્થ=પોતાનું કાલુ; (સ્વ+અર્થ)
||મ કરે છે=પાળતા નથી
||અ=આખર; વટ

બટો=મોશી; હીણપત
||બહાને=નામે; નિમિત્તે
જનમંડળ=પ્રજા; રૈયત; નાગરિકજનો
(જન=માણુસો+મંડળ=ટાળું)
માણુસોનું ટાળું
લોપ=નાશ; અદૃશ્ય (સં. લુપ્ત
ઉપરથી લોપ થયો છે. લુપ્ ધાતુ=
લોપ કરવો)
વફાદાર=(આ) નીમકહલાલ
||ફા=ફાયદા; માણુ+દાર=વાળો)
માણુ કરનાર વિશ્વાસુ
||દે=અદેખાઈ
||દોષસ્ત=(દો) સલાહચાંતિ; ગોઠવણ
||દાલત=(દા) કોટ; ઇન્સાફની કચેરી
ચ=કળ્યાણ નિકાલ કરવાને
પાંચ કે વધારે માણુસોની જે ટાળી
ઠરાવી હોય છે તે; (તેમાંનું એક
માણુસ પાંચ કહેવાય) ન્યુરી
એમાંનો દરેક માણુસ એસેસર
કહેવાય છે.

ગુજાની=સોગન લાઇને જે કંઇ
કહેલું કે લખાવેલું તે

સ્થાનિક કર=રહેવાની જગા સંબંધી
જે કર આપવા પડે તે, (મ્યુનિ-
સિપાલીટીના કર તે સ્થાનિક કર
કહેવાય) સ્થ ધાતુ=રહેવું (સ્થાન
=રહેવાની જગ્યા+ક=સંબંધી)

રાજ્યના કર=રાજ્ય તરફથી જે કર
નાખવામાં આવે છે તે

મ્યુનિસિપાલિટિ=શહેરની કે કસ્ટોની
તંદુરસ્તી, કેળવણી, સફાઇ
વગેરેનો કારભાર ચલાવવા માટે
નિમાયલું સરકારી અને પ્રજાકીય
સભાસદનું મંડળ

લોકલબોર્ડ=ગામો માટે લોકલફંડની
વ્યવસ્થા કરનાર મંડળ

લોકલફંડ=જિલ્લામાં રસ્તા સમ-
રાવવા, તળાવ, કુવા, વગેરે
બંધાવવા તથા કેળવણી આપવા
માટે દરેક ખાતેદર પાસેથી
રૂપીએ દોઢ આના પ્રમાણે જે
કર લેવામાં આવે છે તે

... ગામમાં થતા ગુના વગેરેનો

નિકાલ કરવા માટે સારા આયર-
દાર ગૃહસ્થાનું જે મંડળ નીમ-
વામાં આવે છે તે.

(ગામ પંચ જરૂરીઆતો પુરી
પાડે છે અને તે બદલ દર ધર
દીઠ અમુક કર લેવાની તેમને
સત્તા હોય છે. બ્રિટિશ રાજ્યમાં
ગામ પંચ નથી. પણ હાલમાં
ગાયકવાડ સરકારે કેટલાક ગામોમાં
એવાં મંડળો નીમ્યા છે. એનો હેતુ
રાજ્ય પ્રકરણ આખતમાં લોકોને
ભાગ લેતા કરવા એટલેજ ખતા-
વવામાં આવે છે.)

શરીર સુખાકારી=તંદુરસ્તી

પ્રતિષ્ઠિત=આખરદાર

સહે=શરમ; ડર; ધાસ્તી

પાર્લામેંટ (ઇ) બ્રિટિશ રાજ્ય સભા
(સાધારણ માણસોની, અમીરોની
અને રાજાની સભા એ ત્રણે
મળીને પાર્લામેંટ કહેવાય છે)

ખ્યાલ=(ફા) વિચાર; ચિંતાર

સર્વોપરિ=શ્રેષ્ઠ (સર્વ+ઉપર) =

સર્વથી ઉપર

સવાસ—નાગરિક ધર્મ એટલે શું તે દાખલો આપી સમજાવો. નાગરિક ધર્મ ન પાળવાથી શું શું નુકસાન થાય છે ? સ્થાનિક કર અને રાજ્યના કર આપણે શા માટે આપવા જોઈએ ? મ્યુનિસિપાલિટી, લોકલબોર્ડ, લોકકન્ફેડ, અને ગામ પંચ એટલે શું તે સમજાવો. નાગરિક ધર્મ ક્યાંના લોકો બરાબર સમજે છે ?

પાઠ ૨.

પ્રાચીન=પહેલાંનો (પ્રાચી=પૂર્વ દિ-
શા+ઈન=કિ. વા. પ્ર.) પૂર્વની કિયા
બતાવનાર. એથી કુલટો અર્વાચીન
અગોળવિદ્યા=આકાશના ગોળા સં-
બંધી વિદ્યા (અ=આકાશ+ગોળા
=ગોળા+વિદ્ય=અણુવું+અ=ચોગ્ય+
આ=નારી જાતિનો પ્રત્યય)
સંશોધન=શોધખોળ (સં+શોધન)
અભ્યાસ=મહાવરો (અભિ+અસ
=હોવું) વિશેષે કરીને કોઈ બાબ-
તના જ્ઞાનવું આપણામાં હોવાપણું
ઋગ્વેદ=સ્તુતિનો વેદ (જે વેદમાં
ધણા મંત્રો આવેલા હોય છે
તે. એમાં ૧૦૨૮ મંત્રો છે
(ઋક્=મંત્રો+વેદ) એ ધણા પ્રા-
ચીન ગ્રંથ છે. હિંદુઓ અને
કૃષ્ણર રચિત માને છે.)
અધ એસતું=સાચું પડતું

યજુ=દેવોની પૂજા કરી હોમ કરવામાં
આવે છે તે (યજ્ઞ ધાતુ=પૂજા કરવી)
નિરીક્ષણ=બારીકાથી જોવું તે;
અવલોકન (નિરુ+લક્ષિ=જોવું+
અન=કિ. વા. પ્ર.)
મંડળ=પ્રકરણ; ઋગ્વેદનો એક ભાગ
નક્ષત્ર=આકાશમાં ક્રાંતિવૃત્તના પટાના
તારાઓના જે ૨૭ ભાગ તે;
(નક્ષત્ર ૨૭ છે. અશ્વિની, બરણી
કૃતિકા વગેરે)
સૂત્ર=કોઈ પણ પ્રાણીને કાપીને
હોમવામાં આવે એવો મહા હોમ
(સદ ધાતુ=કાપવું)
સમાપ્ત=પૂર્ણ (સમ+આપ્ત=અધ
કરેલું તે)
અવલોકન=બારીકાથી જોવું તે
દક્ષિણાપન=સૂર્યનું વિષુવવૃત્તથી દક્ષિણ
દિશા તરફ જવું તે તે
(દક્ષિણ+પન=

દેવકાર્ય=દેવના સંબંધનું કામ; દેવોને
પ્રસન્ન કરવાનું કામ

અશુભ=મોઠો; લાયક નહિ તે

વિધુવ=વચ્ચે દિવસ

રાશ્ત્રિ=કાન્તિવૃત્તના પદાના જે સરખા

ભાર ભાગ કરેલા તેમાંનો દરેક
ભાગ. જેમકે કુંભ, મીન, મેષ વગેરે

જ્યોતિષ: શાસ્ત્ર=આકાશી પદાર્થનું
જ્ઞાન ધરાવનાર માણસ (જ્યોતિ-
ષ=આકાશમાં તારા, ગ્રહો વગેરે
જે જ્યોતિઓ છે તે+શાસ્ત્રી=સાર
જ્ઞાન ધરાવનાર માણસ)

ઘાટલીપુત્ર=પટણા. ગંગા ને શાણુ
નદીના સંગમપર શહેર છે એ
અસલ મગધ રાજ્યની રાજધાની
હતું હાલમાં અણીયુના વેપારને
ખાટે પ્રખ્યાત છે.

આર્યભટ્ટીય=આર્ય ભટે બનાવેલો તે
દૈનિક=દિવસની (દિનમંક)

વિવરણુ=વિવેચન; ખુલાસો (વિ
વિશેષે કરીને મવર્ણ=વર્ણન કરવું)
વિજેષ-રીને વિસ્તારપૂર્વક સમ-

બૃહત્ સંહિતા=મોટામાં મોટી સં-
હિતા (બૃહત્=મોટી+સંહિતા=વેદ
મંત્રોનું તારણ)

ભારતવર્ષ=ભરત રાગનો દેશ
(ભારત+વર્ષ)

ભૂષણુ=શાણુગાર; અલંકાર (ભૂષ્=
શાણુગારવું)

સત્તાદ્રિ=સત્તા પર્વત; પશ્ચિમધાટ
(સત્તા=વિશેષ નામ છે+આદ્રિ પર્વત)
સમકાલીન=એક સમયમાં થએલા
(સમ+કાલ=વખત+મન)=સરખા
વખતવાળા; સાથે થએલા

વૈષ્ણુવ=વિષ્ણુને માનનાર
વિષ્ણુ=આણુઓમાં પણ જે વ્યાપી
રહેલો છે તે (વિષ્ ધાતુ=વ્યાપવું)
મહેશ્વર=મોટા ઇશ્વર (મહા+ઇશ્વર)
શિરોમણી=શ્રેષ્ઠ (શિરષ્+માથું+મ-
ણી=માથાનો મુઠ)

સિદ્ધાંત શિરોમણી=સર્વથી શ્રેષ્ઠ
સિદ્ધાંતો જેમાં કહેલા છે તે

દંતકથા=મોઠાની આલતી વાત
(દંત=દાંત+કથા=વાર્તા)દાંતની વાર્તા.
મતલબ કે મોઠાની આલતી વાત

જન્મકુંડળી=જન્મ વખતની કુંડળી
(જન્મ થયાનો વખત નોંધી રાખી
તે ઉપરથી તે જન્મનારનું ભવિષ્ય
કેવું નીવડશે તે તપાસવા માટે
જ્યોતિષ શાસ્ત્રીઓ જે કુંડળી
કાઢે છે તે)

આળવિષવાયોગ=નાનપણમાં વિષવા
થવાનો વખત આવે તે
(આળ+નિવ=વિના+ધવ=ધણી+આ=
નારી જ્ઞાતિનો પ્રત્યય+યોગ=વખત)
અમર=મરે નહિ તે (અન+નહિ=
મર=મરવું)

સંસ્કૃત=જે સારી રીતે સંસ્કારાયલી
છે તે (સંમ=સારી રીતે+કૃત એમાં
કૃ=કરવું, કરેલું) જેનું સાહિત્ય
પૂર્ણ છે તે

ભાષાંતર = ખીજી ભાષામાં ઉતારો
કરવો તે

ભૂમિતિ=પૃથ્વીને માપવાની વિધા તે

(ભૂ=પૃથ્વી+મિતિ એમાં માપવાનું
માપવું)

ગણિતાધ્યાય=ગણિતવિદ્યા સંબંધીનું
જે પ્રકરણ તે (ગણિત+અધ્યાય=
પ્રકરણ; અંધનો એક ભાગ)

ગોળાધ્યાય=આકાશ સંબંધીનું પ્રકરણ
(ગોળ=આકાશ+અધ્યાય=પ્રકરણ)

નિરીક્ષા=ખારીકાથી જોવું તે (નિર+
દક્ષ=જોવું+આ નારીજ્ઞાતિનો પ્રત્યય)

નિરૂપણ=સંપૂર્ણ વિવેચન; યથાર્થ
ખુલાસો; વર્ણન; વર્ણવું તે

ખંડન કરવું=તોડી પાડવું

કરણકુતુહલ=એ નામનો અંધ
(કુતુહલ=કૌતક; વિસ્મય; અજ્ઞાન)

ગણેશ દૈવચ=નસીબનો જાણનારો
(ગણેશ+દૈવ=નસીબ+ચ=જાણનાર)

નસીબનો જાણનાર જેથી; ગણેશ
વિશેષ નામ છે.)

નિપુણ=હોશિયાર; પ્રવીણ

સવાલ—હિન્દુસ્તાનમાં ઈ. સ. ના આરંભથી આજ સુધીમાં
કયા કયા મહાન ખગોળવેત્તાઓ થઈ ગયા? તેઓ કયા સનમાં અને
કયાં જન્મ્યા હતા? તેઓએ કયાં કયાં પુસ્તકો બનાવ્યાં તે કહો.
આસ્ત્રકાર્ય વિષે જે જાણુતા હો તે કહો.

પાઠ ૩ પ્રભુ પાર્થના.

અંતર્ધામી=મનની વાતને જાણનાર
(અંતર=અંદર યા ધાતુ=જવું)

દીનશરણા=ગરીબને આશરો આપનાર; (દીન=ગરીબ+શરણા=શરણ આપનાર; આશરો આપનાર)

અનુપમ=શ્રેષ્ઠ; સર્વોત્તમ (અન= નહિ+ઉપમ એ ઉપમાનું હુંકં રૂપ છે. ઉપમા=બરાબરી) જેની બરાબર કોઈ નથી તે

હિતકરણા=મહું કરનાર (હિત=મહું +કરણા કૃ ધાતુ=કરવું ઉપરથી =કરનાર)

પ્રભા=તેજ (ભા ધાતુ=પ્રકાશવું)

વિભવ=વૈભવ

વિમલ મુખ = નિર્મળ મુખવાળા
(વિ=વિશેષ કરીને+મલ=મેલ+મુખ)
=વિશેષ કરીને જેના મુખપર મેલ નથી તે

અદ્ભુતો=આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય એવી
કૃતિઓ. સૂર્ય, ચંદ્ર, આકાશ વગેરે

જ્યોતિ=પ્રકાશ; તેજ

પર પરમ=સર્વથી દૂર; પેલેધાર

આદિ=મૂળ પુરુષ

શુદ્ધ=શુદ્ધ; પવિત્ર

પુરુષ પુરાણ=આદિ (પુરુષ=જીનામં
જીનો+પુરાણ=જીવું)

સજન=સૃષ્ટિનું પેદા થવું તે

પ્રલય=કલ્પને અંતે પૃથ્વીપર પાણી ફરી વળવું તે; સૃષ્ટિનો નાશ

અહરનિશ્ચન્નાત દિવસ (અહ=દિવસ +નિશ્ચ=રાત્રિ)

ગોપાળ=ગાયને પાળે એટલે તેનું રક્ષણ કરે તે. (ગો=ગાય; પાલ=પાલનાર)

શિવસદન=કલ્યાણનું ઠામ (શિવ= કલ્યાણ+સદન=ઘર; ઠામ)

એકાકી=એક; એકલો

જનકુલ=માણસ માત્રનો

વિભુરાયા=સર્વવ્યાપી રાગ

હીણો=વિના; વગર

દરસ=દર્શન

પાઠ ૩ પ્રભુ પાર્થના.

સમજીતી—હે ! મનની વાતને જાણનાર, જીવના જીવનરૂપ,

આશરો આપનાર-શરણ આપનાર, પિતા, માતા, બંધુરૂપ.

શ્રેષ્ઠ સખા, બહુ કરનાર, મનુષ્યનાં તેજ, કીર્તિ, સૌંદર્ય, ધન, વૈભવ
 એ બધા રૂપ, જગતના નિર્મળ મુખવાળા સ્વામી-પ્રભુ હું આપને નમન
 કરું છું, વંદન કરું છું. (૧) ટીપ:-મુખ્ય વાક્ય નમું છું, વંદુ છું બાકીના
 બધા શબ્દો પ્રભુનો વધારો છે. ચંદ્ર, ગ્રહ, મંડળ, આકાશ વગેરે સર્વ
 આશ્ચર્ય પમાડે એવી વસ્તુઓમાં મોટી જ્યોતિ-પ્રકાશ જેવું, આંખ,
 ચંદ્ર ને સૂર્યના જેવું તેજસ્વી તારું રૂપ હું વધારે અદ્ભુત જોઉં છું,
 હે પ્રભો ઉપર ગણ્યાબ્યા, તે સૌના કરતાં પણ દિશાની ગુફાઓ અર્થાત
 દિશાઓ, પૃથ્વી અને ઉડાં આકાશને તારા પરમ તેજવડે ભરી નાખતો
 તું સર્વથી દૂર ઉડે છે. (૨) ટીપ:-આંખનું તેજ પણ અદ્ભુત ગણાય
 છે, આમાં કવિ ઇશ્વરની શ્રેષ્ઠતા બતાવી તેનું સર્વવ્યાપીપણું સિદ્ધ કરે
 છે અને સર્વથી ઉડ્યો ઇશ્વરને ઊડતો કલ્પવાનું કારણ તે અન્ય સર્વ
 વસ્તુઓપર નજર નાખી શકે તે છે, હે ! પ્રભુ તું આદ્ય પુરુષ છે,
 પવિત્ર પુરાણુ વૃદ્ધિ પુરુષ પણ તુંજ છે, સૃષ્ટિએ તું ધારે છે અને
 તેની ઉત્પત્તિ અને લયમાં પણ તુંજ છે. અર્થાત્ ઉત્પત્તિ અને લય
 કરનાર પણ તુંજ છે. અમારા ધર્મોનું રાતદિવસ રક્ષણ કરનાર પણ
 તુંજ છે, અને હે ! કલ્યાણના કામ-ધામ પાપી કે પવિત્ર સધળાં
 મનુષ્યોનું કલ્યાણરૂપ તુંજ છે. (૩) સધળી જડ વસ્તુઓ અને ચેતનનો
 તું એકલોજ પિતા છે, તું મનુષ્ય માત્રનો ગુરુ-શિક્ષા આપનાર છે,
 મોટો છે અને ધણો પૂજ્ય છે. હે દેવા, ત્રણે લોકોમાં તારા જેવો કોઈજ
 નથી અને યશ પણ નહિજ. હે સર્વવ્યાપી ઇશ્વર તારાથી અધિક તે
 કોણ હોઈ શકે ? (૪) તું બ્રહ્માંડમાં વસે છે, અમારા હૃદય કમળમાં
 પણ તું વાસો વસે છે, એટલે તું આદ્યમાં આદ્ય છે (બ્રહ્માંડમાં વસે છે
 તેથી) પણ હંમેશાં પાસેજ વસે છે, (હૃદયમાં છે તેથી) હું

હાળીને, દેહે લળી લળીને નમું છું. હજારો વાર નમું છું. હે ! પ્રભુ વળી તમને મારા નમસ્કાર છે. પહેંચળે (૫) હે ! પ્રભુ આ અસત્યો- માંથી (સંસારિક ઉપાધિઓમાંથી શ્રેષ્ઠ સત્યે જે નાશ વગરનું છે એવા સત્યે) તું મને લઈ જા. સંસારરૂપી ઉંડા અંધારામાંથી (ગાઢ અંધકારમાંથી) તું મને પરમ તેજ સમીપ લઈ જા. હે ! નાથ આ મોટા મૃત્યુના ભંડારમાં જ્યાં દરેક વસ્તુનું મરણ થાય એવા આ ક્ષણભંગુર જગતમાંથી તું મને અમૃત પાસે લઈ જા (અમૃત પીવાથી મારું મૃત્યુ થાય નહિ એ અમૃત તે ઇશ્વરસદન સ્વર્ગ) હું તારા વગરનો છું, તો તું મને તારા દર્શનનાં દાન દઈ જા. મતલબ કે એક વખત તું મને તારું આનંદીત સ્વરૂપ બતાવ. (૬) હે ! પિતા જેમ જગતને વીટી કેતો પેણો દૂર સાગર રહે છે, અને સર્વ નદીઓના પાણી જેરબેર તેના તરફ દોડે છે, તેમ હંમેશાં મારા જીવનરૂપી પ્રવાહની સર્વ ઝરણીઓ, દયાના અને પુન્યના મહાસાગરરૂપી પ્રભુ તારા બણી વહે. (૭) ટીપ:- (ઇશ્વરને સાગર અને નદીઓનાં ઝરણુ તે જીવની ઝરણીઓ એ શ્વાદેશ્યથી ઉપમાલંકાર થયો છે) કાયાથી થતું, ધરીએ ધરીએ જે વાણી બોલું છું તેથી થતું, ઇંદ્રિયોની કૃતિથી થતું, મારા મન વિષે જે ભાવ-વિચારો હું કરું છું તેથી થતું, સ્વભાવથી અર્થાત્ કુદરતી રીતે, કે બુદ્ધિપૂર્વક સાઈ અથવા નહાઈ જે કાંઈક કરું છું, તે સઘળું તારા ચરણમાં ધરું છું. (તને નિવેદન કરું છું) તો હે ! પ્રભુ દયા લાવીને મારાપર કૃપાદષ્ટિએ જોજો. (૮) ટીપ:-આમાં કવિ કાવ્યિક, માનસિક અને ઇંદ્રિયોથી થતું પછી તે ચાહે તો ધરાદા પૂર્વક થતું હોય અથવા અજાણે થતું હોય તે સર્વ પાપનું ઇશ્વર આમળ નિવેદન કરે છે; અને તેમાંથી તું મને બચાવજે, મારાપર દષ્ટિએ જોજો એવી પ્રાર્થના કરે છે.

પાઠ ૪.

દ્રવ્ય=જે જે વસ્તુ ખાણસને જરૂર-
 રતી અથવા ઉપયોગી હોય અને
 જે મહેનતથી મેળવી શકાય તે
 ઉત્પાદન=પેદાશ; (ઉત્પત્તિ, ઉત્ત-
 બહાર+પત=પડવું+અન)
 સ્પષ્ટ=મનાવેલું (સજ્ઞ ધાતુ=મનાવવું)
 મુંડી=સંપ્રદ કરેલું દ્રવ્ય; બડોળ;
 પુંછ; થાપણ
 કરજ=દેવું
 દેણદાર=દેવાવાળા (દેણ=દેવું+દાર
 =વાળો)
 ભોંયભાડું=જમીન (ભોંય=સારી
 જમીન+ભાડું=રેતાળ જમીન)
 રાયરચીકું=સરસામાન
 ઢોરઢાંકર=ઢોર વગેરે
 ખનીજ=ખાણમાંથી પેદા થયેલું તે
 (ખન ધાતુ=ખોદવું, ખની=ખાણ+

જ=જન્મવું, પેદા થવું) ખાણમાંથી
 પેદા થનાર
 આગર=સાહિત્ય; હથિયાર
 લુગડાંલતાં=લુગડાં અને એવું ખીજું
 વાસણકુસણ્યુ=વસણ વગેરે
 પ્રત્યક્ષ=નજર આગળ (પ્રતિ=સામે+
 અક્ષ=આંખ) આંખ સામે
 પરોક્ષ=નજર ન પડે તેમ. ગુપ્ત
 પણું (પર=પાછળ+અક્ષ=આંખ)
 આંખથી પાછળ
 ઉત્પન (સં) પેદાશ
 ઉપભોગ સં) ભોગવટો; વહીવટ
 કરવો તે
 અનાયાસે=વગર મહેનતે (અન+
 આયાસ=મહેનત) મહેનત વગર
 સભ્ય=સભ્યતાવાળા; સારા વિવેકી
 લક્ષણ (સ) ચિહ્ન (લક્ષ ધાતુ
 તાકીને જોવું)

સવાલ—છગનલાભે પેલા કણખીને બિખારી શા માટે ક્ષો ?
 અને તેમાં ખોટું શું ? દ્રવ્યવાન કોને જાણવો ? ભોંયભાડું, ધરખાર,
 ઢોરઢાંકર એટલે શું ? પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એટલે શું ? દ્રવ્યનું ઉત્પાદન
 શી રીતે થઈ શકે ? સ્પષ્ટિના અને કુદરતના પદાર્થોની વ્યાખ્યા આપો.
 મનુષ્ય માત્રને નિર્વાહને માટે કયાં સાધનો જરૂરનાં છે ? દેણદાર અને
 ભેણદાર એટલે શું તે સમજાવો.

પાઠ ૫.

વિભાગ (સ) જુદા જુદા ભાગ
(વિ=વિશેષ કરીને+ભાગ, ભાગમાં
ભજ્ ધાતુ=ભાંગવું)

શીકલ=ધાટ

સ્વીડ=સ્વીડનના રહેવાશી

સમૂહ (સ) જથ્થો; ટોળું (સમ=
સાથે+ઉહ=વાહ વાહ ધાતુ ઉપરથી

સપ્રસારણુ રૂપ=સાથે વહેવું)

આર્ય ભાષા=પોતાના દેશની ભાષા

અરબ=અરબસ્તાનના રહેવાશી

યાહુદી=એ અસલ તુર્કસ્તાનના જે.

ડીયા પ્રાંતના રહેવાશી હતા, પણ

મુસલમાનોએ મારી કાઢ્યા પછી

જુદા જુદા દેશમાં વેરાઈ ગયા છે

તેઓ મારવાડી વાણીઆને મળતા

આવે છે મતલબ કે જખરા

વેપારી છે.

વર્ણ=રંગ

ધર્તિ વર્ણો=જેની આમડીનો રંગ

ધર્તના રંગ જેવો છે તે

ગોત્રી=કુળના; વંશના; ગોત્રના

મોંગલ=મોંગોલિઆના વતની

પિ=તોપણ(તથા=તો+અપિ=પણ)

દ્વીપ (સ) ખેટ (દ્વિ=એ+અપ=પાણી.

સંધી થતી વખતે અપનો ધ્રુપ થાય
છે એટલે દ્વીપ શબ્દ થયો છે.)

બહુધા=ધણું કરીને

અરણ્ય=ધણું ઝાડોના સમુહવાળું

અથવા ઝાડ વિનાનું જે મોટું મેદાન
તે; જંગલ; રાન

પાઠ ૬.

સૃષ્ટિ (સ) દુનિયા (સૃજ ધાતુ=
બનાવવું)

રમણિક (સ) શોભાયમાન

અપ્સરા (સ) સ્વર્ગમાં ગાયન, નૃત્ય

કરનારી સ્ત્રીઓ (એ રૂપ, મોહીની

ને આતુર્ય એથી સંપન્ન છે, એમની

સંખ્યા આઠ કરોડની છે પણ તેમાં

રંભા, ઉર્વશી, તિલોત્તમા, મેનકા એ

મુખ્ય છે. ઋષિઓના તપ ભંગ

કરવા ઈંદ્ર અપ્સરાઓ મોકલતો.

અપ્સરા સમુદ્રમથન કરતાં દારીસહ

વર્તમાન નીકળી હતી. (અપ=

પાણી+સર ધાતુ=સરી જવું)

(પાણીની પેઠે જે સરી ગય તે

મતલબ કે એમની ગતિ પાણીનું

રેલા જેવી છે)

સ્વર્ગસ્વાસી=સ્વર્ગમાં રહેનાર; દેવ.
આ સહેરનું પહોડાને લીધે પરમે-
શ્વર તરફથી રક્ષણ થયેલું હતું
=મતલબ કે સહેરની ચારે બાજુએ
કુંગરો આવેલા હોવાથી એને
કૃતિમ કોટની જરૂર નહોતી, એવા
કુદરતી કોટથી કોઈ દુસ્મન આવી
સકતો નહિ.

શોભિતો (સ) શોભાયમાન (શોભ
ધાતુ=શોભિતું)

વગ=સવડ

યથાસ્થિત=જેવું હોય તે પ્રમાણે
(યથા=જે પ્રમાણે+સ્થિત એમાં
સ્થા ધાતુ છે.)

સૂર્યોસ્તિ=સૂર્યનું આથમવું તે
(સૂર્ય+અસ્ત)

મનોહર=મનનું હરણ કરે એવી
શ્રમ=મહેનત

નાટકશાળા=નાટક કરવાનું મકાન;
નાટકને માટે શાળા

નિરંકુશ (સ) દાખ વગર (નિર=
નહિ+અંકુશ=દાખ)

રાજ્યપદ=રાજ્યનું પદ; રાજ્યપણું
કવચિતજ=જવલેલ

પક્ષીઓ=પાંખવાળા જનવર. સંસ્કૃત

પક્ષિનું ઉપરથી પક્ષ=પાંખ+
ધન=વાળાં

નાદ=અવાજ; રવ; સર

રંગબેરંગી=જુદી જુદી જાતનાં.
રંગવાળાં

વિસ્મિત થતું=આશ્ચર્ય પામતું
(વિ+સ્મિત. સ્મિધાતુ=હસવું)

બાહ્યાવસ્થા=નાનપણ (બાહ્ય=નાન-
પણ+અવસ્થા=સ્થિતિ)

વફીબવન=વાંકા થવું તે (વફી=વાંકા
+ભવન એમાં ભૂ ધાતુ=થવું)

ખાધઓ=ઉંડા કોતર

મેધધર્જના=વરસાદની ગર્જના;

વરસાદનું ગાજવું.

ભયાનક=ભય ઉપજાવે તેવો

ખાવા ધાતા હોય=ભયંકર લાગે છે

લીલું કુંજર=કુંજના જેવું લીલું;
ધણું લીલું; લીલુંછમ

સજીવન=જીવન સહિત; જીવતાં

(સ=સાથે+જીવન)

પ્રકુલિત=પ્રસન્ન; આનંદી; (પ્રકુલ
ધાતુ=ફૂલવું)

અગણિત=ગણાય નહિ તેટલા

(અ+ગણિત)

ડુંગરા દૂરથી રળિયામણા=ડુંગર
દૂરથીજ શોભાયમાન લાગે છે પણ
પાસે જમ્યે તો ઉપર મોટા મોટા
પથ્થર વગેરે આવેલા હોવાથી શો-
ભિતા લાગતા નથી; પણ ભયંકર
લાગે છે (આ વર્ણનમાં એથી વિરુદ્ધ
ગુણ દર્શાવ્યા છે.)

નાનાલાલ કવિ એ કવિન્દર

પાઠ ૭.

જ્ય જ્ય (સ) જીત કે ફતેહનો
પોકાર

ગરવી=મોટું; વિશાળ (સં. ગુરુ
ઉપરથી)

અરણ્ય=અરણ્ય; સૂર્યોદય પહેલાંનું
રાતા રંગનું ઝળઝળું

ધ્વજ=ધ્વજ; વાવટા

ઝળઝળ=ઝળાંઝળાં; ઝળકાટ

કસુંબી=કસુંબાના રંગનું; રાતું લાલ;

અંકિત (સ) નિશાનીવાળો (અંક=
ચિહ્ન કરવું)

સંતાન (સં) પ્રજા; છૈયાછોકરાં

મલકિત (સ) સ્નેહ સાથેની સેવા

વધારે ઝડપથી દોડ્યાં હતાં=થોડી
મુદતમાં ઘડપણ પ્રાપ્ત થયું હતું
મતલબ કે જીવાનીનો વખત
જલદી પુરો થઇ ગયો

કાળચક્ર=કાળનું ચક્ર; વખતનો ફેરફાર
સર્વાંગે=આખે શરીરે (સર્વ+અંગે)
હઠીલો=હઠ કરે એવો; પોતાની જક
છોડે નહિ તેવો

ફલપતરામ ડાહ્યાભાઈના પુત્ર

કરંત=કરે છે.

રક્ષા (સ) સંભાળ; રક્ષણ; (રક્ષ
ધાતુ=રક્ષણ કરવું+આ)

ખરેખર=ખુદ્ધ

સુમટ (સ) જોડા; લડવૈયા

જીદ રમણ=લડાઈમાં ઝુઝવું તે

રત્નાગર=મહાસાગર (સં. રત્નાકર)

વીર (સ) બળવાન

પૂર્વજ (સ) પહેલાં જન્મેલા; વડ-
વાઓ; ધરડાં વરડાં (પૂર્વ=પહેલાં
+જન્મ=જન્મેલા)

જયકર=ફતેહ ભરેલી

શાયે=શોભે

રંગ=શોભા; તેજ; બહાર

સત્વર (સ) તરત; જલદી; એકદમ
 શુકન=શુકન; કામની શરૂઆતમાં
 જે સારા મિત્રો થાય છે તે
 જેમકે, ગાય, પનીઆરી, વિદ્યાર્થી
 વગેરે સામે મળે તે
 મધ્યાન્હ (સં) બપોર (મધ્ય+આ-
 હન્=દિવસ)

ધૂમે=મહામે
 નર્મદા=નર્મદાશંકર કવિ; સુખ આપ-
 નાર (નર્મ=સુખ+દા=આપનાર)
 સાય=ટાળું
 શૂદ્ધ=સેવા કરનારી જાત
 વદા=ઓલ્યા (વદ્ધ ધાતુ=ઓલવું)
 આર્યધર્મ=શ્રેષ્ઠ ધર્મ; સદાચાર

પાઠ ૭. ગરવી ગુજરાત.

સમજીતી—હે ! ગુજરાતની વિશાળ ભૂમિ તારી ફતેહ થાઓ.
 તારી ફતેહ થાઓ, હવે અરણ્યથી ઝળહળી રહેલું પરાદીર્ઘ શોભે છે.
 સૂર્યોદય થવાનો [ચઢતી થવાનો] વખત આવ્યો છે. તેથી તારા પર
 સ્નેહ અને શુરાતનના ઉઘા ગુણની નિશાનીવાળી ધ્વજ ઝળાંઝળાં કરતી
 શોભશે, માટે તું તારી પોતાની તમામ પ્રગ્નને સ્નેહ ભાવથી [એક
 ખીજની ને તારી] સેવા કરવાની રીત શીખવ. તારી જાત-જમીન
 સારી ઉઘા પ્રકારની-ફળદ્રુપ છે. માટે હે ! ગુજરાતની વિશાળ ભૂમિ
 તારો જય થાઓ. તારી ફતેહ થાઓ. (૧) તારી (ગુજરાતની) ઉત્તર
 દિશામાં અંબા માતા, પૂર્વમાં મહાકાળી માતા, દક્ષિણમાં કુતેશ્વર મહાદેવ
 તેમજ પશ્ચિમ દિશામાં રહેલા દેવો, સોમનાથ મહાદેવ ને શ્રી રણછોડજી
 તારું રક્ષણ કરે છે, તેઓ ખરેખર તારી મદદમાં છે. માટે હે (૨)
 તારી અને નર્મદા નદી જેવી પવિત્ર નદીઓ તને જીએ છે, મતભય
 કે તારામાં છે. તેમજ વળી મહી અને ખીજ નદીઓ પણ છે, વળી
 (એક બાજુએ) તારા જોડાઓના જીહ્વ રમણને રત્નથી ભરેલા સાંધર
 (અરબી સમુદ્ર) જોઈ રહ્યા છે. મતભય કે તારી પશ્ચિમ બાજુએ

કુદરતી આડ રૂપે અરખી સમુદ્ર આવી રહ્યા છે. તારા પર્વતો હપરથી બળવાન વડવાઓ (તેની પ્રજાને) કુતેહનો આશીર્વાદ દે છે. તારી પ્રજાની તમામ જાતો સંપત્તી શોભે છે માટે હેં (૩) તે (ચઢતીના વખતનો) અણહિલપુર પાટણનો અને સિદ્ધરાજ જયસિંહનો બહાર (શોભા) જે હતો તે શોભાથી પણ વધારે સારી શોભા હે ! મા ગુજરાત તારી જલદી થશે, કેમકે સારા શુકન દેખાય છે, કારણ કે રાત પુરી થઈ ગઈ છે. (પડતીનો વખત ગયો છે) તેથી બપોરનો વખત ઝળકી નીકળશે (પુરેપુરી ચડતી થવાનો વખત આવશે) હવે તારી પ્રજાના માણસો નર્મદાશંકર કવિના વિચારની સાથે મહાભે છે (મળતા થયા છે) અથવા તો તારી પ્રજાનું સુખ કરનાર ટોળું (ચઢતીના વિચારમાં) મંડ્યું છે. માટે હેં (૪)

ગુજરાત કોની કોની છે, શું ? બ્રાહ્મણ, વાણીયા, આવક, ભાટીયા, ક્ષત્રિય, રજપુત, કણ્વિયા અને કોળી કે બીજા હાથકી જાતોની કહેવી ? અરે ના, ના; તેની નથી. ત્યારે ગુજરાત કોની કહેવી ? તો કે કે જેના વડવાઓ અને જેઓ વળી આજે પણ (હયાત છે તેઓ) પોતાના જન્મથી કોઈ પણ જાતની (કોઈ પણ જાતની લખવાનું કારણ કે ગુજરાતના દરેક વિભાગની ગુજરાતી ભાષા જરા જરા બેઢવાળી છે તે માટે.) ગુજરાતી ભાષા બોલ્યા, અને વળી પોતાના શ્રેષ્ઠ ધર્મને વળગી રહ્યા (ધર્મ બ્રહ્મ થયા નથી) તેનીજ ગુજરાત છે. પછી તે ગમે તે જાત હોય, તોપણ તેનીજ ગુજરાત છે. વળી બીજા પરદેશીઓ કે જેઓને એ ભૂમિએ પાળીપોષીને મોટા કર્યા, તેઓ પારકા ધર્મના છે, પણ ગુજરાત માતાનું બહું ચાહનારા છે, માટે તેઓ એ માતાની પ્રજાના બાઈ કહેવાય, તેથી તેનીજ ગુજરાત છે. પછી તેઓ ગમે તે જાતના ગાય તોપણ તેનીજ ગુજરાત છે.

પાઠ ૮.

અક્તકવિ=જે કવિએ પોતાની કવિ-
તામાં ભક્તિ રસને પ્રાધાન્ય આપ્યું
હોય તે (ભક્ત+કવિ)

ખ્યાતિ=માન; આખર; કીર્તિ (ખ્યા
ધાતુ=વખાણુ થવું)

મશ્હુર=ખાણીતું

આયાત=માધના સમપણ્યમાં હોય તેવું

કૃષ્ણભક્તિ=કૃષ્ણની ભક્તિ

લીન=એકતાર; મશ્હુર

દુનિયાદારી=ગૃહસંસાર

અભાવ=અભ્યુગમો; ધિક્કાર (અ+
ભાવ)

લોકનિંદા=દુનિયાની નિંદા (લોક+
નિંદા)

સૂર્યવંશ=સૂર્યના વંશજ; જે વંશની
સૂર્યથી ઉત્પત્તિ થએલી છે તે
વંશ (સૂર્ય+વંશ)

શિવભક્ત=મહાદેવને ભજનાર;

મહાદેવને માનનાર (શિવ+ભક્ત)

વિશક્ત=જેણે સંસાર ઉપરથી પ્રીતિ
હઠાડી દીધી હોય તે; ત્યાગી

પતિપત્ની=પણીધણિઆણી
(પતિ+પત્ની)

કુળદેવી=કુળની અધિષ્ઠાત્રી દેવી
(કુળ+દેવી)

વધાયાણું=ખૂશ ખબર; (લગ્ન અ-
થવા એવા શુભ પ્રસંગ કુળદેવીની
સહાયતાથીજ નિર્વિઘ્ને પાર પડે
છે એવું હિંદુ લોકો માને છે.
એવું કાર્ય પૂર્ણ થઇ રહ્યા પછી
માતાને તે વધાઈ આપવા માટે
સ્ત્રીઓ વરકન્યા સાથે દર્શન
કરવા જાય છે.)

પાર્વતી=પર્વતની દીકરી તે પાર્વતી
હિમાલય પર્વતની દીકરી માટે.

માથું નમાવવાની નામ કહી=મીરાં
કૃષ્ણ ભક્ત હતી એટલે વૈષ્ણવ
હતી તેથી તેણે પાર્વતીને મતલબ
કે અન્ય દેવને માથું નમાવવાની
ના પાડી. આ ઉપરથી તેની
એકજ કૃષ્ણ પરમાત્મા પ્રત્યે
કેવી દૃઢ ભક્તિ હતી તે સ્પષ્ટ
પડે છે;

જન્મજન=સંસારી ખટપટ

મુક્ત=મુક્તી

નિર્ગમન કરીશ=સુખરીશ (નિર્ગ-
મન થાતુ=જવું+અવ)

સેના=ના

સંતો=જેમનાં હૃદય ભક્તિ રસથી

ભીનાં થએલાં હોય એવાં મનુષ્યો

મહિમ્નર=માતાનું ધર; પિએર
(સંસ્કૃત માતૃગૃહ)

એબ=હિષ્ટપત; બદો

ગોવિંદ=શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા

કૃષ્ણ કીર્તન=કૃષ્ણનું ભજન (કી-

ર્તનમાં કીર્ત ધાતુ=ભજન કરવું)

વૃત્તાંત=બનેલો બનાવ (વૃત ધાતુ=હોવું)

દોષ=પાપ

સુષુમ્ણા=મધ્ય નાડી

જગજીવન=જગતનું જે જીવન છે
તે; શ્રીકૃષ્ણ

કોશ=ગાઉ

નાવલીઓ=ધણી

ચુએ=ટપકે

દુળે=બીળે

લાડણી=લાડીલી સ્ત્રી.

સમજીતી—તમે (ખેપીઆ) “આ કાગળ મીરાં રાણીના હાથમાં આપજો” એમ કહી રાણાજી કાગળ મોકલે છે. તેમાં લખે છે કે હે ! મીરાં, તમે સાધુ વેરાગીની સોબત છોડી દો, અને અમારી સાથે રહો. આના જવાબમાં મીરાં કાગળ લખી મોકલે છે કે (આ લો) એને તમે રાણાના હાથમાં આપજો. કાગળમાં પોતે લખે છે કે હે ! રાણાજી, તમે રાજગાદી છોડી દઇને સાધુઓની સાથે રહો; (કારણ કે એમાંજ તમારું કલ્યાણ રહેલું છે. રાજપાટ કાંઈ કામ આવવાનાં નથી.) આ હકીકત બન્યા પછી રાણાએ (ગુસ્સે થઇને) વિષનો પ્યાલો (નોકર સાથે) મોકલ્યો અને કહ્યું કે તમે મીરાંના હાથમાં એ આપજો. હાથમાં આપવાનું કારણ એ કે રાણાએ આ તમારે માટે મોકલ્યો છે (લો પીઓ) એ પ્યાલો મીરાં, જેને જગતનો સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા સહાય છે તે, અમૃત જાણી પી ગયાં મતલબ કે એ ઝેરના પ્યાલાથી એમને ઝેર ચઢ્યુંજ નહિ, અમૃત જાણી કહેવાનું તાત્પર્ય એવું કે ઝેર એ અમૃત છે, એવી તેમણે (મીરાંએ) ભાવના કીધી અને પછી ઝેર

પીધું એથી ઝેરના ગુણ નાશ પામી અમૃતના ગુણ ઝેરમાં આવ્યા. આ ઉપરથી દૃઢ બાવનાનું કેટલું પ્રાપ્ત્ય છે તે સમજાય છે. આ પ્રમાણે ઝેરનો પ્યાસો રાણે મોકલ્યો એટલે મીરાંને બહુજ માહું લાગ્યું, અને તેથી તેણે સાંઢવાળાને હુકમ આપ્યો, કે હે સાંઢવાળા તું તારી સાંઢ શણગારજે, કારણ કે આપણે સો કાશ જવું છે કારણ કે હવે રાણા જેણે મને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી ઝેરનો પ્યાસો મોકલ્યો, તેના રાજ્યમાં મારે પાણી પીવું એ પણ પાપ છે. અર્થાત્ મીરાંએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે મારે હવે રાણાના રાજ્યનું પાણી પણ પીવું નહિ. આ હુકમથી સાંઢવાળાએ સાંઢ શણગારી તેના પર મીરાંએ બેસીને મેવાડદેશ (રાણાનો દેશ) ડાખે મેલ્યો, (ડાખા હાથ તરફ મૂક્યો, અથવા ત્યાગ કર્યો,) અને તે પશ્ચિમ દિશામાં (દ્વારકામાં) ગઈ. એ પ્રમાણે જેનું સંસારી બાબતમાં (વિષયમાં) કાંઈ પણ મન નથી તે મીરાં બધું (રાજપાટ, પતિ વગેરે) છોડીને દેશમાંથી નીકળ્યાં, હવે મીરાંએ નવું સગપણ બાંધ્યું, તેનું વર્ણન કરે છે કે જગતમાં અમારી સાસુ સુપુત્રી છે. (સુપુત્રી એટલે જે નાડીમાં બેઠે નસકેરામાંથી ત્યાસ સરખે આવે તે વખતે નાડી જેવી ચાલે છે તે, આ સ્થિતિ લખવાનું કારણ એ કે એ પ્રમાણે સુપુત્રી નાડી જ્યારે મનુષ્ય એકતાન થાય ત્યારેજ ચાલે છે; માટે એથી મીરાં એકતાન થઈ હતી એવું સિદ્ધ થાય છે) પ્રેમ અમારો સસરો છે, સંતોષ જેઠ છે, મારો દેવ રહિત નાવલીઓ-પ્રાણનાથ-જગજીવન શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા છે. હવે મીરાં કહે છે કે જો હું ચુંદડી એહું તો તેનો રંગ કાચો હોવાથી ટપકે અને એથી રંગ બદલાઈને બેરંગી થાય. અર્થાત્ જો હું હવે રાણા ઉપર પ્રીતિ રાખું તો તે પ્રીતિ તેના તરફ પણ ઢળે; એથી ઉપરની ચુંદડીની પેઠે હું.

બેરંગી (બેરંગવાળી) થાઉં. એક શ્રીકૃષ્ણ તરફની પ્રીતિ અને બીજી રાણા તરફની પ્રીતિ મારે થાય. આ ઉપરથી સમજાય છે કે મીરાંએ વેરાગણના વેશનો શ્યાંગ લીધેલો અને ચુંદડી પડતી મૂકેલી કારણ કે જો ચુંદડી ઓરે તો તે રાણાની સ્ત્રી તરીકે ઓળખાય, અને એથી તે (મીરાં) બેરંગી ઉપર કહ્યું તેમ થાય આથી તેમ ન થાય માટે તે કહે છે હું કાળો કામળોજ ઓઢું કે જેથી બીજો કોઈ જાતનો મને કામળ ન લાગે. મર્માર્થ એવો છે કે વેરાગણ થાઉં. તો મને રાણાની સ્ત્રી તરીકે ઓળખતા બંધ પડે. છેવટે કહે છે કે હરિની લાડણી-માનીતી સ્ત્રી મીરાં સાધુની પાસેજ રહે છે, કારણ કે તેને સાધુઓ સાથે ધણો સ્નેહ (પ્રીતિ) છે; અને પેલા કપટીથી (રાણાથી) તેનું દીલ (મન) દૂર છે, અર્થાત્ તેના ઉપર તેને ખીલકુલ પ્યાર નથી.

માર્મિક-છુપા અર્થવાળો.

મીરાંઆઈ જીવા ગોંસાઈ જે વંદાવનમાં રહી સ્ત્રીનું મુખ વેળતા નહોતા તેમને કહે છે, કે આજ સુધી હું એમ જાણતી હતી કે વ્રજમાં એક કૃષ્ણજ પુરુષ છે. અર્થાત્ બીજી સ્ત્રીઓ છે. આમ કહેવાનું કારણ એવું છે કે મૂળ પુરુષ અને પ્રકૃતિથી આ સ્વરૂપ (દેહ) રચાયેલો છે, કૃષ્ણની ગોપીઓએ-પ્રકૃતિએ પુરુષરૂપે ભક્તિ કરેલી છે. આથી મીરાં કહે છે કે વ્રજમાં સર્વ પુરુષની વક્ષાલી પ્રકૃતિઓજ (સ્ત્રી પુરુષ સર્વે) છે અને તે નારી જાત એટલે પુરુષ એકલા શ્રીકૃષ્ણ છે, અને બાકીનાં પુરુષ અને સ્ત્રીઓ સર્વ તેની પ્રકૃતિરૂપે છે. પછી કહે છે કે તમે વંદાવનમાં રહીને હજી સુધી પુરુષરૂપે રહ્યાં છો, એ તમારા ચિત્તને ધન્ય છે ! એવું કહેવા માગે છે કે વંદાવનનાં સર્વ શ્રીકૃષ્ણ ભક્તો છે તે સર્વ તેની પ્રકૃતિઓ છે, એટલે તે સર્વ કૃષ્ણરૂપ થઇ ગયાં છે.

મતલબ કે સ્ત્રીરૂપ વગર કૃષ્ણ સાથે એકલીન થઈ શકાયજ નહિ. તમે ઇંદાવન જેવા પવિત્ર સ્થળમાં રહી પુરુષ રહ્યા; અર્થાત્ કૃષ્ણ સાથે એકતાન ન થઈ શક્યા એ તમારા વિવેકને ધન્ય છે ! પુરુષપણે કદીપણ કૃષ્ણ સાથે એકતાન થઈ શકાયજ નહિ, માટે ઉપરનું મામિક વચન થયું છે. કહેવાનું એવું કે તમે પુરુષ હો તો કૃષ્ણરૂપ થયા નથી, એટલે આ તમે દમામ રાખો છો તે ગુઠો છે; અને જો કૃષ્ણ સાથે એકતાન થયા હો તો તમે તમે પણ સ્ત્રીરૂપ છો કારણ (પ્રકૃતિ) વગર તેની સાથે કોઈ એકતાન થઈ શકતુંજ નથી, તો તમને સ્ત્રીનું મુખ જોવાનો કે.ઈ જાતનો વાંધો નથી; કારણ તમે પણ સ્ત્રીજ છો.

તાત્પર્ય=ભાવાર્થ

સ્વામી=શ્રી

યાત્રા (સં) જાત્રા (યા ધાતુ=જવું)

તે દરમિયાન=તે અરસામાં;

તે વખતમાં

ભક્તિભાવ=ભક્તિ કરી એક તાર

થવું તે (ભક્તિ+ભાવ=હેતુ)

પ્રેમરસ=કૃષ્ણ સાથે પ્રેમરૂપી રસમાં

મસ્ત થઈ ભક્તિ કરવી તે;

મતલબ કે કૃષ્ણની સ્ત્રી તરીકે ભક્તિ કરવી તે

રાધાકૃષ્ણ=રાધા કૃષ્ણ (રાધા=

બ્રીખુવાન નામના ગોવાળની પુત્રી

એ ભક્તિનો અવતાર હતાં+કૃષ્ણ)

સમતોલ=મરામર; સાટે

તુક=કડી; છેલ્લું ચરણ

હે ! પ્રાણી તું રાધાકૃષ્ણ સિવાય બીજું કંઈપણ બોલ નહિ, બોલ નહિ, બોલ નહિ. સાકર અને શેરડીના મીઠા સ્વાદ છોડી દધને તું કડવા લીમડાનો રસ (પીવા માટે) ઘોળ નહિ (અર્થાત્ હરિ ભક્તિરૂપી સાકર ને શેરડી જેવા મિઠ રસ છોડી સંસાર રૂપી (માયારૂપી) કડવા લીમડાનો રસ પીવા માટે ન ઘોળ. મતલબ કે ભક્તિ છોડી માયામાં ન લપટા) રાધાકૃષ્ણ સિવાય બીજું કંઈ પણ બોલ નહિ. ચંદ્ર અને સૂર્ય જેવાનું તેજ છોડી દધને તું આગીઆ સાથે પ્રીત જોડીશ નહિ. (ચંદ્ર સૂર્યના

તેજને હરિરસ સાથે અને સંસારને આગીઆ સાથે સરખાવે છે, ચંદ્ર સૂર્યના તેજ આગળ આગીઆનું તેજ જેમ ક્ષૂદ્ર છે, તેમ હરિરસ આગળ સંસાર ક્ષૂદ્ર છે મતલબ કે અસ્થિર છે) રાધાકૃષ્ણ • હે ! પ્રાણી, જીવ, તું તારા આ મનુષ્ય દેહરૂપી મણિને હીરા માણેકરૂપી હરિ ભક્તિને મૂકી દબને કથિરરૂપી સંસાર સાથે તોલ નહિ. અર્થાત્ દેહ છે તે મણિ જેવો છે તેની સાથે હીરા માણેક વગેરે ઝવેરજ તોળાય (બદલો થાય) કાંઈ કથિર સાથે તોળાયજ નહિ. મતલબ કે બદલો થાયજ નહિ, (કારણ કે લાયકને લાયક વસ્તુ સાથેજ સરખાવવી. મીરાં કહે છે કે ગિરિધર (ગિરિ=પર્વત+ધર=ધારણ કરનાર) પ્રભુએ તને શરીર સમતોલમાં આપ્યું છે (અર્થાત્ દેહને ભક્તિની સાટોસાટ આપ્યો છે. અર્થાત્ દેહની સાટે તેઓને તે ભક્તિ આપવાની કહી ત્યારે તને મનુષ્ય દેહ આપ્યો છે.) માટે રાધાકૃષ્ણ સિવાય બીજું કાંઈ પણ બોલ નહિ.

પાઠ ૯.

અધિકાર=સત્તા; હુકમ
અમલ=હુકમ | દોર=તોર
સફળ=ફળવાળો; સાર્યક
દાનત=દાન
છેર કછેર થાય પંચ માયાપ
કમાયાપ થતાં નથી=છોકરા માયા-
પની અવગણના કરે, સામું બોલે,
દુઃખ પણ દે; પણ માયાપ કદાપિ
કમાયાપ થતાં નથી એટલે છોકરાં
ઉપરથી પોતાનો પ્રેમ ઓછો
કરતાં નથી છોકરાઓના યુનાહને

તેઓ દરચુજર કરે છે, તેમના
વર્તન સામું જોતાંજ નથી પણ
ઉત્કટું તેમના તરફથી આવતું
દુઃખ ખમી લઈ તેમને સુખ
થાય તેમ કરે છે; અર્થાત્ તેમનું
બધું થાય એમ ઇચ્છે છે

વિદ્રાન=વિદ્યામાં નિપુણ (વિદ્ ધાતુ
જાણવું)

ઉદ્ધતાઈ=અસંબંધતા; તોછડાઈ (ઉદ્ધ-
તમાં ઉદ્ધ ઉપસર્ગ+હનધાતુ=મારી
નાખવું, હનનો ભૂતકૃદંત હત એ
ઉપરથી ઉદ્ધ+હતની સંધી=ઉદ્ધત)

નિષ્પક્ષપાતપણું=ન્યાયની રીતે; પક્ષ-
પાતવગર

કુસંપ=કળઓ

સમાધાની=સલાહ શાંતિ

રાજ્યાધિકારીઓ=રાજ્ય ચલાવનાર
અમલદારો (રાજ્ય+અધિકારીઓ)

રાજ્ય ધર્મ=રાજ્ય પ્રત્યેની ફરજ
ગેરઉપયોગ=અરાજ્ય ઉપયોગ (ગેર
+ઉપયોગ)

વર્તમાનપત્રદારા=ચાલુ ખબર આ-
પનારા પત્ર મારફતે (વર્તમાન=વર્ત
ધાતુ=હોવુંનો વર્તમાન કૃદંત+પત્ર+
દારા=મારફતે)

કાયદાની તલવાર ઝઝૂમે છે=કાયદા
રૂપી તલવાર તેમને માથે હાલ
હાલ કરે છે. જેમ ઝઝૂમતી
તલવાર પડવાથી તરત મરણ થાય
તેમ એવા અમલદારો કાયદાથી
વિરુદ્ધ ચાલે તો તુરત કાયદારૂપી
તલવારથી તેમનો નાશ થાય;
એટલે સત્તા જાય

સવાલ—નાણાંને બદલે પહેલ વહેલો શેનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો ?
તેમાં શી શી અડચણો પડવાથી કોડી સીપનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા ?
કોડી સીપનો ઉપયોગ કયા કામમાં ધણો ખર્ચ લાગતો નહિ ? હા

ચક્ર=પૈડું

ઇતિહાસ (સં) બનેલા બનાવ તેના
ખરા રૂપમાં વર્ણવવા તે.

(ઇતિ=એ પ્રમાણે+હ=નિશ્ચય; ખરે-
ખર+અસૂ=હોવું+અ=ક્રિ. બ. પ્ર.)

ઇતિહાસ (સં) જેમાં જુની વાર્તા
હોય તે. (ઇતિહ=જુની વાર્તા+
અસૂ=હોવું+અ=ક્રિ. બ. પ્ર.)

ટપ્પો=ટોણો

ચીથરે હાલ=ગરીબ; જેની ચીથરાં
પહેરવાની હાલત હોય તે
દૃષ્ટાંત=દાખલો

પાઠ ૧૦.

વિનિમય=એક જણસ આપી બીજી
લેવી તે; અદલોબદલો

અંકાય=નકી કરાય (અંક ધાતુ=
ચિહ્ન કરવું)

કણીઓ=દાણા વેચનાર (કણ=દાણા)

મૃત્યુવાન=કીમતી (મૃત્યુ+વાન)

નાણું=એક જણસ વડે બીજી બધી

ચીજોનો બદલી કરી શકાય તે જણસ

કોડીની લેવડ લેવડ ક્યાં ચાલે છે ? લોહાના સિક્કા ન બનાવતાં રૂપા અને સોનાનાં બનાવવાનાં ખાસ કારણો સમજાવો.

પાઠ ૧૧.

ગિરિ=પર્વત

તળાટી=તળેટી

દામોદર=વિશેષ નામ છે; કૃષ્ણ.

(દામ ઉદરે યસ્યયઃ જ્ઞેને ઉદરે દોરકું છે તે દામોદર; કૃષ્ણ)

વામીએ=મુકન થઈએ; કાઠી નાખીએ

પક્ષાપક્ષી=વિરોધ; તડ

સમદૃષ્ટિ=સરખી નજર

ગૌમૂત્ર=ગાયનું મૂત્ર (ગૌ=ગાય+મૂત્ર)

વાક્ય દાન=વચન; કોણ આપવો

તે (વાક્ય=બોલના સમૂહ+દાન =આપવું)

નિશા=રાત્રી

ભોર=પ્રભાત

ઢંગ=લક્ષણ

મૈન=બોલવું નહિ તે

અધવધરા=નહિ આમ ને નહિ

આમ એવા; અધકચરા

બ્રહ્મ=અગડેલા; વટજેલા

અધ્યાત્મ=અધ્યાત્મ; લાગ્યું

રાતું=સ્ત્રી કુટુંબાદિવાળું

માતું=ધરાએલું

નેહ=પ્રીતિ

ઉડો=ગાઠો

હળવાં=હલકાં

તોલે=અરાબરીમાં

નાંવે=આવે નહિ

ખરખરો=જાગણી

ફેક=મિથ્યા

ચિંતવ્યો=ધારેલો

અર્થ=હેતુ; વિચાર

ઉગરે=રહે; અથો

ઉદ્ભવ=અપ્સોસ; દીલગીરી

શકટ=ગાડું

શ્વાન=કુતરો

છાંચ=છાંચડો

લતા=વેલ

યથા=જેમ

વ્યર્થ=ફેગટ; નકામો

શોચે=દીલગીરી કરે

જુગલ=મે; જોડ

પાઠ ૧૧ નરસિંહ મહેતાને ઢેડ વૈષ્ણવનું આમંત્રણ.

સમજીતી—પર્વતની તળેટીએ દામોદર નામનો કુંડ હતો; ત્યાં નરસિંહ મહેતા રોજ નાહવા જતા હતા. ઢેડ જાતિમાં હરિની દૃઢ ભક્તિ હતી, તેઓ એક દિવસ મહેતાને પ્રેમ પૂર્વક પગે લાગ્યા, પર્વતની તળેટીએ હાથ જોડીને સ્તુતિ કીધી અને બહુ બહુ પ્રકારે વીનવ્યા કે મોટા પુરુષ અમારી એટલી વિનંતી છે કે અમે તમે અમારે આંગણે કિરતન (ભજન) કરો. પર્વતની તળેટીએ (ભજન કરો) જેથી અમે પ્રેમરૂપી પદાર્થ (ધૃશ્વર રૂપી વસ્તુ) પામીએ અને જન્મ મરણની ખટપટમાંથી મુક્ત થઈએ. (ધૃશ્વર પ્રેમ સ્વરૂપ છે માટે પ્રેમ પદાર્થ) હાથ જોડી કહેતામાં મહેતાને દયા આવી કારણ કે મહેતાજી ધણા દયાળુ વૈષ્ણવ હતા. પર્વતની તળેટીએ જ્યાં પક્ષાપક્ષી (તડ) હોય છે. અર્થાત જ્યાં સંપ હોતો નથી, ત્યાં પરમેશ્વર પણ હોતો નથી, માટે સધળે ઠેકાણે સરખી દૃષ્ટિ રાખનારને તો સધળા સરખાંજ છે, એવો વિચાર કરી, જાઓ, ગાયના છાણ મૂત્રથી તુળશી ટૂંકની આગુઆગુ લોપજો. અમે આવીશું, એવું વૈષ્ણવે (મહેતાએ) વચન આપ્યું, પર્વતની તળેટીએ પછી મહેતા રોત્રે ભજન કરવા લાગ્યા. ઢેડ પ્રસાદ લાવ્યા તે વિષ્ણુને ધરાવ્યો અને ઉત્સવ કર્યો, સવાર થતાં લગી ભજન કર્યું તેથી સધળા વૈષ્ણવ (ઢેડઓ) સતોષ પામ્યા. પર્વતની તળેટીએ પછી હરિના ગુણ ગાતા તાળ, શંખ અને મૃદંગ વગાડતા વૈષ્ણવ (સાધુ) સાથે મહેતા ઘેર આવ્યા. નાગરી નાત આ જોઈ હસી હસીને તાળી લે છે. અને કહે છે કે આ આદ્યજીના શા ઢંગ ! પર્વતની તળેટીએ મહેતાએ આ સાંભળ્યું પણ ચૂપ રહીને તેઓ ચાલ્યા ગયા. કારણ તેમણે વિચાર કર્યો કે એ અધકચરાઓને શું ઉત્તર આપવો ? લોકો જાણ્યા અને સ્ત્રીપુરુષ મહેતા

દેડને ત્યાં બજન કરવા ગયા હતા એવું જાણી મહેતાને પૂછે છે કે તમે એવા કેવા કે દેડને ઘેર બજન કરવા ગયા ? પર્વતની તળેટીએ તમે નીતિ જાણો નહિ, અને કાંઈ વિવેક વિચાર પણ સમજતા નથી. સારે નરસિંહ મહેતા હાથ જોડીને કહે છે કે મને તો ફક્ત વૈષ્ણવનોજ આધાર છે. પર્વતની તળેટીએ.

ગામ લોકોને મહેતાએ આપેલો જવાબ.

સમજુતી—અમે તો એવા, એવા, વળી તમે કહો છો તેવા (બ્રહ્મ) છીએ. જે તમે અમને ભક્તિ કરતાં છતાં પણ બ્રહ્મ કહેશો તો અમે દામોદર (કૃષ્ણ પરમાત્મા)ની સેવા કરીશું. અર્થાત અમારે તમારી કાંઈજ જરૂર નથી (ટેક) જેનું મન જેની સાથે અંધાય તે પ્રમણે તે વર્તે. (પછી દાખલો આપે છે કે) મારું ઘર પ્રથમ રાતું સ્ત્રી કુટુંબાદિથી ભરપૂર હતું, તે હવે હરિશ્ચી રસથી માતું થયું છે, અર્થાત હવે સંસારિક વિષયોથી મુક્ત (હરિરસમાં નહાતું) થયું છે, અને તેનાજ ગુણ ઘેરઘેર ગાતું કરે છે (ટેક) બધા સાથમાં (સઘળા માણસોમાં) હું એકલોજ ભુંડો છું, ભુંડાથી પણ ભુંડો છું; તમારા મનમાં આવે તેમ કહેજો (પણ મારે તેની પરવા નથી. કારણ કે મને ઉંડો નેહ લાગ્યો છે. [મારે શ્રી પ્રભુ સાથે ઉંડી (ગાઢ) પ્રીતડી અંધાઈ છે.] (ટેક) કર્મ અને ધર્મની વાત અર્થાત પુણ્ય કર્મ કરવાં અને દાન કરવું ઇત્યાદિ જેટલી વાતો છે તે મને ગમતી નથી, જેનાથી સઘળા પદાર્થ મળે એવા મારા પ્રભુની તોલેં તે (કર્મ ધર્મની વાત) કદી આવે નહિ. (ટેક) ટીપ:—નરસિંહ મહેતા કર્મ ધર્મને માનતા નહોતા. તે તો માનતા હતા કે ઇશ્વરનું ભજન કરવાથીજ તે મળે છે, અને મળ્યા એટલે બસ. સઘળી વસ્તુઓ તેમાં પાવલી હોવાથી સઘળુંજ મળે છે; માટે ઇશ્વરનું ભજન કરવું, અને

કર્મ ધર્મની વાત છોડી દેવી. હું નરસિંહ મહેતો હલકાં કર્મ કરનાર છું. મને તો વૈષ્ણવ (હરિ ભક્તજ) વહાલા છે. હરિજન (હરિભક્ત) થી જે લોકો જીદાઈ ગણશે; તેમના ફેરા ફોગટ ઠાલા છે, અર્થાત્ તેમનો જન્મ દુનિયામાં નિરર્થક છે, કારણ કે જેને માટે જન્મ આપવામાં આવ્યો છે; તે હેતુ નષ્ટ થાય છે. (ટેક) ટીપ:—હરિજનથી જીદાઈ ગણવી નહિ, એટલે ગમે તે જાતનો હોય, ફક્ત હરિજન જોષએ તો પછી તે અને આપણે સઘળા સરખા છીએ.

ધન્ધર ઇચ્છા ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી.

સમજીતી—જગતના ગુરુદેવ—પરમેશ્વરને જે ગમે અર્થાત્ તેની ઇચ્છાથી જે થાય, તેની દીલગીરી કરવી ફોગટ છે. આપણા ધારેલા વિચાર (કાર્ય)થી કાંઈ પણ થતું નથી. (ધન્ધરનું ધારેલું જ થાય છે.) ઉદાહરણ આપણે માટે શોક કરવોજ રહે છે (ટેક) ગાડાની નીચે ચાલતું કુતરું જેમ હુંજ ગાડું ખેંચું છું એમ માને. તેમ સર્વ વાત “હુંજ કરું છું” એવું મનુષ્યો માને છે, તે અજ્ઞાનતા (મુર્ખાઈ) છે. એવીજ રીતે સૃષ્ટિનું મંડાણ (શરૂઆત) પણ છે. અર્થાત્ ધન્ધરની મરજીથી આ સઘળી દુનિયા ઉત્પન્ન થયેલી છે. તે વાત કોઈજ જોગી અથવા મહાત્મસ્વી જાણે છે. (સઘળા લોકો તો “હુંજ કરું છું” એવા ભ્રમમાંજ કુટાય છે.) (ટેક) જે મનુષ્યથી થતું (અનતું) હોય તો કોઈજ દુઃખી રહે નહિ, શત્રુઓને મારી (સઘળા સરખાજ દેખાય) ખીજનો છાંયડો પડવાથી ધરપર ધર બાંધે અર્થાત્ કોઈના ધરનો છાંયડો ખીજના ધર પર પડે, તો તે તુરત પોતાનું ધર પેલાથી ઉંચું કરાવે એટલે પરધરનું શીળું પણ ખમે નહિ. (ટેક) ઋતુઓ એની મેજેજ જેમ વેલ, પાંદડાં, ફૂલ, ફળ વગેરે આપે છે. (જે પ્રમાણે જે ઋતુમાં થવું જોઈએ તે

ઋતુમાં ઇશ્વર પ્રેરણાથીજ થયા કરે છે) મૂર્ખ મનુષ્ય મનમાં દ્રોહાટ શેષ્ય (દોલગીરી) કરે. જેના નસીબમાં જે લખ્યું હોય છે તેને તે યોગ્ય સમયે એની મેળેજ મળે છે (ટેક) ગ્રંથોની ગડબડ કરીને કાંઈ પણ વાત ખરી કાંઈ નહિ. અર્થાત વેદમાં છંદ, વરણ આદિ દેવો માન્યા. ઉપનિષદમાં નિરંજન નિરાકાર ઇશ્વર માન્યો, વળી પુરાણોમાં મૂર્તિઓ માની; આમ ગ્રંથોમાં ગડબડ કરી નાખી તેથી મારા મનમાં તો એમ આવે છે કે મન, કર્મ અને વચનથી પોતે માની લઈ જેને જે ગમે તેને તે પૂજે; અને તેને ઝાળખે એજ ખરું છે. (ટેક) સંસારના સુખને મિથ્યા માન્યો; કૃષ્ણ વિનાનું બીજું સર્વ કાચું છે એ હાથ જોડી નરસિંહ કહે છે કે હું જન્મેજન્મ હરિનેજ જાન્યું છું. હરિ (કૃષ્ણ પરમાત્મા)નીજ ભક્તિ કરું છું. [માટે દરેક માણસે કરવી એ વ્યંગ્ય (સાક્ષાત્મિક અર્થ) છે.]

પાઠ ૧૨.

ધર્મ (સં) ફરજ (ધૃ ધાતુ=ધારણ કરવું)

તારાગણુ=તારાનો સમુદાય (તારા+ગણુ=સમુદાય; જયો)

નીતિ નિયમ=નીતિનો નિયમ

પરમાત્મા (સં) મોટો આત્મા;

પરમેશ્વર (પરમ=મોટો+આત્મા,

આત્મા એ આત્મનું શબ્દ ઉપરથી

=જીવ) મોટો જેનો જીવ છે તે;

જે ઉદાર છે તે

અદ્ભુત=નવાઈ ઉપગમે એવી

પ્રેમવૃત્તિ=પ્રેમભરી નજર(પ્રેમ+વૃત્તિ)

વિમુખ=મોટું પાછળ ફેરવેલું એવું;

પૂઠ કરી હોય તેવું. (વિ=ફેરવેલું

+મુખ=મોટું) દૂર, આધું

નિયંતા=નક્કી કરનાર; બનાવનાર

આચાર વિચાર = પવિત્ર વિચાર;

(આચાર=અ+ચાર=ચાલવું. ધર્મ-

શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તવાની

રીત+વિચાર)

બલકે (ક્રા) ધાણું કરીને; વિશેષે.

પ્રાણ પાંચ છે. પાન, અપાન, વ્યાન,

સમાન, ઉદાન.

દારણુ=ભયંકર

અંપલાબ્યો=વગર વિચારે ઝોકાબ્યો

તીક્ષ્ણુ=તીણી; તીખી

પુષ્પમાળા=ફૂલની માળા

ધર્મ માટેની એની ભૂખ સર્વથી
મોટી છે=ખીણ ભૂખ થોડું ખાધાથી
જરાતરા શાંત થાય, પણ આ
ધર્મરૂપી ભૂખ ધર્મ પાળવોજ એવી
પ્રબળ ઇચ્છા એટલી બળવાન છે કે
તેમાં ઘણા કાળનો ભોગ આપવામાં
આવે તોપણ તે શાંત થતી નથી.

અલૌકિક=(સ) લોક સંબંધી નથી
તે. (અનનિહિ+લૌકિક=દુનિયા)=
બ્રોક વહેરવારમાં ન હોય તેવું.

સતોષે છે=સતોષે છે. (સમ+પુ
ધાતુ=પરાવું)

નાસ્તિક (સ) જે પરમેશ્વરને નથી
માનતો તે (ન=નથી+આસ્તિક=
જગતને બનાવનાર પરમેશ્વર છે
એમ માનનાર)

રાજ્યસત્તા=રાજ્ય તરફથી મળેલી
પદવી (રાજ્ય+સત્તા)

વાસના=સૂક્ષ્મ ઇચ્છા

આત્માને ડુબાડે છે=જીવને ઉચ્ચ

સ્થિતિએ ન લઇ જતાં અધોગતિએ
લઇ જાય છે.

અસ્તિત્વ=હોવાપાતું

અવગણના (સ) અનાદર; એ કોણ
છે ? એમાં શું છે ? એવી રીતે
જે બોલવું તે

અસાધારણુ=જે સામાન્ય નથી એવું;

ઘણુંજ (અ+સાધારણુ=સામાન્ય)

અમૂલ્ય=કીમતી (અ+મૂલ્ય) જેવું

મૂલ્ય થઇ શકે નહિ તે

દૃઢ=મજબુત; ફરે નહિ તેવો

આસરો=આધાર

મૈત્રી=દોસ્તી (મિત્ર ઉપરથી મૈત્રી)

ઉન્નતિ=(સ) મોટાઇ (ઉદ્=ઉચ્ચ+ન

નત્=વળેલું+ઇવાણું) નત એમાં

નમ ધાતુ=નમવું) ઉચ્ચાઇ, ઉચ્ચ

સ્થિતિ; ચઢતી

સ્પટ=ખુલ્લું

ઉદય=(સ) ઉચ્ચે આવવું (ઉદ્+ઇ

ધ=જવું)

જગૃત=જગતો; ઉત્તેજીત

ઉત્સાહી=(સ) ઉમંગી; આતુર

(ઉત્+સહ=ખમવું)

સ્વાભાવિક (સં) ધર્મરૂત; કુદરતી
(સ્વભાવ+ધક=વાળો) સ્વભાવવાળો
રચાપચા=ગુંથાધ ગએલા
અનંતકાળ=લાંબો વખત (અનન્ત=નહિ
+અન્ત=છેડો+કાળ=વખત) જેનો
છેડો નથી એવો વખત

પાઠ ૧૩.

માસિક=મહીનાનો (માસ+ધક)
વૈદિક=વેદને માનમારા; સ્માર્ત
(વેદ+ધક)

આરંભ=શરૂઆત (આ+રમ્=રમવું)
અભ્યાસ (સં) મહાવરો (અભિ+
અસ=હોવું)=વારે વારે તેનું તેજ
કામ કરવું તે.

કમને=મન વગર; ધૃષ્ટા વિરહ
પાઠશાળા=કોલેજ

કવ્ય (સં) કવિતા (કવ્ ધાતુ
ઉપરથી કહેવું; વર્ણન કરવું)

લેખાયા=ગણાયા

પ્રયત્ન (સં) મહેનત (યત્નમાં યત્
ધાતુ=મંડવું)

પુદ્ધિવર્ધક=પુદ્ધિને વધારનારા
(પુદ્ધિ+વર્ધ+અક)

૧ થયા=જાત્યા; (સ+રૂળ)

ગૃહસ્થ (સં) ઘર માંડીને રહેલા
(ગૃહ=સ્ત્રી; ધર+સ્થ=રહેલા)

અગ્રેસર (સં) આગેવાન; પહેલ
કરનાર (અગ્ર=પ્રથમ+સર=જનાર)

શ્રીમંત (સં) પૈસાવાળા (શ્રી=
લક્ષ્મી+મંત=વાળા)=લક્ષ્મીવાળા

રહેણી=રહેવાની સ્થિતિ

કહેણી=કહેવાની રીત

મુંઝમગરા=મુંઝમમાં વસનાર
અડસાયડસી=પડાપડી

ઉદર (સં) પેટ; અન્નાશય; જર
રસ્તો અદ્યો=ખીજો ધંધો સ્વીકાર્યો
તારે ખોળે છું=તારાપર મારો
આધાર છે. (મા જેમ ખોળામાં
લઈ રક્ષણ કરે છે તેમ હું તારા
ખોળામાં હોવાથી તું મારી માની
પેડે મારું રક્ષણ કરજે)

કમાવાને=પ્રાપ્ત કરવાને

સભા પ્રચારક=સભાઓ ભરવાના

રિવાજનો ફેલાવો કરનાર

(સભા+પ્રચારક=ફેલાવો કરનાર)

ઉદયકાળ (સં) ચઢતીનો વખત
(ઉદય+કાળ)

ગદ્યપદ્ય લખાણુ=નિખંડરૂપ લખાણુ

નર્મઘ=નર્મદાશંકર કવિનું બના-
વેલું—લખેલું વાંચન પુસ્તક.

નર્મકોશ=નર્મદાશંકરનો શબ્દસંગ્રહ
(નર્મ+કોશ=શબ્દ સંગ્રહ)

ધર્મવિચાર=ધર્મ સંબંધી જોમાં
વિચાર વર્ણવેલા છે તે

હિમાયતી=મદદગાર; હિમાયત કર-
નાર; પક્ષ કરનાર

ડાંડીયો=કોઠની પરવા વગરનો
(ડાંડ=લુચ્ચો, નામ પ્રમાણેજ એ
પત્રમાં લેખ પછુ લખતા હતા)

મર્મપ્રહાર=મસ્કરી રૂપ અથવા
સામાની લાગણી દુખાય એવા
ગૂઠ અર્થવાળા લખાણના ફટકા
(મર્મ=માર્મિક=પ્રહાર=ફટકા)

મહાલતો=ફરતો; ભાગ લેતો

તૂટયા=વેપારમાં પડી ભાગ્યા;

દેવાળું કાઢ્યું

આજીવિકા (સં) ગુજરાન (આ+
જીવ ધાતુ=જીવતું, જીવિકા=જીવ-
વાતું સાધન)

મહારાજ્ય=મોટા રાજ્ય (મહા+રાજ્ય)

તારવણી=સાર

રાજ્યરંગ=રાજ્યોનો રંગ; જીદાં
જીદાં રાજ્યો કેવી રીતે થયાં, ક્યાં
કારણોથી ચઢતી પડતીમાં આવ્યાં
તે સંબંધીની હકીકત

પુખ્ત=કરેલ; આજીવ્યાજીવોનો વિચાર
કરી શકે તેવાં

દીનતા (સં) ગરિબાઈ (દીન=
ગરીબ+તા=પણું)

પ્રેમશૌર્ય=પ્રેમ અને શૂર

પાઠ ૧૪.

ધનાદય=પૈસાદાર

સુશીલ=સારા સદાચારવાળી; ડાહી;
ગુણવાન (સુ=સારા+શીલ=સદા-
ચરણ)

આળી મુકવું=મનમાં તેને ધણીજ
લાગણીયાય તેવું કરવું

ધુંટડાગણી જતી=મનમાં વાત રાખતી

કોઠને કહેતી નહિ. (જમ આપણે

ધુંટડા ગણી જઈએ છીએ તેમ

તે પોતાને માથે આવેલી આફત

સહન કરતી.)

જીદ અલાવ્યું=કજીયો કર્યો; વાગ્મુદ્ધ
અલાવ્યું

મેશરમાધ=નિર્ભજતા

મોઘી બેંસના મોટા ડોળા=મરેલી
 બેંસના ડોળાના તેના મુઆ પછી
 વખાણુ થાય છે કે એની આંખો
 કેવી હતી ! પણ જ્યારે તે જીવતી
 હોય છે ત્યારે ખાવાનું ઝોઘું
 પડવાથી અથવા ખીજા કોઈ
 કારણથી ડુંકાડા મારી માલીક
 સામી ભાળે, તો તે કહે કે “બલ્યા
 તારા ડોળા ” આ ઉપરથી
 સમજવાનું એ કે જે ડોળા
 જીવતાં બલ્યા કહેવાતા તેજ
 મુએ વખણાય છે. અર્થાત્ જે
 મનુષ્ય જીવતા નિંદાતું હોય તેને
 મુઆ પછી લોકો વખાણુ છે, આવો
 દુનિયામાં સાધારણુ રિવાજ છે.

ઝોરમાન=શોકનો છોકરો (સંસ્કૃત
 અપરમાત્) સાવકીનો છોકરો

પ્રસંગદ્રારા=મેળાપ વખતે; જોગ
 મળતાં (પ્રસંગ=મેળાપ; સંબંધ+
 દ્રારા+વડે)

વિધારસ (સ) વિદ્યા એજ રસ;
 વિદ્યારૂપી રસ

મધુર=મીઠું; દેખાવે પ્રિય; મનોહારી

આત્રિત=(સં) જેને આશરો આપેલો
 છે તે (આ ઉપસર્ગ+ત્રિ ધાતુ
 આશ્રય લેવો તેનું ભૂતકૃદંત્રિત)
 જેણે આશ્રય લીધેલો છે તે
 વિદ્યાર્થી (સ) વિદ્યા મેળવવાને ઇચ્છ-
 નારા (વિદ્યા+અધિન=મેળવવાને
 ઇચ્છનારા)

વિધારસિક=વિદ્યાનો રસીઆ; વિદ્યા
 બણવામાં જેને રસ પડે છે એવો
 વિદ્યા રસિક કર્થો=રમતો એવી
 રમાડી કે જેથી વિદ્યા ઉપરનો
 શોખ જગૃત થયો; નાની વયમાંજ
 વિદ્યાનો શોખ સગાડ્યો એટલે
 નાની વયમાંથીજ વિદ્યા બણવા
 લાગ્યો. અથવા નાની વયમાંજ
 વિદ્યા બણવાનું શરૂ થયું.

પ્રુશામત (કા) હાજીરા

અધમ=હલકી

સંગતિ=(સં) સોખત (સં=સારી
 ગતિ=જવાની ક્રિયા ગતિ એમાં
 ગમ ધાતુ=જયું)

ગર્ભ શ્રીમંત=ગર્ભમાંથીજ જેના ઉપર
 શ્રીમંતામ્ની છાપ પડેલી હોય છે તે
 સમોવડીઆ=સરખા (ઉંમરે સરખા)

લઘુવયમાં=નાની ઉંમરમાં (લઘુ+
 વયમાં=ઉંમરમાં)
 સહાધ્યાયી (સં) સાથે અભ્યાસ
 કરનાર તે (સહ=સાથે+અધ્યાયી)
 ગાદ=ગાદી; મળ્યુત; વજ્રલેપ
 સરી પડી=ઝુટી ગઇ
 વજ્રલેપ=મળ્યુત (વજ્ર=ઘેરતું
 હથિયાર. એ એટલું બધું મળ્યુત
 છે કે પર્વત ઉપર ફેંકવાથી પર્વ-
 તનાં શિખરો તૂટી પડે છે+લેપ)
 નગર સુધારક=જહેરને સુધારનાર
 (નગર+સુધારક)
 કાપડ વણવાનું યંત્ર=મીલ
 અગ્રેસર (સં) આગેવાન
 ગુપ્ત (સં) છાનો (ગુપ્તમાં ગુપ
 ધાતુ=સંતાડવું. ગુપતું ભૂતદૃઢંત
 ગુપ્ત=સંતાડેલું; છાતું)
 લોકેષણા=લોકોનાં વખાણની ધ્વજા
 (લોક+એષણા=વખાણની ધ્વજા)
 ઉત્પન્ન (સં) પેદાશ (ઉદ ઉપસર્ગ
 એના દત્તો સિંધમાં ત થાય છે)
 ધવનિંગ પાટિ=માંબનો મેળાવડો
 આમંત્રણ (સં) તેડું (આ+મંત્ર=
 ખેલાવવું+અન=ક્રિયાવાચક પ્રત્યય)

=ખેલાવવાની ક્રિયા કરવી તે
 પ્રતિષ્ઠા=(સં) આખર
 સ્વજ્ઞાતિ (સં) પોતાની નાતના
 (સ્વ=પોતાની+જ્ઞાતિ=નાત)
 વિદ્યાર્થી અવસ્થા (સં) વિદ્યાર્થી
 તરીકેની સ્થિતિ
 વસી ગયા=વાસો કરીને રહ્યા;
 ગુણાએ એના મનપર અસર
 કરી અને તે અસર કાયમ રહી.
 સ્મિત ભર્યું=મંદમંદ હસતું
 સ્મિત=જેમાં મંદમંદ હસવું ભરેલું
 છે એવું
 રમણીય (સં) શે ભાયખાન (રમણાતુ
 રમવું+અનીય નિધ્યર્થનો પ્રત્યય=
 યોગ્ય) રમવા યોગ્ય
 વદન (સં) મોં (વદ=ખેલવું+અન
 ક્રિયા વાચક પ્રત્યય) ખેલવાની
 ક્રિયા કરનાર સાહિત્ય
 હુવો તે વિવાહ=જન્મ મતાં બાગલો
 વિવાહ થવો તે
 પરખાવો=તપાસવો
 પારણામાંથી પરખાવો જોઇતો હતો=
 ધાવણો હતો ત્યારથીજ વિવાહ
 થવો જોઇતો હતો

વિવાહ (સ) સગાઈ (વિ=વિશેષે
કરીને+વહ=વહેવું; લઈ જવું=
વિશેષે કરીને લઈ જવું તે)
સૌ કોઈ આવ્યું જતું રહેતું=વિવાહ
કરવા માટે આવનાર સધળા માણસ
વિવાહ કર્યા સિવાય જતાં રહેતાં
(આવ્યું=આવેલાં માણસો)

લકરું (ફા) બલા; ધતર્ગી; પુછડું
પ્રસવ્યો=અવતર્યો
માથું ફરી ગયું=મગજ જતો રહ્યો;
ગુસ્સે થયા

ફટકાર=ધિકકાર
મેછું દીધું=લાગણી થાય એવા શબ્દ
સ્વીકાર્યું=કબુલ કર્યું [કબૂલ
લેવી=એક પ્રકારનો મેળાવડો; એમાં
મેઠા મેઠા લોકો ગવર્નર સાહેબને
સલામ કરવાને ભેગા થાય છે

પાઠ ૧૫.

હરિજન=હરિભક્ત; હરિને ભજીને
તેમના મય થઈ ગયેલા પુરુષ
પંખીડા=જીવ (જીવ રૂપી પંખીડા)
આરો=ઓવારો; છેડો
હરિપદ=ઈશ્વરનું સ્થાન; હરિના
ચરણ કમળ

અલખ=પરમાત્મા

લેહ=તાન

પારપાર=ઠેકાઠેક; છેડા સુધી

ભગડી=આપી

સંત=ઈશ્વરને ઓળખનાર મહાત્મા;

પવિત્ર પુરુષ

સાહેલી=સખી

દાનવ=રાક્ષસ; (દનુ=દિતિ નામની

કન્યપ ઋષિની ઓથી ઉત્પન્ન

થયેલા માટે દાનવ)

દેવા=દેવો

હરજી=ઈશ્વર

ધરથકી=પ્રથમથી; શરૂઆતથી

ધારે=વિચારે; વિસામણ કરે

શૌચ=પવિત્રતા (શુચી ઉપરથી

શૌચ શુચી=પવિત્ર)

આચાર=આચારણ્ય

કુસંગ=નહારી સોખત (કુ+સંગ)

અનૂત=જીવું

કિરતાર=કરનાર; બનાવનાર; ઈશ્વર

શશિ=ચંદ્ર; સોમ

શર્વરી=રાત્રી

ધામ=ધર

નરદેહ=મનુષ્યદેહ

નકામ=નકામો

| દંભ=ખોટા ડોળ

| ચાર=સુંદર

પાઠ ૧૫. હરિજનનાં હૃદય.

હરિજનનાં હૃદય—અત્યાર સુધીમાં થયેલા હરિજન (હરિ-બક્તો)નાં હૃદય હરિના ભક્તિરૂપી રસથી આર્દ્ર થઇ, કેવાં રસ લીન બન્યાં હતાં, તે દૃષ્ટાંતથી બનાવી ધીરો ભગત પોતાના જીવને-સર્વ પંખીને (સર્વ જીવને) બોધ કરે છે.

સમજીતી—હે ભાઈ, મનુષ્યરૂપી પંખીડા આ તો ઉતરવાનો ઘાટ છે. માટે પીયુ પીયુ એવો પોકાર કરો. અર્થાત્ જીવને શિખામણ આપે છે કે હે ભાઈ મનુષ્ય-પંખી આ સંસારરૂપી સાગરનો ઘાટ તારે ઉતારવાનો છે, અને પેલે પાર હરિપદમાં જવાનું છે. ઘાટ ઉતારવા માટે નાવ જોઇએ માટે કવિ કહે છે કે પીયુ પીયુ પોકારો. એટલે ઇશ્વરના ભજનરૂપી મધુર અવાજ કરો-ઇશ્વરનું ભજન કરો એ ભજનરૂપી નાવથીજ તમે આ સંસારરૂપી સાગરનો ઘાટ તરી શકશો. તમારા હૃદયકમળમાં અર્થાત્ મનમાં હરિનું પદ=ઇશ્વરનું ભજન-ઉપાધિ રહિત હરિનું આનંદમય સ્થાન ધારણ કરો. અર્થાત્ હરિના ચરણ કમળનું ધ્યાન ધરો. (ટેક) જે સ્ત્રી-પુરુષોએ જગીને જોયું છે-સમજીને ઇશ્વરનું ભજન કર્યું છે, તેમને અલખ, લખ (સાકાર અથવા નિરાકાર ઇશ્વર) ના ભજનની લેહ (તાન) લાગી છે એ તાનથીજ અર્થાત્ ભજનથીજ મીરાંયાઇ, કરમા, શયરી, પુરી એ સહજમાં સંસાર તરી ગયાં. અર્થાત્ તેમનું ચિત્ત હરિના ભક્તિરૂપી રસમાં નાહ્યું કે તરતજ તેઓને મોક્ષ મળ્યો. (ટેક) ગોપીચંદ રાજ અને ભરતને પણ એવી લેહ લાગી હતી, તેથી તેઓ આ સંસારરૂપી સાગરમાંથી ડોકડોક ચાલી ગયા-પાર ઉતરી ગયા. એજ રીતે પીપો, સુરદાસ અને હરિનો દાસ

કપ્પીરો એ સર્વે ઇશ્વરના ભજનની લેહથીજ મોક્ષ પામ્યા છે; એ વાતને સધળો સંસાર જાણે છે એટલે એ વાત જગજાહેર છે. (ટેક) ઉપર પ્રમાણેજ કુમ્ભો કુંભાર, સદ્ગનો કસાઈ, ધનોજી જાટ અને નાભો ઢાઢી એ સર્વે પણ હરિ ભજનથીજ મોક્ષ પામ્યા છે. બિંદુ ભક્તને (વાલ્મીકિને) ઇશ્વરે સંતની સંપત્તિ અર્થાત્ સંત લોકના જેવી સ્થિતિ-મોક્ષ આપ્યો છે, મતલબ કે ગમે તે જાતનો હોય પણ તે જો પોતાનો (ઇશ્વરનો) ભક્ત હોય તો તેને ઇશ્વર મોક્ષ આપે છે. (ટેક) જનક રાજ અને શુકદેવ જોગી એમના જીવનને ધન્ય છે ! એ મહાન સંત પુરુષો ઇશ્વરના ભજનથીજ મોક્ષ પામ્યા છે. માટે હે ચતુર, તમે વિચારો કે એમના હૃદય તે કેવાં હરિરસથી ભીનાં હશે ! (ટેક) શાહ બલખ બોખારનો પાદશાહ જેને હરિ ભક્તિતું તાન લાગવાથી પોતાની રંભા તુલ્ય રૂપાળી ૧૬૦૦ રાણીઓને છોડી દીધી (ત્યાગ કરી), અદાર લાખ ઘોડા ને બીજી દોલત અને દુનિયા મૂકીને ઇશ્વરનું ભજન કરવા ચાલ્યા ગયા હતા, અર્થાત્ ઇશ્વર ભજન આગળ રાજગાદી પણ વિસાતમાં નથી, એવું જ્ઞાન થવાથી બલખ શાહે સર્વ છોડી દીધું હતું. (માટે હે મનુષ્ય તું આ ક્ષાંત્રાં મારવા છોકી દે, અને ઇશ્વરનું ભજન કર.) (ટેક) હે ભાઈ ઇશ્વરના ભજનમાં કાંઈ નાતજાતનો નિયમ નથી. (અર્થાત્ અમુક જાત હોય તોજ તેને ભજન કરવાથી મોક્ષ મળે એવું કાંઈ નથી) રાક્ષસો કોણ અને દેવો કોણ ? અર્થાત્ શત્રુ કોણ અને મિત્ર કોણ ? એટલે ઇશ્વરને કાંઈ શત્રુએ નથી અને કાંઈ મિત્ર પણ નથી; કાંઈ ઉંચ નથી અને કાંઈ નીચ નથી. તેને મન તો સધળા ભક્તો એકજ સરખા છે. માટે ધીરો ભગત કહે છે. કે જે માણસ ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરે તે ઇશ્વર રૂપજ છે. અર્થાત્ ઇશ્વર કદી પણ પોતાનાં ભક્તોથી દૂર રહેતો નથી-જુદો રહેતો નથી; તે તો પોતાના ભક્તોનાં

અતઃકરણમાં વાસ કરીનેજ રહે છે.

ધર્મ વિષે.

સમજૂતી—હે બાહ્યો તમે મૂળથીજ ધર્મનો વિચાર કરે, કવિ ધર્મની વ્યાખ્યા આપે છે કે-અધાં કપટ, (દગાફટકા, લુચ્ચાઈ લક્ષ્ણાઈ ઇત્યાદિ) છોડી દઇને જે પાપમાં પડતાં ધારે (વિચાર કરે) કે આ પ્રમાણે કરવું એ ખોટું છે અર્થાત્ પાપ કરવું એ ખોટું છે એવું ધારવું એનું નામજ ધર્મ. (ટક) સાચું ખોલવું, દયા રાખવી, ઇશ્વરનું સ્મરણ કરવું, પવિત્રતા રાખવી એ ચાર ધર્મના પગ છે— પગ રૂપાં છે. (જેમ પગ વિનાનો માણસ ચાલી શકે નહિ, કામ કરી શકે નહિ તેમ એ ચાર સિવાયનો ધર્મ નકામો છે.) જેના મનમાં એ ચાર વસ્તુ વાસ કરીને રહી છે અર્થાત્ જે એ ચાર નિયમ પાળે છે તેનોજ આચાર (આચરણ) ઉત્તમ છે. (ટક) વહેમ, અહંકાર, નહારી સોઅત અને જુઠ એ ચાર અધર્મના પગ છે. (અધર્મ ન રાખવો હોય તો તેના એ ચારે પગ કાપી નાખવા) એ દુર્ગુણો જે શરીરમાં પેસે તો અંદર પેસીને તેઓ ધર્મનો ભંગ કરે છે. અર્થાત્ ધર્મ ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉઠાડી મૂકે છે. (ટક) હવે પહેલા ગણાવેલા ધર્મના ચાર પગ રાખવાથી એટલે સત્ય, દયા, તપ, ક્ષોધ એ ચારે રાખવાથી શું ફાયદો થાય તે કહે છે:—જે શરીરમાં સત્ય વાસો કરીને રહ્યું હોય તોજ સાચો વિચાર સૂઝે, અને એથીજ બુદ્ધિનો પ્રકાશ ઘણો વધે અર્થાત્ ઇશ્વરના પદને પમાય. (ટક) ચંદ્ર વિનાની જેવી રાત્રી નકામી છે, દીવા વિનાનું ઘર નકામું છે, તેમ સત્ય વિનાના માણસોનો દેહ નકામો જાણવો. (ટક) જેને જીવ ઉપર દયા છે, ગરીબનાં દુઃખ મટાડે છે અને શરીર, પૈસા અને તે એથી ન અને તો છેવટે વાણી વડે પણ સર્વને સુખ આપે. (ટક) સઘળાનું કલ્યાણ (મહું) કરવા માટે સારું ઇચ્છે—અધાનું કલ્યાણ

થાય એવી ભાવના કરે. એક પણ અવશ્યુષ્ણ મનમાં રાખે નહિ એવું જ નામ દયા. અર્થાત આટલા શુણોનો દયામાં સમાવેશ થાય છે. (ટેક)

ધર્મ પાળવામાં ગમે તેટલું દુઃખ આવી પડે છતાં તે પાળેજ એવું નામ તપ. એ સિવાયના બીજા (તપ કરીએ છીએ એવું બતાવવાનાં) ઢોંગ અનેક છે, તેણે કામ સુધરતું નથી. અર્થાત તેનાથી મોક્ષ મળતો નથી. (ટેક) જે માણસ તપ કરીને (દુઃખ સહન કરીને) પોતાના શરીરને મજબુત બનાવે, ઈંદ્રિયો અને પ્રાણને જીતે, પોતાના મનને વશ રાખે તે ચતુર સ્મજણ-હોશિયાર પાવરધો થાય. (ટેક) સુખ અને દુઃખને સરખા ગણે, હરખ અને દીલગીરીને પણ સરખાં ગણે, ધીરજ અને ધર્મને કદી ભૂલી જાય નહિ અર્થાત ધૈર્ય રાખે અને ધર્મ પણ રાખે એવા માણસો કોષ્ઠજ (એટલે ભાગ્યેજ બધા નિયમ પાળનારો) દુનિયામાં મળે છે. (ટેક) પવિત્રતાને માટે જે જે ક્રિયાઓ કરવી પડે તે તે સઘળી કરીને શરીરને શુદ્ધ રાખે; શરીર શુદ્ધ કર્યા પછી પોતાના મનનો મેલ જ્ઞાન રૂપી પાણીથી ધૂએ, અર્થાત જ્ઞાન મેળવે, (આજી શુદ્ધિ વિના અંતર શુદ્ધિ થાયજ નહિ) તેજ માણસ બહાદુર છે. (ટેક) ક્રિપર કહ્યો તેનો ધર્મ જે પ્રાણી પોતાના મનમાં ધારણ કરે-પાળે તેજ પવિત્ર છે એવાં માણસોનું જીવતું સફળ છે. અને તેમના ચરિત્રો સુંદર છે. અર્થાત તેમનું વર્તન શુદ્ધ છે.

પાઠ ૧૬.

પ્રાચીન=પહેલાંના (પ્રાચી=પૂર્વે
દિશા એ ઉપરથી પ્રાચીન)

પુરાતન કાલના=પહેલાંના વખતના
(પુરા=પહેલું)

આધુનિક=(સં) હમણાંના (આધુના

=હમણાંનધક)

અઘાપિ (સં) આજ સુધી પણ
તથાપિ (સં) તોપણ (તથા=તે+
અપિ=પણ)

મીસરીઓ=મીસર દેશના વતનીઓ
સાંભરણુ=ચાદગાર

પાપાણુ=પત્થર

કબર (કા) ધોર (કબ્ર ઉપરથી
કબર)

શઅ (સં) મુડદું; મરી ગએલું પ્રાણી
(શવ ઉપરથી સવ)

ચિત્રલિપિ=ચિત્રવડે લખવાની અને
સમજવાની કળા

કુશળ=હોશિયાર (કુશાન્ લાતી કુશાલઃ
જે વિદ્યાર્થી કુશ=દર્ભ લાવવામાં
હોશિયાર હોય તે કુશળ કહેવાય, એ
ઉપરથી લક્ષાણિક અર્થ હોશિયાર.
(અસલના ઋષિ પાસે જ્યારે કોઇ
નવો શિષ્ય અભ્યાસ કરવા જતો
ત્યારે પ્રથમ તે કેટલા સંસ્કારવાળો
છે, તે જોવા માટે ઋષિ તેમને
દર્ભ લાવવાનું વગેરે કામ સોંપતા.
દર્ભ એ એક જાતનું ધારવાળું
ધાસ છે તેને જો આપણે ખેંચીએ
તો તુરત આપણો હાથ કપાય અને
લોહી નીકળે, આ ઉપરથી ઋષિઓ
પરીક્ષા કરતા કે જે વિદ્યાર્થી હાથ
કપાયા વિના દર્ભ લાવે તે કુશળ
એટલે હોશિયાર)

દેવી=ધર્મશરના અવતાર; ધર્મશરના

અંશવાળા; દેવતાઇ

સંભારણું=ચાદળીરી

પુરાણી=જુની (સંસ્કૃત પુરાણુ=
જુનું ઉપરથી પુરાણી=જુની)

ઈજનેરી=ઈજનેર લોકનાં કામનાં
(અમુક મહેલ, નહેર, સડક વગેરે
કેવા પ્લાનસર કરવાથી ફાયદો થાય,
ઓછો ખર્ચ થાય, સારા દેખાય
ઇત્યાદિ કામના માહિતગાર તે ઈજનેર)
બંધ=પુસ્તા

પુરોહિત (સં) ગોર (પુરસ્ સંસ્કૃત
અવ્યય=આગળ+ધા=મૂકતું એ
ધાતુનો ભૂતકૃદંત હિત મૂકેલું=
આગળ મૂકેલું) જે દરેક કામમાં
આગળ પડતો ભાગ લે છે તે
આધિન=તાબે; વશ (સં) આધિન
=તાબે)

પ્રવીણુ=હોશિયાર; માહિતગાર

નિર્વાહ=ચુજરાન (નિર્+વહ ધાતુ
=વહેવું)

પુનર્જન્મ=ફરીથી દુનિયાપર પેદા
થવું તે (પુનઃ=ફરીથી+જન્ ધાતુ
=પેદા થવું)

અસંખ્ય=અગણિત. (અ+સંખ્ય)
સંઘસથાન=એકઠું કરવા માટેની
જગ્યા (સંઘ=એકઠું કરવું+
સ્થાન=જગ્યા)

અભિમાન=અહંકાર (અભિ+મન-
ધાતુ=માનવું તે) પોતાનેજ માનવું
તે; મમત્વ

સુધારણા=સુધારાનો પ્રવાહ; સુધા-
રાની પ્રણાલિકા

મકદુનિયા=ગ્રીસ દેશનો એક ભાગ

પાઠ ૧૭.

પાણી પાતું=સોઢાને ગરમ કરી
પાણીમાં ઓળવું તે. (આથી સોઢું
સખત થાય છે)

ક્રિયા=કામ | અંડલ=જુથ

વિભાગ=ભાગ; વહેંચણી

કરાઇ=લાકડાં વહેરનાર

લક્ષ=સં) ધ્યાન

મથન=મહેનત (મથૂધાતુ=વસોવવું)

પરડી લઇ=નકકી કરી

વિલાયત (અ) સ્વદેશ; જન્મભૂમિ.

આ ટેકાણે ઇંગ્લાંડ

કારખાનું (ફા) કામ કરવાની જગ્યા;

કારીગીરી કે કાંઇ મોટું કામ જેમાં

ચાલતું હોય તે ટેકાણું
(કાર=કામ+ખાનું=ટેકાણું)

પાઠ ૧૮.

પરોણાગત=પરોણાચાકરી

પરોણા=મેમાન (સંસ્કૃત પ્રાધુષ્યઃ)

સત્કાર=આદરમાન (સત્+કૃ ધાતુ=
કરવું. સત્ એ અસંધાતુનો વર્ત

માન કૃદંત, અસ=હોવું)

યોગ્યતા=લાયકી (યોગ્ય+તા)

ગૃહસ્થધર્મ=સંસારિક ફરજ

મેમાનગીરી (ફ) પરોણાગત

સંપ્રદાય=રિવાજ

વૈવદેવ=નિત્ય હોમ; બ્રાહ્મણ સોકો

જમતાં પહેલાં અગ્નિને બળિઠા-

નની આહુતિ આપે છે તે ક્રિયા

અતિથિ (સં) અભ્યાગત (અ=નહિ

+તિથિ=દિવસ અથવા અત્=હં-

મેશાં ફરનારો) જે માણસ દર-

રોજ આવતો નથી તે અથવા

ફક્ત તિથિએજ આવનાર

પોડશોપચાર=સોળ પ્રકાર પૂજા કરવી

તે (પોડશ=સોળ+ઉપચાર=વિધિ;

પ્રકાર)

સંકોચ=હરકત; તંગી; સંકોચમણ

જજમાન=યજ્ઞ કરનાર; જજમાન
નોખી=જુદી

ત્રાસ=અકળામણ; કંટાળો

ઉદ્દેશ (સં) મુખ્ય ધારણા (ઉદ્દનદિશ)

સ્તુતિ=વખાણ; ચુલુવાન (સ્તુતિમાં
વખાણ હોય છે પ્રાર્થનામાં કંઈ
માગણી હોય છે)

ભિક્ષા (સં) ભીખ. (ભિક્ષુ ધાતુ=ભી
ખ માગવી)

શ્રદ્ધાળુ=આસ્થાવાળો (શ્રદ્ધા+આળુ)

મજ્જમ=વચલી

ખર્ચાળ=ખર્ચ કરનાર; ઉગાઉ

ગરાસીઆ=બરણ પોપણ માટે દર-
બારમાંથી કાંઈ પણ વાંટો મળતો

હોય તેવા માણસ(સંસ્કૃત ગ્રાસીઆ
ગ્રાસ=કોળીઓ)

સ્નેહીમંડળ=સંબંધીનું ટાળું; સં-
બંધી વર્ગ

ઉમળકું=ઉભરાઈ જતો પ્રેમ; હોંસ
વળાવો=રક્ષણ કરનાર; મુકવા
આવનાર

પ્રવાસ=મુસાફરી (પ્ર+વસ ધાતુ=રહેવું)

ભાથું=મુસાફરીમાં ખાવાનું

મોટમ=મોટાઈ

આગ્રહ=ખંત

ગોષ્ઠિ (સં) વાતચીત

મધુ=મીઠું

શયિ=ભાવ; પ્રીતિ

સમબ્રુતી—કહે છે કે એક સાથે કુટુંબ લુપ્તમાં અને તરસ્યાં
માણસોને આનંદ આપે છે, લુપ્ત પાપ્ત અર્થાત જે જીવાર ખાજરીનો
રોટલો મળે છે તે તેમને (પરોણાને) ખવડાવે છે, તેની સાથે
ધીમું ધીમું એટલે નરમાશથી બોલે છે, અને વાતોમાં રમુજ
આપી તેને હસાવે છે. આ પ્રમાણે ચાકરી કરીને તથા કંઈ કંઈ નવી
નવી વાર્તાઓ તથા આનંદદાયક દુયકાઓ કાઢી, થાકેલા (પરોણા) નો
થાક મટાડી દે છે; (દુઃખ મટાડી દે છે;) અને તેને શાંત પાડે છે. વળી
પરોણાને મધના જેવું અન્ન અર્થાત્ મિષ્ટાન્ન જમાડે છે, અને પોતે
પણ જમી છે, અને તે ઉપર (તે ભોજન પર) પરોણાને શયિ ઉત્પન્ન
કરાવે છે. અર્થાત્ તેને તે શયિ પૂર્વક ખવડાવે છે.

પાઠ ૧૯.

અંક=અંક શબ્દનો અર્થ ખોળો છે. નાટકની વસ્તુને રસ કથા બાવ સહિત અભિનયવડે સન્ના-સહોના ખોળામાં અપાતી હોય તેમ તેમના મનમાં આરોપણ કરવામાં આવે છે માટે નાટકના એક ભાગને અંક કહે છે. નાટકમાં જે શબ્દ વપરાય છે તે રૂઢ થયેલો જાણવો. પ્રકરણ; ભાગ પ્રોટો=પ્રોટો (પ્ર=વહ ધાતુનું ભૂ. કૃ. ઉહ પરથી મોટા)
પંચામૃત=(પંચ+અમૃત) પાંચ પ્રકારનાં અમૃત. દૂધ, દહીં, માખણ, ઘી, મધ ઇત્યાદિ
કલ્પતરુ=કલ્પિત વસ્તુ મળે એવું ઝાડ.

શ્યામ શરીર=કાળા શરીરવાળો; સર્પ ગળથુથી=સહજ મોળું એવું ગોળનું પાણી કરી તેને ઉતું કરી તેમાં ઘી નાખી ગરમ પછીના ત્રણ દિવસ બાળકને પાવામાં આવે છે તે

સાપના રાફડા પસે હંમેશાં પાણી હોય છે. મતલબ કે પાણીવાળી જગ્યાએજ સાપ રાફડો બાંધે છે માટે તે પાણી ક્યાં રહેલું છે તે જાણતો હોયો જોઈએ.

ગર્યે=પૈસા વડે; પૈસા આપીને સાથ=જયો; ટોળું

ધુન્નપાન કરે=ધુમાડાને પીએ; અથાત્ ચોર્યાસી ધુણીની વચ્ચે બેસી તાપે (ઉનાળામાં આવી રીને સાધુ-બાવાઓ કરે છે)

પાઠ ૧૯. ઉદમનું બળ અને કર્મનું અંધારું.

ઉદમ એ રાત્ર છે અને કર્મ (નસીબ) તેના આગળ રાંકડું ગરીબ છે, તેનો અંક (એક ભાગ) તમારી આગળ (સાંભળનાર આગળ) હું (કવિ) કહું છું કે તમે સર્વ મનમાંનો અહંકાર મૂકી દહને, હાડાંને ખુલ્લું કરીને જોજો. (ખુલ્લે મને તપાસ કરજો.) [કારણ કે અંધ ધર્મ-શ્રદ્ધાથી આપણે એવું માનતા આવ્યા છીએ કે, “ધન્યર કરે તે ખરું” “નસીબમાં હશે તે થશે” આ વાત આપણા મગજમાં એવાં ઉંડા મૂળ

ધાલી ખેડી છે કે આપણને ખીજી વાત રચતી નથી ઉપરની વાત આપણે કહેતી વખતે જાણે તે સત્યજ્ઞ હોય તેમ અભિમાન પૂર્વક અવાજ કાઢી કહીએ છીએ, એથી કવિને આવું કહેવાની જરૂર પડી છે.]

કર્મ ખીજ રૂપે રહેલું છે. જેનામાં એવો જે ઉદ્યમ-ઉદ્યમી હોઈ અર્થાત્ મન અને વાણી વડે ઉદ્યમ કરનારો નહિ, એટલે ઉદ્યમ કર એવું બતાવનારો નહિ પણ ખરેખરોજ ઉદ્યમ કરનારો જે માણસ હોય છે તે કુડકપટ-લુચ્ચાઈ-ઠગાઈ સર્વને જાણી જાય છે કારણ કે અમુક કામ આપણે કરવા માંડ્યું, તેમાં ફતેહમદ થવા માટે આપણે તે કાર્ય-મયજ થવું પડે છે. અર્થાત્ તેના એકે એક વિભાગોનું બારીક નિરીક્ષણ કરવું પડે છે. જો તેમ ન કરીએ તો તે કાર્યમાં આપણે ફતેહ મેળવી શકીએ નહિ, આ પ્રમાણે જ્યારે સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી નિરીક્ષણ થાય ત્યારે તેમાં કોઈની લુચ્ચાઈ ઠંગાઈ હોય તે સહજ પકડાઈ જ આવે એ સ્વાવાવિક છે.

પ્રથમ ઇશ્વરે તો સધળાના શરીર નગ્નજ ઘણા હોય છે, તેમાંથી ધીરજવાળો માણસ-ઉદ્યમીજ પોતાનાં અંગને સારી રીતે ઢાંકી શકે છે. (એનો અર્થ એવો થતો નથી કે ખીજ સર્વ નાગા ફરે છે) ઇશ્વરે નગ્ન શરીર બનાવ્યાં છે એટલે ઇશ્વરે તો સધળાને સરખીજ રીતે જન્મ આપ્યો છે-આપે છે. કોઈ સુખી અથવા દુઃખી થાય છે એ પોતે પોતાના ઉદ્યમનું ફળ છે. (આ ઠેકાણે એક વાત યદ રાખવા જેવી છે કે કેટલાક જન્મથી ગર્ભ શ્રીમંત જન્મે છે તેનું કેમ ? તો તેનો જવાબ એટલોજ છે કે તે ફળ સંચિત કર્મનું છે, સંચિત-પૂર્વ જન્મે કરેલાં પણ ન ભોગવાયેલાં કામનો બંડાર, એ પ્રમાણે છેવટે તો કર્મજ પ્રધાન) તેની જન્મ-લેનારની-મા ઉદ્યમી થઈને તે મોટા થાય તેટલા માટે તેને ગળથુથી પાય છે. ત્યારેજ તે મોટા થાય છે. માટે

ઉઘમજ શ્રેષ્ઠ છે. હવે ઉઘમ કેવો કરવો તેને માટે કવિ કહે છે કે જે જેવા કુળમાં અવતરે છે તે તેજ કુળનો ઉઘમ કરે છે અર્થાત્ વાણીઆનો દીકરો વેપારી થાય અને મોચીનો દીકરો મોચીજ થાય છે. હવે ઉઘમજ શ્રેષ્ઠ છે એ વાત કવિ દાખલા દલીલોથી સાબીત કરે છે.

જો જો હું તમને ઉઘમની રીત-વાત કહું, દૃષ્ટાંત આપું. ધરમાં ધણી ગાયો આંધેલી છે, હવે એક કર્મી માણસ હોય તેને બિચારાને શેની મતિ હોય કે ગાયોનો શો ઉપયોગ છે ?-કારણ કે તે તો દૈવ ઉપર આધાર રાખનારો છે; પણ ઉઘમી હોય છે તેજ તેનું દૂધ દુદે, એ દૂધનાં પંચામૃત રચીકર પદાર્થો થાય અને તે ઉઘમીજ ખાય. ઉઘમ કર્યાં સિવાય બિચારું કર્મ (કર્મને માનનારો માણસ) શું ખાય ? (નર સેજ ન. સુપ્રદિ વાવરશે, વરસે વરસાદ મરે તરશે) આ ન્યાયને એ મળતું છે,

પરમેશ્વરે જ્યારે દુનિયા બનાવી ત્યારે સારાં મેઝાવાળાં ધર ઇત્યાદિ કાંઈ નહોતું, પણ માટી, ચુનો અને લાકડાં કાટ-ઇત્યાદિ તો પુષ્કળ હતાં, હવે જો તે વખતના લોકો નસીબ પર આધાર રાખી ખેતી રહ્યા હોત તો આવાં ધર થાત નહિ, એ તો ઉઘમ વડેજ તેવાં ધર થયાં છે. (માટે ઉઘમજ શ્રેષ્ઠ છે) ઉઘમી માણસ કપાસ વાવીને તેનું રૂં બનાવે કે પછી રૂં વેચાતું લાવે અને પછી વિવેક વડે વણીને તેનું વસ્ત્ર-લુગડું બનાવે છે, અને તે સર્વે (કર્મી પણ) પહેરે છે, જો તે એવો ઉઘમ ન કરે તો (કર્મી) કર્મને માનનારા સંધળા નાગા કરે કારણ કે વસ્ત્ર ઉઘમ વિના રતું બનેજ કેમ ? કપાસ ઉઘમ વિના પાકેજ કેમ ? (માટે ઉઘમજ શ્રેષ્ઠ છે.)

ઉઘમ તો કલ્પતરૂના જેવો છે, અર્થાત્ સર્વ વસ્તુ ઉઘમથી મળી શકે છે-બની શકે છે. જ્યારે ઉઘમી દુઃખ વેદીને પૃથ્વી ખેડી તેમાં બનાજ વાવે છે, ત્યારેજ પૃથ્વી રસાળ થાય છે, અને બનાજ

પાકે છે, ત્યારેજ તે અનાજ ખાઈને નસીબને માનનાર સુખે જીવે છે. ઉઘમી ઉઘમ કરી અનાજ કરી અનાજ પકવે નહિ તો કર્મી ખાય શું ? (માટે ઉઘમજ શ્રેષ્ઠ છે)

ન્યારે ઉઘમ કરીને તલ પકવે છે. અને વળી ઉઘમ કરી તેને ઘણીમાં પીણે છે ત્યારેજ તેમાંથી તેલ નીકળે છે. વળી તેલ નીકળ્યું એટલેથી પણ દીવો થતો નથી પણ દીવેટ કરીને દીવો સગળાવે તોજ અજવાળુ થાય છે, એ પ્રમાણે ઠેકાણે ઠેકાણે ઉઘમનુંજ જોર છે. જેમ ઉપર પ્રમાણે ઉઘમ કરી દીવો ન કરીએ તો અંધારું રહે છે તેમ એકલા કર્મવડે અંધારું ઘોરજ રહે છે.

ઘરમાં જુદી જુદી જાતનાં ધણાં અનાજ ભરી મૂક્યાં હોય, તોપણ તે રાંધ્યાં વિના કેવી રીતે રંધાય ? અર્થાત્ રાંધવાનો ઉઘમ ન કરીએ તો નજ રંધાય; રંધાય નહિ, ત્યારે ખાય શું ? દૂધને મેળવીને ન્યારે અધરકે છે ત્યારેજ દહીં થાય છે; અને દહીંને વડોવીએ ત્યારેજ ઘી થાય છે. (માટે ઉઘમજ શ્રેષ્ઠ છે.)

ઉંડાણમાં જમીનને વિષે જે પાણી છે તે સાપજ જાણે છે માટે સાપનો રાફડો જોઈ યોગ્ય સ્થાને ઉઘમી માણસ કુવો ખોદે તોજ કર્મી પાણી પીએ. નહિ તો મરે તરસે (અર્થમાં નોટ જુઓ) પૈસા ખરચીને ઝોનું લાવીએ પણ તેને ઘરમાં ભરી મેલીએ નહિ, એટલે સોનીને આપી તેનાં ધરેણાં કરાવીએ, કરાવીને શરીર પર પહેરીએ-લાલીએ તોજ મોંપર તેજ આવે છે. ઘરમાં સોનું ભરી મૂકવાથી તેજ આવતું નથી. (ધરેણાં લાલવાથી માણસનો દેખાવ ફરે છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટિત)

કોઈ ઘરમાં ચાકર હોય તે ધારો કે અમુક માણસની પેટે લુગડાં પણ લાવીને મૂકે છે, પણ જો તે ઉભો થઈને ઉંચો નીચો

થાયજ નહિ તો તે વસ્ત્રો પહેરાયજ કેમ કરીને ? (ઉંચું નીચું થવું એ પણ ઉદ્યમજ છે.)

સોના સિવાયની બીજી સપ્ત ધાતુ-ગુદી ગુદી જાતની ધણી ધાતુઓ છે અને તેમની ગુદી ગુદી અનેક જાતની વસ્તુઓ બને છે. ઉદ્યમી માણસજ તેના ધાટ ધડવાનાં કામ કરે છે. પછી ધાટ ધડીને તેનાં નામ પાડે છે. એ સઘળું ઉદ્યમથી થાય છે. ત્યારે કર્મી તે વાપરે છે. (માટે ઉદ્યમજ શ્રેષ્ઠ છે.)

જેથી કરીને વૈકુંઠરાય (પરમેશ્વર) સંતોષ માને છે તે હવન હોમ વગેરે ક્રિયાઓ ઉદ્યમથીજ થાય છે, હોમ હવન કરવાથી ઇશ્વર પ્રસન્ન થઈ મેઘને વૃષ્ટિ કરવાનો હુકમ કરે છે, તેથી વરસાદ ભારે વૃષ્ટિ કરે છે, તેથીજ અનાજ પાકે છે; તે વડેજ સઘળી સૃષ્ટિ જીવે છે. એ સઘળું ઉદ્યમથી થાય છે. (માટે ઉદ્યમજ શ્રેષ્ઠ છે.)

મોટા મોટા ઋષિઓ અને તપસ્વીઓનો સમૂહ (સઘળા ઋષિઓ અને તપસ્વીઓ) હાથવડે ઇશ્વરની પૂજા કરે છે અને ચોર્યાસી ધુણીએ તાપી ધુમાડો ખાઈ મોટા ધર્મ કરે છે-ત્યારેજ તેમનું નસીય જોરાવર થાય છે, અર્થાત્ ત્યારેજ તેમને ઇશ્વર મળે છે. (ઋષિઓ પૂજા કરે છે અને તપસ્વીઓ ધુણીએ તાપી ધુમ્રપાન કરે છે, અર્થાત્ તપ કરે છે એમ સમજવું.)

એ પ્રમાણે પુણ્ય સિવાય કોઈ કંઈ પણ વસ્તુ પામવું નથી. (પુણ્ય કરવામાં પણ ઉદ્યોગ ગર્ભિત રહેલો છે) જે જે માણસોને આપણે કૃતેહમંદીથી કામ કરતા જોઈએ છીએ. તે સર્વ ઉદ્યમ વડેજ કૃતેહમંદ થાય છે. (માટે ઉદ્યમ કરવો એજ શ્રેષ્ઠ વાન છે)

પાઠ ૨૦

લહેજત (ફા) સ્વાદ

ઉષ્ણ કટિયંધ=જ્યાં હંમેશાં તાપ
પુષ્કળ પડે છે એવો પૃથ્વીનો
ભાગ (ઉષ્ણ=ગરમ+કટિયંધ=ટાઢ
તાપ જાણુના માટે પૃથ્વીના પાંચ
વિભાગ પાડ્યા છે તે)

અરબસ્તાન=આરબલોકોને રહેવાની
જગ્યા; ઇરાનની પશ્ચિમમાં દેશ છે.
(અરબ=આરબ+સ્તાન=રહેવાની
જગ્યા)

મસાલાનાં દ્રવ્ય=મસાલાની ચીજો
દ્રીપ=જેની ચારે બાજુએ પાણી
અને વચ્ચે જમીન હોય તે
(દ્વિ=મે+અપ=પાણી, બે પાણીની
વચ્ચે આવેલો જમીનનો ભાગ)
અક્ષાંશ=વિષુવદ્વતથી ઉત્તર કે દક્ષિ-
ણમાં કોઈ જગાનું જે અંતર
હોય તે.

રેખાંશ=કોઈ મુકરર કરેલા રેખાંશ
વૃત્તથી પૂર્વ કે પશ્ચિમ દિશામાં
કોઈ જગાનું જે અંતર હોય તે
(મુખ્ય રેખાંશ ટ્રિનિયથી શરૂ થાય
છે. ટ્રિનિયની પૂર્વ દિશાએ આવેલાં

સ્થળ પૂર્વ રેખાંશપર કહેવાય અને
પશ્ચિમે આવેલાં સ્થળ પશ્ચિમ
રેખાંશપર કહેવાય)

સુવાસિક=સારી વાસવાળું (સુ=સારી
+વાસ=ગંધ+ધિક=વાળું)

ગુણકારી=ફાયદો કરનારી (ગુણ=
ફાયદા+કાર=કરનાર+ઇ)

વાનીઓ=ગુદી ગુદી ખાવાની
વસ્તુઓ

મુખવાસ=ખાધા પછી મોં સાફ
કરવા માટે કાંઈ પદાર્થ ખાવા તે.

[મુખ=મોં+વાસ વસ્તુ ધાતુ રહેડું.
પરથી જેની ગંધ મોંમાં રહે છે તે]

વેસ્ટ ઇન્ડીઝ=અમેરિકામાં આવેલા
બેટા. જેવા કે જમેકા, ક્યુબા

વગેરે [વેસ્ટ=પશ્ચિમ+ઇન્ડીઝ=હિંદુ-
સ્તાનને લાગતા] જ્યારે કોલંબસે

અમેરિકા શોધી કાઢ્યો ત્યારે તેને
એવી ખાત્રી હતી કે આ નવો

શોધી કાઢેલો દેશ હિંદુસ્તાન
(ઇન્ડીઆ) છે. કારણ કે તે વખતે

અમેરિકાની કોઇને ખબર જ નહોતી;
આથી અમેરિકાને જ હિંદુસ્તાન

કહ્યો; પાછળથી ખરો હિંદુસ્તાન

જડયો ત્યારે માલમ પડયું કે આ
હિંદુસ્તાન તો ખોટો છે, પણ જે
ચાલતું આવેલું તે કાયમ રાખવા
માટે એ ટાપુઓને વેસ્ટ=પશ્ચિમ
ઇંડીઝ=હિંદુસ્તાનને લગતા દ્વીપો.
પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનને લગતા દ્વીપો
એવું નામ આપ્યું]

સુગંધીદાર=સારીગંધવાળો [સુગંધી
=સારી ગંધ+દાર=વાળો] [મૂળ
શબ્દ સંસ્કૃત સુગન્ધિત છે. તેનું
પ્રથમા એકવચન સુગંધી એટલે
સારી ગંધવાળો એવો શુદ્ધ શબ્દ
શુજરાતીમાં વપરાય છે. અત્રે
સંસ્કૃત શબ્દને ફરીને ઉપસર્ગ
દાર=વાળો લાગેલું છે એથી
પુનર્રક્ત પણ થએલી ગણાય]

વહાણુવટ્ટી=વહાણુનો ધંધો કરનાર;
દરિઆઈ વેપારી (વહાણુ+વટ્ટી
પ્રસય=ધંધો કરનાર)

દરીઆ માર્ગે=દરીઆ રસ્તે
પોતાને હસ્તક=પોતાના હાથમાં;
તાઆમાં
પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા=પૃથ્વીની આગુ-
આગુ પરિક્રમણ કરવુંતે; પૃથ્વીની

આગુઆગુ ફરવું તે
અઝકલ હેરાન થઈ જાય=અઝકલ
ચાલે નહિ; અઝકલ કહ્યું કરે
નહિ; આશ્ચર્યમાં ગરક થાય.
સંજા=સારી રીતે જાણી શકાય
તે નામ

જવાળામુખી=જેનાં મોંમાંથી [શિખ-
રમાંથી] ધુમાડા નીકળે છે તેવો
પર્વત [જવાળા=અગ્નિ+મુખ=
મોં+મં=વાળો]

પરિપકવ=ખરાખર પાકેલું (પરિ=પૂર્ણ
+પકવ=પાકેલું)=પુરેપુરું પાકેલું
ચિરાડા=શાડ

પ્રગટ=પેદા
કુંજ=ભિનાશમાં ઉગેલો છોડ; જે
ધણોજ લીધો હોય છે.

ઉતેજક=ઉતેજન આપનાર; ઉશ્કે-
રનાર
ઉપણુતા=ગરમી (ઉપણુ=મરમ+તા=
પાણું)=ગરમપાણું.

દસ્ત કબજ કરે છે=બંધકોશ કરે છે;
ઝડો બંધ કરે છે.

એકત્ર=એકઠું
રેચક=જીલ્લામાં થાય તેવું.

વાયુનાશક=વાયુનો નાશ કરનાર

વાળા=તાંતુ; તાંતણા

પાઠ ૨૧.

જય=ફતેહ; જીત (સંસ્કૃત જિ
ધાતુ પરથી)

મનન=ધ્યાનપૂર્વક વાંચન; મનમાં
વાંચવું તે; મનમાં વિચારી જવું તે

વૃત્તિ=વક્તવ્ય

મહાવિદ્યાલય=વિદ્યા ભણવાનું મોટું
ઠેકાણું; કોલેજ (મહા=મોટું; વિદ્યા
+આલય=ઠેકાણું)

પાઠશાળા=મોટી નિશાળ

નિરાભિમાન=અભિમાન વગર (નિર્
=નહિ+અભિ ઉપસર્ગ+મન ધાતુ
=માનવું, ઉપરથી માન)

હરણ કીધું=ખેંચ્યું; આકર્ષ્યું

ધર્મોપદેશક=ધર્મનો બોધ કરનાર

(ધર્મ+ઉપદેશ=બોધ+અક=કરનાર)

દૃષ્ટિવિદ્યા=પ્રકાશ સંબંધી જ્ઞાત્ર

(દૃષ્ટિ+વિદ્યા)

વિસ્મય=આશ્ચર્ય; નવાઈ

પૃથક્કરણ=જુદું કરવું તે. (પૃથક્=

જુદું+કરણ=કૃ ધાતુ પરથી કરવું તે)

પાયો નાખ્યો=શરૂઆત કરી

છિદ્ર=કાણું(સંસ્કૃત છિદ્ર ધાતુ પરથી)

વેરણ સેરણ=જુદાં જુદાં

શ્વેત=સફેદ

ઉપદ્રવ=રોગ

સંભાષણ=ભાષણ

ગુરુત્વાકર્ષણ= (સં) પૃથ્વી બધા

પદાર્થોને ભારના પ્રમાણમાં ખેંચે

છે તે (ગુરુ=ભાર+ત્વ=પણું+આ+

કૃષ ધાતુ=ખેંચવું+અન=ક્રિયાવાચક
પ્રત્યય)

ગતિમાર્ગ=જવાનો રસ્તો; ફરવાનો

રસ્તો (ગમધાતુ=જવું+તિ=પણું

+માર્ગ=રસ્તો)

ભરતી=(સ) પાણીનું ભરાવું તે

(ભૂ=ભરવું+તિ=પણું) જુવાળ

ઝોટ=પાણીનું ઉતરી જવું તે

ભરતીઝોટ=ઠરીઆવું પાણી દિવ-

સમાં બે વાર ચઢે છે, અને બે

વાર ઉતરે છે, તેને ભરતીઝોટ

કહે છે.

હાથ ભીડમાં હતો=પૈસાની તંગી હતી

મુક્ત (સં) મુકાએલું; છુટું થયેલું

(મુચ્=મૂકવું+ત=ભૂ. કૃ. પ્ર.)

નિવારણ કરવું=મટાડવું

પદાર્થ વિજ્ઞાન = પદાર્થ સંબંધી
વિશેષ ગુણો જેની અંદર બતા-
વેલા હોય છે તે શાસ્ત્ર. એમાં
પદાર્થના ગુણોનું વિવેચન કરતા
શીખવાનું હોય છે.

અસાધારણ = ઘણીજ; ઉંચા પ્રકારની
રાજતંત્રીઓ = રાજ ચલાવનાર
તંત્રી = ચલાવનાર (તમ ધાતુ = ખેંચવું
પરથી)

ટંકશાળ = ચણી નાણું પાડવાની
જગ્યા.

સમાગમ = મેળાપ

ખામોશ (ફ) ધીરજ

મહાસાગર (સ) મોટો સમુદ્ર (મહા
+ સાગર, સગર રાગના છોકરા-
ઓએ યજુનો ઘોડો ખોળવા માટે
ખોદેલો, માટે સાગર)

સત્યરૂપી સમુદ્ર = સત્ય એજ સમુદ્ર;
સત્યનો બહાર

સંશોધન = ખોળ; તપાસ

પાઠ ૨૨.

બુદ્ધિસાગર = મોટી બુદ્ધિવાળો (બુદ્ધિ-
+ સાગર = મોટી) = ઘણી અક્કલવાળો;
બુદ્ધિમાન; બુદ્ધિસાગર આ ઠેકાણે

વિશેષનામ છે

સંતતિ = છંપાંછોકરાં (સમ્ = સારી
રીતે ન્તત્ ધાતુ ખેંચવું પરથી
તંતિ = વંશને ખેંચનાર અથવા
આગળ ચલાવનાર.)

નામ પ્રમાણે ગુણ હોવાથી અર્થાત
નામ બુદ્ધિસાગર હતું તે પ્રમાણેજ
તે મોટી અક્કલવાળો હોવાથી
દત્તકપુત્ર = કરી લીધેલો છોકરો

વિલંબ = વાર

પ્રાતઃકાળે = સવારમાં

રાત્રિ સમય = રાતનો વખત

ઘેર બોલતી સંબળાઈ = નસકોરાં
બોલતાં સંબળાયાં મતલબ કે ઉંઘી
ગયેલાં જણાયાં

ખાતર (સ) માટે; વાસ્તે (ખન
ધાતુ = ખોદવું પરથી ખાતર)

બવની ભાવટ = જન્મની પીડા (બવ
જૂત ધાતુ ઉપરથી)

ઉજમાળો = આનંદનો

વારસ = મુઆ પછી ચનાર માલીક

બાધા = પ્રતિરા

કોટી કરવી = કોટે બાઝવું

મસલત = ગોઠવણ

સામગ્રી=જોડતી ચીજો
 નૈવેદ્ય=દેવને ધરાવવાનો ખોરાક
 બહુ તન્તવો બલવન્તઃ=ધણી તાંતણી
 બળવાન હોય છે, એ પ્રમાણે
 વાણીઆએ જીને કહ્યું બાવાયે
 એવો કે એમ કહીને તેણે બૈરીને
 સમગ્નવી કે એની આજીવણી
 ખૂબ તાંતણી વીંટળે કારણ કે
 બહુ તન્તવો બલવન્તઃ

તદખીર=ચુકિત

સ્વાધીન=તાબે

પાઠ ૨૩.

મળસ્થિતિ=અસલ સ્વરૂપ; પહેલાંની
 સ્થિતિ
 રૂપાંતર=રૂપમાં ફેરફાર (રૂપ+અંતર)
 કમાવે છે=પકવે છે; તૈયાર કરે છે.
 બહુધા=ધણી કરીને
 યોજના=ધડી કાઢેલો ખરડો
 હથોટીવાળા = જેનો હાથ બેસી
 ગયેલો હોય તેવા; આલાક; ચપળ
 મન પર લે=ધારે; પોતાના મનને
 એ વાતમાં ખુંચવે

પાઠ ૨૪.

વનવર્ણન=જંગલમાં બનતા બનાવોનું

વર્ણન (વન+વર્ણન)

નકીલ=નેકીદાર; ચોપદાર

સંધુ=મધુ

વર્ણુ=વર્ણ કરું

વૃક્ષાદિઓ=ઝાડ વગેરે (વૃક્ષ+આ-
 દિએ=બીજાઓ)

સ્વસ્તિ=કલ્યાણકારક

ધોર=અધરાએણું; ભયંકર

ગરજનયકી=ગર્જનાથી

બાઘો=વાઘો

અતિશય=અતિશય

તડુકે=ચુસ્સામાં મોટી ચીસ પાડે.

ત્રાસે=ખીએ

પ્રવાસી=મુસાફર

લવ=લગાર; જરા

ઉત્પાત=તોફાન; ધાંધલ

ચિંતન=સ્મરણ; ધ્યાન

સચ્ચિદાનંદ=હંમેશ જ્ઞાન અને આ-
 નંદ આપનાર (સત્+ચિત્+આનંદ)

અગ્નિ=અગ્નિ; અગ્નિવા

સુસુ=સારા જાણીતા

રંગ=મગ્ન; ગમત

વીજળે=વીજળીઓ

કરાળ=ભયંકર; બિહામણું

ઓથો=સહાય; બચવાનું ઠોકાણું
 સરવર=સરોવર (સર+વર=મોડું)
 તટે=કિનારે
 મરાળ=રાતા પગ તથા રાતી ચાંચ-
 વાળો હંસ
 પ્હાડે=પહાડપર
 ટઉકા=ટહુકા
 દાદુરો=દેડકાં
 પય પય=પાણી પાણી
 આકળા=ગાબરા.
 ચાતક=પૈયા

કુંજમાંહે=ગલીઓમાં
 અન્ય=બીજા
 કર્તા=કરતા
 રંગ=મગ્ન
 નચિંતો=ચિંતા વગર
 જંગાલી=જંગાલ; તાંબાના કાટના
 રંગના; સહેજ લુરા અને ધણા
 લાલ
 અભ્ર=વાદળાં
 ધૂમગોટા=ધુમાડાનો ગોટા
 નભ=આકાશ

ચોમાસાની ઋતુમાં વનમાં બનતા બનાવોનું વર્ણન

સમન્વૃત્તી—સિપાઇ રૂપી કાગડાઓ કહે છે કે (મેધરાજ પધારવાની) તૈયારી છે માટે ચુપ ચુપ મુગા રહો. પવન હાલતો નથી અને (આ ઠોકાણું) બધું સારું જ્ઞાત ગંભીર જણાય છે, એની શોભા હું શી કહી શકું! એટલામાં તો મેધરાજ પધાર્યા (વરસાદ આવવાની શરૂઆત થઇ અને ઝીણાં ઝીણાં ફેરાં પડવા માંડ્યાં) તેથી ઝડ વગેરેએ હરખથી નમીને કલ્યાણકારક શબ્દો ઉચાર્યા. (૧) ટીપ—સભામાં કોઇ રાજ કે મોટા અધિકારી આવવાના હોય છે, ને તેમની આવવાની તૈયારી થઇ રહી હોય છે ત્યારે નેકીદાર-સિપાઇ સૌને મુગા રહો, મુગા રહો એમ કહે છે, તેથી પછી કોઈ બોલતું ચાલતું નથી, રાજ પધારે છે, કે સભાના બેસનારાઓ હરખથી નમન કરીને કલ્યાણકારક શબ્દો ઉચારે છે. આ કવિતામાં કવિએ ચોમાસાની ઋતુમાં વનનું વર્ણન વર્ણવેલું છે. તેથી નીચે મુજબ રચના રચી છે.

વન એ કચેરી; ઝાડ, પશુ, પક્ષી વગેરે સભામાં બેસનાર; મેઘ એ રાગ; કાગડા વગેરે. પક્ષીઓ તે સિપાઈ; (ધણી વખત એવું જોવામાં આવે છે કે વરસાદ આવવા પહેલાં પવન બંધ થઈ જાય છે, ઝાડ હાલતાં નથી. પક્ષી બોલતાં નથી, ને શૂન્યકારક જેવું થઈ રહે છે. પશુ વચમાં વચમાં કાગડાઓ બોલતાં હોય છે. એ બોલ્યા વગર રહેતા નથી માટે એ નકીલ. (રાગ પધારે ત્યારે બધું શાંત હોય પણ નેકીદાર નેકી પોકારે છે મતલબ કે તેને બોલવાની છૂટ હોય છે, અને શાંત રાખવા ખાતર સિપાઈઓને પણ બોલવાની છૂટ હોય છે, તેમ કાગડાઓ કરે છે માટે તે નકીલ.) પછી અપડું આવ્યું કે પવન છૂટે છે, ઝાડો ડોલવા માંડે છે, અને ઝાડની પાર પવન આવતાં સુસવાટા સંભળાય છે, તે જાણે સિંહ વગેરે પ્રાણીઓ ગર્જના કરે છે તેમ અવાજ કરતાં હોય તેમ જણાય છે.

આ ઠેકાણે સિપાઈરૂપી કાગડાઓ કહે છે કે (મેઘરાગ પધારવાની તૈયારી છે માટે ચુપ ચુપ (ચુપ રહો) પવન હાલતો નથી. ઝાડ ડોલે છે તે જાણે નમન કરે છે અને ઝાડ તથા પ્રાણી શબ્દ કરે છે તે જાણે સ્વસ્તિ બોલતાં હોયતી તેમ લાગે છે. (૧) ઘણા જોરથી કેવો ઠંડો પવન આવે છે ! અને જો ધણી ઝડપથી આ કાળી વાદળીઓ પેલી આવી, અહા ! ઘણું અંધરાએલું આકાશ કેવું પડું પડું કરી રહ્યું છે ! ઓહો ! (વરસાદ) મોટી ધારે આવ્યો અને ખૂબ તૂટી પડ્યો. (૨) ચારે બાજુએ વીજળી ઉપરા ઉપરી ચમકારા કરે છે, અને વળી મર્જનાથી આખું જંગલ ગાજી રહે છે. વાલ અને સિંહો ક્રોધથી મોટો સાદ કાઢે છે (વરસાદની ગર્જના સાંભળીને તેઓ એમ ધારે છે કે વનમાં અમારા કરતાં વધારે ગર્જના કરનારો વળી આ બીજો કોણ આવ્યો

એમ સમજી વધારે વધારે તડુકે છે) મોટાં ઝાડ પવનથી પડી જાય છે, જે મુસાફર પહેલ વહેલો નીકળ્યો હોય (જેણે જંગલમાં આવા બનાવ જોયા ન હોય) તે આ જોતાં બી મરે છે. (૩) મારા જેવા બીજા, અને જોગીઓ કે જેમને દુઃખ પડેલાં તેઓ જંગલમાં આવા ઘેઝાઘ જેવાં તોફાન જોઈને લગારે બીએ નહિ, પણ જોગીઓ હર્ષથી પ્રભુ ધ્યાન ધરે છે. જ્ઞાની માણસો (આનંદથી) તે ખેલ જીએ છે, અને અજ્ઞાની (અતિ દુઃખથી કંટાળીને) મરણ ઇચ્છે છે. આ કડીમાં કવિએ પોતાના સંબંધની કેટલીક હકીકત જણાવી છે તે એ કે મારા જેવા બીજા દુઃખી લખ્યા છે તેનું કારણ કે કવિને કોઈ વખતે પૈસા સંબંધી ઘણી ગભરામણ થતી, તેથી કહે છે કે એવા તોફાનમાં જોગી અને મારા જેવા જ્ઞાનીને શર ચઢે છે, અને તેઓ પ્રભુ સ્મરણ કરે છે, પણ જેઓ જ્ઞાની નથી તેઓ તો અતિ દુઃખથી કંટાળીને મરણ ઇચ્છે છે, પણ સમજી માણસો તો દુનિયાના ઢંગ જોઈને પછી કુદરતના રંગ જીએ છે, ને પછી ઈશ્વર સ્તુતિ કરે છે. (૪) વરસાદની ગર્જનાના આ બડાકા અને કડાકા ગડગડીને ચાલ્યા જાય છે. વીજળીઓ ચમકે છે. ખુબ પાણી પડે છે. વાયુના સુસવાટા થાય છે. તડતડ કરીને વાંસ ફૂટે છે (ચોમાસામાં જમીનમાંથી વાંસના ફુલોગા ફૂટે છે તે વખત તડતડ તડતડ એવા અવાજ થાય છે, તેનો એકદમ ફુલોગો નીકળે છે માટે વાંસના ઝાડ તળે કોઈ સૂઈ રહેતું નથી. સૂઈ રહે તો જમીનમાંથી નીકળતો ફુલોગો એકદમ શરીરમાં ઘોચાય છે) તેથી જંગલ બિહામણું થઈ રહે અને તળાવ કાંઠે (વરસાદના ઝપાટાથી) બચવાનું ઠેકાણું નહિ હોવાથી હંસ બૂમો પાડે છે, (એમ કહેવામાં આવે છે કે મને ઓથો કરો એટલે આડું કંઈક ધરો એવા અર્થમાં ઓથો શબ્દ કવિએ વાપરેલો

છે. (ઓથો=આધાર) (૫) પહાડ ઉપર મોર તણીને ટાંકા કરીને થન થન નાચે છે. આંખાની ડાળ ઉપર કાંચલ ટહુકા કરે છે. તળાવમાં દેડકાં બોલે છે ને ફૂટે છે અને (પાણીવિના અકળાયલા ચાતક પક્ષીઓ પાણી પાણી કરે છે. (૬) ડીપ-ચાતક પક્ષીને માટે એમ કહેવાય છે કે તે વરસાદના પાણી સિવાય બીજું કંઈ પીતો નથી. ચોમાસાના સ્વાતિ નક્ષત્રના પાણી સિવાય એની તરસ છીપતી નથી, તેથી તે હંમેશનો તરસ્યો કહેવાય છે. કેટલાક કહે છે કે એને ગળે કાણું છે તેથી પાણી પીવાનું નથી માત્ર ઉપરથી વરસાદનું પાણી પડે તેજ તેના પેટમાં જાય છે. તે વરસાદનું પાણી જંખે છે તે જેમ વિરહિણી પોતાના ધણીને પિયુ પિયુ કરી જંખતી હોય તેમ તે પિયુ પિયુ (પયપય) કરે છે. આકળા કહેવાનું કારણ કે પ્રથમ, પાણી ન મળેલું તેથી આકળા અને મળ્યા પછી પણ ફરીથી ચોમાસા સિવાય મળવાનું નથી એ વિચારથી જેટલું પિવાય તેટલું પી લેવામાં ધરાયલા. તોપણ આકળા તેથી સારી પેડે વરસાદ પડ્યા પછી પણ તેનાથી પય પય (પિયુ પિયુ) બોલી જવાય છે. વનની બધી ગલીઓમાં (ઉપર છાયા જેવું અને નીચે રસ્તાં પાડેલ તેમાં) પાણી પાણી થઈ રહે છે. પહાડી-પત્થરાળ જમીન બરાબર ધોવાઈને અકચક થઈ રહે છે. પછી ત્યાં ઠંડી અને સારી માફક આવે તેવી હવા કાદવ કચરો કોહોવાણુ વગેરે ધોવાઈ જવાથી થઈ રહે છે. અને સારા હવા પાણીથી રોગી માણસોના રોગ (મટી) જાય છે. (૭) બીજા માણસો કરતાં ગરમી ને ઠંડી ઝાણી લાગે છે, એવા ખેડુ લોકો શરીર પસળેલું છતાં ખેતરમાં કામ કરે છે. અહા ! બહુ નવા નવા રંગના છત્રજંતુઓ જેતાં શરીરે છત્ર (આવી) સમજણથી ડાહ્યો અને ચિંતા વગરનો શાય છે.) (બીજાનું દુઃખ જોવાથી અને ઇશ્વર સંબંધી જ્ઞાન થવાથી પોતાનું

દુઃખ ઓછું થાય છે.) (૮) છેક જંગલી રંગના લીલા (સહેજ ભુરા અને ધણા લીલા) પહાડો બહુ સુંદર લાગે છે, ધુમસથી કોઇ ભુરા અને કોઇ ઓછા લીલા રંગના (જણાય છે) પર્વત ઉપર ચડીને ઉંચે જોઈ તો વાઢળાં તરેહ તરેહના આકારનાં (તરતા દેખાય છે એટલે કોઇ ઝાડ જેવા, કોઈ પથુ જેવાં, કોઈ પક્ષી જેવાં વગેરે) છે અને નીચે જોઈ તો જુદી જુદી ગતનાં ઝાડ ખૂબ ખીલ્યાં છે. (૯) બહુ પવનથી ઉંચેથી આડો જતો મેઘ જોઈએ તો ધૂળ ભીડી રહેલી હોય અથવા ધુમાડાનો ગોટા હોય એવું જણાય છે. દરીઓ, પર્વત, ઝાડ, આકાશ એ બધા એકજ રંગના થઇ રહ્યા છે. માટી રાતી અને ભીની ભીની તથા ઘાસ લીલા અને ભીનાં થઈ રહ્યાં છે. (૧૦)

પાઠ રપ.

વાસના=મનમાં રહેલી સૂક્ષ્મ ઇચ્છા
અંકુર=ફણુગો

અનુદૂળ=લાયક (અનુ+દૂળ=કિનારો)=

મળતું આવતું તે

પ્રત્યજ્ઞ=જોરાવર (પ્ર+ત્યજ)

ઈચ્છાશક્તિ=મન

મહાશક્તિ=મોટી શક્તિ (મહા=+શક્તિ)

નદે=વધારે

મહા પ્રયાસ=મોટી મહેનત

(મહા=મોટું+પ્ર=ઉપસર્ગ+યાસ
યા ધાતુ પરથી)

ઉપરાંત=વિશેષ

ઝાંઝવાનું=જળ=મુગજળ; કાલ્પનિક
જળ; ખારી જમીનમાં તાપને લીધે
જણાય છે તે

અગાધ (સ) ધણીજ (અ=નહિ+
ગાધ=છાછર) છાછર નહિ તે.
લાગ=દાવ

પર્યંત=છેડા સુધી (પરિ=સુધી+
અંત=છેડો)

જન કલ્યાણ=માણસોનું બલુ
પ્રશંસા=વખાણ; તારીફ (પ્ર+શંસ
ધાતુ=વખાણ)

અસહ્ય=સહન ન થઈ શકે એવું
(અ+સહ્ય સંસ્કૃત સહ=સહન કરવું)

સુમાર્ગ=સારો રસ્તો (સુ+માર્ગ)

પાઠ ૨૬.

સાત્રાજ્ય=મહા રાજ્ય; યજ્ઞવાન રાજ્ય
ભવ્ય=ભયકાદાર

પુરોહિત=ગોર; રજવાડામાં આગળ

પડતું કામકાજ કરનાર

નિરીક્ષા (સ) બારીકાથી જોવું તે
(નિરુપકક્ષિ=જોવું)

ભૂમિતિ=પૃથ્વીને માપવાની વિદ્યા
(ભૂ-પૃથ્વી+મિ તેમાં મા ધાતુ=
માપવું)

લેખનપદ્ધતિ=લેખવાની રીત; લખ-
વાની શૈલી (લિખ ધાતુ=લખવું)

લઘીઆ=લખનાર (સંસ્કૃત લેખક)
વિકરાળ=ભયંકર

નિર્ઘય=ઘયા વગરના; કૂર; ધાતકી
(નિરુ=નહિ+દય=ઘયા)

આશુરી=સિરિઆ કે અરશારના
વતનીઓ

સૈનિક=લશ્કરમાં જવાવાળો (સેના
=લશ્કર+ઇક=વાળો)

ભૂમધ્ય=ગુની દુનિયા એટલે એ-
શિયા, યુરોપ અને આફ્રિકાની
વચ્ચે આવેલો. (ભૂ=પૃથ્વી+મધ્ય
=વચ્ચે)=પૃથ્વીનીવચ્ચે આવેલો

દરીએ ખેડવો=દરીઆમાં લાંબી લાંબી

મુસાફરી એટલે સફરો કરવી તે
આરાધના (સં) ભજન; સ્તુતિ.
(આ+રાધ=પ્રસન્ન કરવું+અન+આ)

સ્વતંત્ર (સ) મરજી મુજબ ચાલનાર
(સ્વ=પોતાનું+તંત્ર=રાજ) જેને
પોતાનુંજ રાજ છે તે

ધીટપાણું=મજબુતપાણું
શુરાતન=જેસ્સો; જવાંમદ

પાઠ ૨૭.

વાયુપુત્ર=વાયુનો છોકરો; હનુમાન
અળનિધાન=અહુ અળવાન (અળ+
નિ+ધા=મૂકવું. અળ મુકેલું છે
એટલે રહેલું છે એવો) અળના
સ્થાનરૂપ. અહુ અળવાનને માટે
એ શબ્દ વપરાય છે.

રૂદ્રમાળ=મહાદેવનાં દહેરાંની હારની
હાર છે એવું સ્થાન (રૂદ્ર=મહાદેવ
+માળ=માળા; હારની હાર)

ઉપનામ=બીજું નામ; નાનું નામ
(ઉપ=પાસે; નાનું; બીજું+નામ)
પરાક્રમ=સામર્થ્ય (પરા=ઉલટું+ક્રમ
ઓળંગવું) ઓળંગવાથી ઉલટું;
નહિ ઓળંગાય એવું.

શત્રુના વાળું આવી અહીંઆ ગગડશે=
શત્રુઓ રૂદ્રમાળ ઉપર ચઢી આવશે.
વાળું ગગડવાનું કારણ લશ્કરને
શૂરાતન ચઢાવવાનું છે.

ભસ્મ=રાખ

હનુમાન=વાંદરા; દાઢીવાળો (હનુ=
દાઢી+માન=વાળો)

આલસ્ય (સ) આળસ

દૈત્ય=રાક્ષસ; કસ્યપ પ્રજાપતિને દિતિ
નામની સ્ત્રીથી થએલા પુત્રો

કાં=શા માટે

નિર્ધાર=નિશ્ચય (નિર્ ઉપસર્ગ=
ધા સંસ્કૃત ધાતુ=ધારણ કરવું)

નક્કી કરવું તે; નક્કીપણું

મંત્રેશ્વર=સર્વ પ્રધાનોમાં મોટો

(મંત્ર=વિચાર કરવો+ઈશ્વર=મોટો.

વિચાર કરવામાં મોટો. વિચાર
કરવો એ કામ રજવાડામાં પ્રધા-
નોનુંજ છે.)

અનિત્ય (સં) હંમેશનું નહિ તે

(અ+નિત્ય=હંમેશ)

પૂર્ણિમા=જે તિથિએ માસ પુરો

થાય તે તિથિ. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં

હનુ પણ્ય પુનેમે મહીનો બદલાય

છે. (સંસ્કૃત પૌર્ણમાસી ઉપરથી
પૂર્ણિમા)

કળાહીન=તેજ વગરનો (કળા=તેજ;
પ્રકાશ+હીન=વગરનો)

પ્રલય=મહાનાશ=(લી ધાતુ પરથી
લય=નાશ)

વિષ્ણુ=વ્યાપક ઇશ્વર (વિષ્=વ્યાપવું
+અણુ=કણ)=જે કણે કણમાં
વ્યાપી રહેતો છે તે

કામ=સ્ત્રી પુરુષમાં પરસ્પર પ્રેમ
ઉત્પન્ન કરાવી સંભોગ કરાવનારો
દેવ

પામર=ગરીબ; હલકાં; ક્ષૂદ્ર

રાજપાટ=રાજગાદી (રાજ સંસ્કૃત
પરથી રાજ=પ્રકાશવું+પાટ=ગાદી)

દેવાલય=દહેરાં (દેવ+આલય=ઠેકાણું)

દેવોને રહેવાની જગ્યા

જ્ઞાનવાર્તા=જ્ઞાનની વાત; સમજવા
યોગ્ય વાત (જ્ઞાન+વાર્તા)

આખરનો વિચાર=છેવટનો વિચાર
શીદ=શા માટે

યાવચ્ચંદ્ર દિવાકરૈ=જ્યાં સુધી ચંદ્ર

સૂર્ય તથે ત્યાં સુધી (યાવત્

=જ્યાં સુધી+ચંદ્ર+દિવાકર=સૂર્ય)

ચંદ્ર અને દિવાકરનો સંસ્કૃત નિયમે
 દ્વંદ્વ સમાસ થઈ ચંદ્ર દિવાકરૈ
 થએલું છે, અને તેને યાવત
 અવ્યય લાગવાથી આખો સમાસ
 અવ્યયી બાવ થઈ ગયેલો છે.)
 કારમું=નવાઈ ઉપગમે એવું
 શિલાદિત્ય=સૂર્યે જેને પત્થર આપેલો
 છે એવો (શિલા=પત્થર+આદિત્ય
 =અદિતિના પુત્ર; સૂર્ય)
 ઉદય પામી શૂન્યમાં મળ્યા હશે=
 ચઢતીમાં આવી પડતી સ્થિતિએ
 પહોંચ્યા હશે. (શૂન્ય=કાંઈ નહિ
 એવી સ્થિતિ+લય)
 નિર્મૂળ=વંશજ વગરનો (નિર્=નહિ
 +મૂળ=મૂળીઈ) મૂળીઆં વગરનો;
 મૂળ હોય તો ઝાડ થાય
 સોલંકી=સૂર્યને આપવાની અંબ-
 લીમાંથી જે વીર પેદા થયો હોય
 તેના વંશજ. સોલંકી; ચૈલુક્ય

ઉપરથી ચનો શ થઈ સ થયો છે
 ચૈલુક્ય=ચુલુક્ય=અંબલી)
 મૂર્તિકાર=પ્રતિમા બનાવનાર (મૂ-
 ર્તિ=પ્રતિમા+સંસ્કૃત કૃ ધાતુપરથી
 કાર=કરનાર)=પ્રતિમાને કરનાર
 સિદ્ધરાજ=જેણે સર્વ વાત સિદ્ધ
 કરેલી છે એવો રાજા (સિદ્ધ=
 નક્કી; પ્રાપ્ત) અત્રે સિદ્ધરાજ
 વિશેષ નામ છે.
 આજ મારે ને કાલ તારે=આજે
 મારી આવી દશા છે તો કાલે
 તારી પણ એવી દશા થશે. (કાર-
 ણ્ય કે દેવનું કારમું ચક્ર નિરંતર
 ફર્યા કરે છે; તડકો ને છાંયડો
 ફેરવાયાજ કરે છે.)
 પૃથ્વીપતિ=રાજા (પૃથ્વી=દેશ; જ-
 મીન+પતિ=વહ્ણી)=દેશનો ધણી.
 ક્ષત્રિવીર્ય=ક્ષત્રિપાણું (ક્ષત્રિ+વીર્ય
 =બળ; તેજ)

હલકી પણ સેવાને અર્થે મતલબ કે સેવા એ હલકી તો છેજ
 કારણ કે કહેલું છે, કે “ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વ્યાપાર; કનિષ્ઠ (હલકી)
 ચાકરી. માટે ચાકરીને હલકી કહેલી છે. પણ આપની સેવા કરવી એ
 હલકું કામ નથી, કારણ મોટા મોટા રાજાઓના કુંવરો પણ આપના
 હસ્તકમાં રહેલા છે, નોકરી હલકી તો છેજ એ ઉપરથી ખોતે નોકરીની

કિંમત સમજે છે, એમ બતાવે છે પણ મહારાજની સેવા એટલી બધી હલકી નથી માટે સેવા (નોકરી)ની માગણી કરે છે.

આરસ=આરસપહાણના પથ્થર
 પ્રવાસ=મુસાફરી
 ગણિકાગૃહ=ગણિકાનું ઘર; વેશ્યાનું ઘર. (ગણિકા=નર્તકી+ગૃહ=ઘર)
 ધામ=ઠેકાણું
 સંપત્તિ=દ્રવ્ય
 પ્રાપ્તિ=પેદાસ
 યુવાન્નતુ=જુવાનીનો કાળ (યુવા=જુવાની+ન્નતુ=કાળ)
 અકળ=નિરર્થક (અ+કળ)
 જામે=થાય
 અલાભ=ઝેરલાભ (અ+લાભ)
 ઉમર=ઉંમરો; આરણ્યનો ઉમરો
 આમે=ગામમાં
 ન્નતુ=દેવું
 વંશપરંપરા=પેઢીધર પેઢી; છોકરાંના છોકરાંને પહેાંચે ત્યાં સુધી (વંશ+પરંપરા=હારતી હાર)
 ઉપભોગ=ભોગવટો
 બાળક તે બાળકજ દીસે છે=મતલબ કે વ્યવહારમાં કષ્ટ રીતે કાયદો થાય છે, તે જેમ બાળક

સમજી શકતું નથી, તેમ તું પણ બાળક હોવાથી સમજી શકતો નથી. અર્થાત્ તને વ્યવહાર જ્ઞાન નથી.
 કૃપાનિધાન=મહેરબાનીના ઠેકાણું રૂપ; મહેરબાનીનો ભંડાર
 દૈવ=નસીબ
 વિજયયાત્રા=વિજય મેળવવા માટે દેશે દેશ કરવું તે
 વિરલા=કાષ્ટએક
 વિખ્યાત=પ્રખ્યાત
 દેશવટો=પરદેશમાં પ્રવાસ કર્યા કરવો તે
 અધર્મ=અન્યાય; ધર્મ નહિ તે
 ભંડારી=ભંડારનો ઉપરી; ત્રિજેરીનો ઉપરી; (સંસ્કૃત ભાન્ડાગાર)
 સુભટ=સારા યોદ્ધા (સુ=સારા+ભટ=યોદ્ધા)
 નવલ અંથાવલી=નવલરામના બનાવેલા અંથોની આવલી-હાર નવલરામની કવિતાએનો સંગ્રહ કરેલો હોય એવું પુસ્તક (નવલ=નવલરામ+અંથ+આવળી=હાર)

સમજીતી—ચતુર પુરુષ અને આરસના પત્થરને બાર પ્રમાણે તોળીને વેચાય નહિ, મતલબ કે બીજી વસ્તુઓની કિંમત જેમ વજન પરથી નક્કી કરાય છે, તેમ આ બે વસ્તુની કિંમત કરાય નહિ. માણસ શરીરે દુખજો હોય પણ અટંકી હોય, આરસનો કકડો નાનો હોય પણ તે એકજ હોય. આવી રીતે હોવાથી ઉપરની કડી કહેલી છે. જેમ જેમ તે દૂર બીજે દેશ જાય છે, તેમ તેમ વધારે મૂલ આવે છે. મતલબ કે કોઈ માણસ પોતાના દેશમાં ઘણી પ્રખ્યાતિ પામતો નથી, પીર પોતાના વતનમાં પગતોજ નથી ધ્યાદિ.

શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો, વિદ્વાનોનો ઘણો સમાગમ રાખવો. ગામે ગામ મુસાફરી કરવી, રાજની સભામાં બેસવું, ગણિકાને ઘેર જવું, એ પાંચે લક્ષણ ચતુરાઈના ધામ (કેકાણાં) છે. અર્થાત્ મનુષ્યને ચતુરાઈ મેળવવાનાં સ્થળ પણ એજ છે.

જે માણસે મુસાફરી કરીને પૈસાની પ્રાપ્તિ કરી નહિ, તે મૂર્ખ; માણસના યુવાનપણાને ધિક્કાર છે; ફરી કદાપિ પ્રાપ્ત ન થાય એવો તેનો જીવનનીનો વખત નકામો ગયો.

જે માણસ ગામમાં પોતાનો ઉમરો જાલીને બેસી રહે તો ત્રણ ગેરલાભ થાય. (૧) લુગડાં ફાટે. (૨) દેવું વધે, (૩) આખરે કદાપિ મેળવે નહિ.

પાઠ ૨૮.

ટીપ્—જંગલમાં દમયંતીનો ત્યાગ કર્યા પછી નળરાજ વિરહ દુઃખથી ઉન્મત્ત થઈ જાય છે; તે પ્રસંગના તેના વિલાપનું વર્ણન છે. નળ=હાપરના અંતમાં થયેલા સૂર્યવંશી રાજા; નિષધ દેશના વીર

સેનના પુત્ર. (એ સ્વરૂપે સુંદર, શાસ્ત્રજ્ઞાતા, ધનુર્વેદ નિપુણ ને; પુણ્યશીલ હતા.)

કર્કોટક=પાતાળનો એક નાગ (એક પ્રસંગે સપ્ત ઋષિના આપથી એ પૃથ્વી ઉપર બળતો હતો, એવામાં નળ રાજા વનવાસ નીકળ્યા હતા.

તેમણે તેને દીઠા ને કાઢ્યો એ
 ઉપકારને બદલે કકોટકે તેમને
 ડંખ દીધો જેથી નળનું રૂપ
 કદરૂપું થયું. નળે એમ કરવાનું
 કારણ પૂછવાથી નાગે કહ્યું કે
 તમારે ત્રણ સંવત્સર છુપા કહેવું
 છે; માટે મેં ડંખ દઈ તમારું
 કદરૂપું રૂપ કર્યું છે. પછી નાગે
 ત્રણ વસ્ત્ર આપી રાગને કહ્યું કે
 આ પહેરવાથી તમારું રૂપ હતું
 તેવું થશે.)

નયણે=આંખે

વિલાપ=રડતાં રડતાં દુઃખ કહી
 બતાવવું તે;

વ્યાકુળ=અશાંત; ગમરાએલું; બેઆકુળ
 અવનિ=પૃથ્વી

વૈદર્ભી=વિદર્ભ દેશના રાજા ભીમ-
 કની છોકરી; દમયંતી

વામા=સ્ત્રી (ડાબા અંગની અધિકારી)

રામા=સ્ત્રી (રમત=કીડામાં સુખ
 આપનાર)

અવધ્ય=અવધિ; હદ

કોડીસારવરી=કોયલના જેવા મધુર
 કંઠવાણી

ઉપન્નયો=ઉપનયો

વીખવાદ=ટોટા; બોલવામાં ઝેર
 સાદ=ધાંટો

વિશ્વમોહિની=જગતને મોહ પમાડનાર
 સૃષ્ટિ દોહિની=આખી સૃષ્ટિના

દોહનના સારરૂપ

સુંદરી=સુંદર સ્ત્રી; રૂપવંતી નારી
 વિરહિણી=વિખુદી પડેલી

વલ્લભ=વહાલામાં વહાલો; ધણી

દુર્લભ=જેનું મળવું કઠણ થઈ
 પડ્યું છે એવું

પિયુના પ્રાણુ=ધણીના જીવરૂપ

વાટ=રસ્તો; માર્ગ

ધર્ષના અર્ણ ભુસ્ત્યાં=પૃથ્વી પર

પડેલાં પગલાં ભુસી નાખ્યાં

નિરવાટ=કોઈ આવ્યું ગયું ન હોય
 એવો રસ્તો

રૂએ=રેડે

હૃદયા ફાટ=છાતીફાટ

મોહ ધારણુ=મોહને રાખનાર

કર્મ ધારણુ=કર્મ શાથી થયું તે
 ભુજ=હાથ

લલાટે=કપાળે

વિલપે=રેડે

કદ્યે=કદવાંત કરે
 કબુલ=નકારી ખુદિ
 છેહ=હજો
 દારૂલુ=ભયંકર
 શ્યામા=સ્ત્રી (કાળા રંગ વાળી)
 સહીના=સિંહના
 સદ્=તરત; સદ્ય
 દોહલે=મુસ્કેલીથી
 ગજગામી=સ્ત્રી (હાથીની પેઠે ચાલનાર)
 નિરમુખ=પાછા; વીસે મોઢે
 ગાઠો=ગઠો
 ભોહ=લૂછી નાખ
 સ્વરે ધાયો=અવાજની દિશા તરફ
 દોડ્યો.
 દવાડા=દબ; જંગલમાં લાગેલી આગ

વ્યાળ=નાગ; સાપ
 દ્યાસિંધુ=દયાના સાગર
 દીનમધુ=મરીમના બેલી
 વહ્નિ=અગ્નિ
 પ્રાણુદાન=જીવતદાન
 જ્વેજન=ચાર ગાઉ
 શાંતિ પામ્યો=સુખ પામ્યો; શાંતિ મળી
 પુણ્યશ્લોક=જેનું નામ દેવાથી પવિત્ર
 થવાય છે એવા; નળરાજ. (યુધિષ્ઠિર
 પણ પુણ્યશ્લોક કહેવાતા હતા)
 વિપ્રવાચા=(વિપ્ર=બ્રાહ્મણ+વાચા=
 વચન) બ્રાહ્મણનું વચન
 વૈદર્ભીકાંત=દમયંતીનો પતિ
 દાધો=દાઝ્યો
 વૃત્તાંત=વીતેલી વાત

પાઠ ૨૮. નળનો વિલાપ અને કર્કોટક નાગ.

સમજુતી—નળરાજ આંખમાં આંસુ લાવીને અનેક તરેહથી દુઃખના પોકાર કરે છે, અને પોતાનું ગભરાએલું શરીર ભોંયપર પછાડે છે. મરીમ વૈદર્ભી રાણી એકલી વનમાં ખીસે ને ફાટી મરશે; તેથી જીવ્યાની હદ ટળી ગઈ છે. કાચલના જેવા મીઠા સ્વરવાળી એ સ્ત્રી ફરી નહિ મળે. એની સાથે તકરાર શા માટે થઈ ? હે ! મનને ગમી રહેલી દમયંતી બોલ. એમ નજે ધાંટો પાડવા માંડ્યો. હે ! જગતને મોહ પમાડનાર, ચતુર, વિશ્વના સાર રૂપ સુંદરી, ધણીથી વિખુટી પડેલી, જેનું દર્શન દુર્લભ છે એવી, પતિના પ્રાણરૂપ (જેના વડે ધણી જીવે છે એવી)

દમયંતી તું બોલ. વનમાં ફરતો અને રડતો, આવ્યાનો રસ્તો જોવા ગયો;
 પશુ કળિયુગે ભોંયરાપરનાં પગલાં ભૂસી નાખીને જંગલ આવવા જવાના
 રસ્તા વગરનું બનાવી દીધું. નળ રાજ વડની ડાળે વળગ્યો, ને છાટીફાટ
 રડવા લાગ્યો, મોહ રાખનારને એ કામ શાથી થયું તે કારણે કપાળે હાથ
 દબને કહે છે. રાજ ધણો વિલાપ અને કલ્પાંત કરે છે, અને તેનું સુખ
 તથા પ્રેમ સંભારે છે; કે મનને નખળી ખુદ્ધિ સૂઝી તેથી અન્યાયે તેને દગો
 દીધો. જંગલની હદ બિહામણી છે, તેમાં અજગર, વાઘ, વર ને નાગ
 છે, મોટા મોટા કરાડા અને કોતરો જોઈને તથા સિંહની ગર્જના સાંભળીને
 એ સ્ત્રી તરત ફાટી મરશે. મહામુસ્કેલીથી એ ગજગામીની મળી, અને
 દેવતા પશુ વીસે મોઢે પાછા ગયા, તે વખતનો સ્વયંવરનો બધો સંઘાત
 આ વાત સાંભળીને સુખ પામશે. રાજ રડે છે તેની આંખો કોણુ લૂછે ?
 એવામાં એક જડો અવાજ સાંભળ્યો. હે રાજ પ્રેમનાં આંસુ લૂછી
 નાખ, ને મને મુકાવ. અને આ બળી મરતાને બહાર કાઢ. એ વાણી
 સાંભળીને જાણ્યું કે રાણી છે; ને એનો રડી રડીને ધાંટો ખેંચી ગયો
 છે. હરખથી ખુશી થઈને વીરસેનનો કુંવર (નળરાજ) અવાજ આવતો
 હતો તે તરફ દોડ્યો. દવ બળે છે તેમાં મોટો નાગ તફરે છે, ને બરાડા
 પાડે છે, ને કહે છે કે દયાના સાગર, ગરીબના બેલી, નળરાજ મને કાઢ
 અગ્નિદેવના વરદાનને લીધે નળ ન દાઝતાં પાસે ગયો, ત્યારે નાગે નમસ્કાર
 કર્યા ને કહ્યું કે હે શુભવાન રાજ ! મને પ્રાણદાન આપી જવાડ. હું પશુ
 તારાપર ઉપકાર કરીશ. જેની એક જોજન જેટલી દેહ હતી, એવા એ
 નાગના ઝેરથી ન ખીતાં લીધો. અને ખાંધપર ચઢવી દવથી બહાર
 લાવીને મૂક્યો; તેથી તેના જીવને શાંતિ (સુખ) પામ્યો. નાગ કહે છે કે
 તમેજ પુણ્યશ્લોક છો. મને આત્મજનો શાપ હતો. તે મુજબ નળરાજ

અળ્યા. નળ પૂછે છે કે આટલો બધો કેમ દાઝ્યો. તે મને માંડીને વાત કહે. તારી હકીકત કહે કે ભાઈ તું કોણ છે ? કારણ કે તું બહુ દુઃખ પામ્યો છે. નાગ કહે છે રાજ સાંભળો મને ઋષિનો શાપ થયો હતો.

પાઠ ૨૯.

ધાટ=ઓવારો

વીર=બહાદુર

વિધવા=ધણી વગરની; રાંડેલી

(વિ=નથી+ધવ=ધણી)=જેનો ધણી

નથી તે

રાજ્યસત્તા=રાજ્યની લગામ (રાજ્ય

+સત્તા=હકુમત; લગામ)

પ્રતિષ્ઠા=આખર

વિધ્ન=હરકત; અડચણ

ઉપદેશ=બોધ

મર્મ=ગુપ્ત વાત

કળી ગઠ્ઠ=ગણી ગઠ

રાજ્યાસન=રાજગાદી(રાજ્ય+આસન)

સેનાધિપતિ=લશ્કરનો ઉપરી (સેના

=લશ્કર+અધિ=મોટો+પતિ=ધણી)

સ્તંભ=(સં) થાંભલો

ઉણી=ઓછી

સત્તાશેખી=સત્તાનો શોભ કરનાર;

મારું બધે ચલણુ થાય એવું
હઝનાર

ઉછાંછળો=ઉદ્ધત; વગર વિચાર્યું કામ
કરનાર

પ્રત્યક્ષ=પ્રુદ્ધ; દેખીતું (પ્રતિ=સામું
+અક્ષ=આંખ)

દરમિઆન=મુદત

એકનિષ્ઠ=એકમન

અવકાશ=વખત

રાજકીય=રાજ સંબંધી

પરરાજ્ય=બીજા રાજ્ય

કારકિર્દી=અમલ

નિષ્ફળ=નકામી (નિષ્+ફળ=ફાયદો)

દાનકીર્તિ=દાન આપવાની આખર;

તેના જેવું દાન આપનાર કોઇ

નહોતું એવી આખર

દેવલોક પામી=ગુજરી ગઇ

નિરભિમાની=અહંકાર વગરની

(નિર્+અભિમાન+ઇ)

પાઠ ૩૦.

બો=બીક (સંસ્કૃત બય)

વળાવો=રક્ષણ માટે લીધેલો માણસ;

ચોકીદાર

કર (સં) વેરે; મહેસુલ; સંરક્ષણનું
ભાડું

પ્રાપ્તિ=મળતર; પેદાસ

કંગાળ=પૈસા વગરના; ગરીબ

સંરક્ષણ (સં) સારી રીતે સંભાળ
રાખવી તે (સમ)=સારીરીતે+રક્ષ
=રક્ષણ કરવું=અન)

દશા=હાલ; સ્થિતિ

ગમશે=ફેલાયશે

ગનમાલ=(કા) જીવ અને માલ

(ગન=જીવ+માલ)

ગુનેગાર (કા) ગુનો કરનાર (સં-
સ્કૃત અપરાધી)

ન્યાયાધીશ=(સં) ઇન્સાફ કરનાર
અધિકારી (ન્યાય+અધીશ=ધણી;
ઉપરી)

અદાલત (ફ) કચેરી; ઇન્સાફ કરવાની
જગ્યા

અપરાધી (સં) ગુનેગાર

તુરંગ (પો) બંદીખાનું; કેદીઓને
રાખવાની જગ્યા (સંસ્કૃત કારા-
ગૃહ, ઇંગ્રેજીમાં જેલ)

પગાર=(પો) મહેનત બદલ દર
મહીને કે અમુક મુદતે જે મળે તે
નેસ્તી=મોદી; સીધું વેચનાર

ભાડું=કોઇ પણ જગ્યા કે પદાર્થ
વાપરવાનો બદલો

મ્યુનિસિપાલિટી=શહેર સુધરાઇ ખાતું
સલામતી (અ) કાયમપણું

હિસ્સો (આ) ભાગ

નિંદા પાત્ર=અદ્યોષ કરવા લાયક
આડકતરા કર=ધી, ખાંડ, મીઠું
કાપડ વગેરે ખાવા પીવાના અને
ઓઢવા પહેરવાના કોઇ કોઇ
પદાર્થોપર વેપારી પાસે જે કર
લેવામાં આવે છે તે

ધરાક=સોદો ખરીદનાર (સંસ્કૃત
આહક)

સવાલ—કર એટલે શું? કર આપવાની જરૂર છે કે નહિ?
જો હોય તો તેનાં કારણ સમજાવો. કર આપવામાં આપણે લુચ્ચાઇ
કરીએ તો તેથી બીજાને નુકસાન થાય કે નહિ તે સવિસ્તર સમજાવો.
કરના કેટલા પ્રકાર છે ને તે કયા કયા? સીધા કર અને આડકતરા
કર એટલે શું તે સમજાવો.

પાઠ ૩૧.

વર્ણવવામાં=વિગતવાર કહેવામાં
 વ્યક્તિ=એક માણસ
 આત્મસંયમ=મન પરનો અંકુશ
 પૌષ્ટિ=મળ આપનાર
 અવનતિ=પડતી
 વિટંબણા=દુઃખ

છાકટા=ધણું પીધેલા
 વિપત્તિ=આપદા
 માંદલાં=હંમેશ્વ માંદા ને માંદાં
 અભિલપા=ઇચ્છા; લોભ; તૃષ્ણા
 સંભવ=આશા
 આપાદી=ચઢતી | નાપુદ=નાશ
 સામર્થ્ય=કામ કરવાની શક્તિ

સવાલ—માદક પદાર્થના સેવનની ટેવ પડતાં અટકાવવા અથવા
 તો તે છોડી દેવા માટેજ આત્મસંયમની જરૂર છે કે ? આત્મસંયમની
 જરૂર ક્યા ક્યા કામ માટે છે ? આપણા દેશમાં કેટલી પદાર્થો પીનારામાં ધણો
 ભાગ કોનો કોનો છે ? પીનારાઓ પીવામાં ખરચાતા પૈસા બચાવી ક્યા
 ક્યા સારા કામમાં વાપરે તો લાભ થાય ? હઠપાર પીનારાની પડતીની
 નિશાની ગણાવો. કેટલી માણસની બેદરકારીથી બીજાને નુકસાન થાય છે
 તેના દાખલા આપો. સારા શહેરીની શું ફરજ છે ? આપણી શું ફરજ છે ?

મેસર્સ. સી. ડી. શાહ એન્ડ કો. ફૂત.

બ્રિટિશ ત્રિવેદિ વાચનમાળા પુસ્તક પહેલાથી

સાતમા સુધીના અર્થ તૈયાર છે.

સી. એમ. શાહ શાહપોર—સુરત.

પાઠ ૩૨.

હાલ=હાલત; દશા
 સુનાની=સોનાની
 મૂરત=દેખાવ; સિકલ

બેહાલ=(બે=ખરાબ+હાલ=હાલત)
 ખરાબ હાલત; પાયમાલી
 સુરત=દેખાવ; શોભા
 બાંકી=ફાંકડી; રંગીલી

કુંદન=ચોકળું સોતું

કથિર=કલાષ

કંચન મણિનો દેવ=(કંચન=સોતું
+મણિ+દેવ) સોનાની મૂર્તિને
મણિ જડેલાં એવો દેવ; બાળ-

રાવનો ગણપતિ

સુકુમારો=ધણે નાળુક

બડકે=આગમાં

નેનતણા=આંખના

ચળકાટ=ઝળકાટ

ફૂલાં=ફૂલ; આંખમાં ફૂલું પડે છે તે

ઠાઠ=બપકો; શે.બા

કુવા=ખાડા

લાગે=શરમાય

ચાળા=નિશાની

અણિઆળું=પાણીદાર

બાસે=દેખાય

નાક ગયું=આખરે ગઈ

નિરાશે=નાઉમેદ

ડરામણું=બિહામણું

કારમું=સુંદર

ખમાં=(ખ=આકાશ+માં સાતમીનો

પ્રત્યય) આકાશમાં

ધ્રુપ=તાપ; તડકો

અમાવાસ્યાયે=અમાસે

સુરખી=તેજ; બબક

દુઃખદા=(દુઃખ+દા=આપનાર) દુઃખ
આપનાર

સહસ્ર=હજાર

લિંગ=મહાદેવની મૂર્તિ

દેખાવ=શોભા

રાણીવાવ=મહારાણી મિનળદેવીએ
બંધાવેલી વાવ

હાડ=હાડકાં; તૂટેલા પથ્થર

પુરાણુ=પુરાતનકાળની; પુરાણી

હાલ=દેહાર; રિથતિ

કુમારિકા સરિતા=સરસ્વતી નદી

(એ નદી સમુદ્રને ન મળતાં કચ્છના

રણમાં સમાઈ જતી હોવાથી

કુમારિકા કહેવાય છે.)

લાડતી=લાડ કરતી

વહી=જતી રહી

નદી સ્વરૂપે=નદીના સ્વરૂપની

સ્મિત કરી=હસીને

આલિંગન=બેઠવું

તુપે=તને; તારા પ્રત્યે

સૂચવતી=જણાવતી

મનુજકૃતિ=માણુસની કરેલી રચના
(ભગવાન મનુના નામપરથી
માણુસો=મનુજ મનુથી જન્મેલા
કહેવાય છે)

યુગ્મવતી=મૂસી નાખતી
પ્રેમસરિતાપૂર=પ્રેમ રૂપી નદીની
રેલનું પાણી
મદદ ભરીઓ=અહંકારથી ભરેલા

ટીપ—સુરત શહેર પહેલાં ધણું મોટું, સુંદર અને વેપાર રોજગારમાં ચઢિઆતું શહેર હતું; પણ આગ, રેલ વગેરે કારણોથી હાલ પડતી સ્થિતિમાં આવી ગયું છે, તે હકીકત જણાવવાનો કવિનો હેતુ છે. આ કવિતામાં શહેરને એક ઓ કલ્પીને વર્ણન કર્યું છે, તે, શહેરની જગા અને શહેરના લોકો બંનેને લાગુ પડે છે.

સમજીતી—સોનાની સીકલ જેવી હે સુરત ! પહેલાં સુરત ધણું સુંદર શહેર હતું તેથી “સુરત સોનાની મૂરત” આ કહેવત લોકમાં ચાલે છે તારી આ શી દશા ! પૂરેપૂરી ખરાબ હાલત થઇ ગઇ હે સુરત ! તારી સિકલ (ચહેરો) રડતી (નયણી) સ્થિતિમાં થઈ ગઈ છે. (૧) હે ફાંકડી સુરત ! તું હસી હસીને રડી (શોભામાં ચડી ગઇ અને પાછી પડતી થઇ ગઇ) અને ચડી ચડીને પડી (વેપાર વગેરેમાં ચડતી ગઇ અને હાલ ઝોછા થઇ ગયાં) કુંદન જડી હોય તેવી દીપી રહી હતી તે હાલ કથિર કરતાં પણ જાંખી પડી ગઈ. (૨) રત્ન જડિત દેવ (આજીરાવનો ગણપતિ) જેમ કડકે કડકે વેચાયો તેમ તારું કુમળું શરીર ભડકે (આફતથી લાગેલી લાહે) વહેંચાઈ ગયું. (૩) ટીપ—છેલ્લા આજીરાવ પેશ્વા પાસે રત્ન જડિત સોનાનો ગણપતિ હતો. તે ન્યારે વેચવા કાઢ્યો ત્યારે કોઇ એક જણથી તેનું મૂલ આપી શકાયું નહિ, તેથી તેના કટકા કરી જુદા જુદા ગૃહસ્થોને વેચ્યા. તેમ હે સુરત તારો દેહ આફતોથી વહેંચાઈ ગયો એટલે કોઇ કયાં ને કોઇ કયાં જઇ રહ્યું.

આંખોના ચળકાટ તે કહાં ! અને આંખે પુલાં પડ્યાં તે કહાં ! (કેટલો બધો તદ્દાવત ! ભરેલા ગાલની શોભા (ગંધ) અને ખાકા પડ્યા તોપણ ક્યાં લાગે છે ! (હજી ખરાબી થતીજ નય છે) મતલબ કે તારી શોભા જતી રહી છે. (૪) હોઠ જે લાલ હતા તે ક્રૂંજે છે અને શીકા તથા કાળા પડી ગયા છે. હવે દાંત તણાવા લાગ્યા છે અને મારવાના ચાળા જણાય છે મતલબ કે છેક નખળી હાલતમાં જતી જણાય છે. (૫)

સારૂં અણિવાળું નાક ચાઠાથી ખેસી ગએલું જણાય છે (નાક એ ચહેરાની ખૂબસુરતીનું એક કારણ છે હાલ લોકનાં નાક તો સારાં છે પણ નૂર વગરના હોવાથી જાણે ચાઠાથી ખેસી ગએલાં હોય તેવાં દૂરથી જણાય છે. હાય (સુરતની) આખર ગંધ (નવાખે રાજ્ય ગુમાવ્યાં. વેપારીઓએ દેવાળાં કાઢ્યાં વગેરે) અને (આશ્વા ભંગ થવાથી તથા આખર જવાથી) નીચું મોઢું થઇ ગયું. (૬) સુરતનું સુરજ જેવું જે તેજસ્વી મુખ (શોભા) હતું તેજ (સુરત તારૂં) મુખ ધ્રુવડના જેવું બિહામણું ને શીકું થઇ ગયું. (૭) આકાશમાં પુનેમે જેવો ચંદ્ર હોય છે તેવું તારૂં સુંદર સ્વરૂપ તાપ (આગ વગેરે આક્રમણ) વેઠવાથી અમાસના જેવું (અમાસે આકાશમાં અંધારૂં હોય તે અંધારા સરખું કાળું) થઇ ગયું. (૮) ચડતીના વખતમાં તારા શરીર ઉપર લાલ તેજ (એટલે શ્વિઆળાના તડકા જેવું નૂર) ઊડી રહેતી હતી; તે આ પડતીમાં હાલ દુઃખ દેનારી ભુડી (આંખમાં કાંકરી ભરાય વગેરે કારણથી ભુડી) દુઃખદા ધૂળ ઊડી રહી છે. (૯)

સહસ્રલિંગ તળાવના કાંઠા ઉપરથી પાટણનો દેખાવ.

સમજીતી—અહીં મોટું સહસ્રલિંગ તળાવ હતું; અને અહીં આ લાંબું સૂતું છે તે જીનું પાટણ હતું. અહીંઆ મહારાષ્ટ્રી મીનજદેવીની.

વાવની ભાંગી તૂટી નિશાનીઓ પડેલી છે. અહીં આ મોટા મોટા કિલ્લા, કોટ, પુરજો માટી બેગા મળી ગયા છે. હમણાં એમ નામ દધ દધને વાતો કરવાની રહી છે, હે પુરાતન પાટણ નગર ! હમણાં તારા આવા દેદાર છે ! ગુજરાતનો વતની કોણ એવો નહિ હોય કે જેની આંખ આ સ્થળમાં ઉભા રહીને આંસુથી નહિ ભીંગધી હોય ? પેલી કુમારિકા સરસ્વતી નદી નિર્મળ જળથી વહે છે; તે જાણે નાસે છે, પાસે ધસે છે, લાડ કર છે, લાજે છે ને ઘેલી થએલી લાગે છે, ખરે ધધરની કૃપા આ નદી સ્વરૂપે-પાણીની પેઠે વહી ગઈ છે; તોપણ નદી તો હસીને પ્રીતિ સહિત તારા પ્રત્યે આલિંગન બરે છે. હે પાટણ ! તારા પ્રત્યે એ દયા લાવતી એમ સૂચવે છે કે માણસની કૃતિને કાળની ગતિ બલે ભૂસી નાખે, પણ મારું પ્રેમરૂપ નદીની રેલનું પાણી અખૂટ વહ્યા કરશે; ધન અને વૈભવના પદાર્થ છે ભૂટાતા, પણ મારું ઝરણું ભૂટાવાનું નથી. પર્વતનું શિખર તોડી પાડીને માણસ અહંકારથી બરેલો ડોલે છે; ને જાણે છે કે મારું કૃત્ય હંમેશાં કાયમ રહેશે; તથા મારું શરીર કોમળ પાણી પોચું ધોડું છે, તે તો અનંત જુગ સુધી તેમનું તેમ પહોંચ્યા કરશે. પણ જતે કાળે-વખત જતાં કાળ (નાશ કરનાર સ્વરૂપ) તેને પણ ગળી જશે.

પાઠ ૩૩.

આદિકવિ=શરૂઆતનો કવિ; પ્રથમ
કવિ [કવિમાં કવ્ ધાતુ=કહેવું]
વૈદિક=વેદને માનનાર; વેદ પ્રમાણે
વતન કરનાર (વેદ+ઇક)
મુસદ્દી=રીતસર લેખ લખનાર
વર્ષેક=આશરે વર્ષ (વર્ષ+એક)
ઉર્ફે (ફા) અથવા

વિવાહ=લગ્ન (વિ=વિશેષ કરીને
વહ ધાતુ વહેવું અથવા લઇ જવું)
લત=ટેવ
તાન=મેહ
મારે પડયું=અધરું પડ્યું
આવેશ=જુસ્સો
અખાડો=પડ્યા પાથર્યા રહેવાનું
હંમેશનું રહેણું

સીમંત=અધરણી

ચિત્તવેધક=ચિત્તને વેધે એવાં; હૃદય
દ્રાવક (ચિત્ત=મન+વેધક સંસ્કૃત
વેધ ધાતુ=વેધવું તે)

ચિત્ર=સુંદર ખ્યાન; તસ્વીર

હરિકીર્તન=ધર્મરત્ન બજન

નિરંજન=ગેઠા શકાય નહિ એવો;
તેજોમય

નિરાકાર=આકાર રહિત; સર્વાકાર;

અક્ષ (નિર=નહિ+આકાર=ધાટ; ડાળ)

અખિલ=આખા

અક્ષાંડ=ચૌદે ભુવન; ઈંડાકારનું વિશ્વ
(અક્ષ=ધર્મર+અંડ=ઠોડું)

હૃદયની અમર કવિતા=જેમાં ઉંચે

બ.વ હોય એવા ખરા રસથી

લખાયેલી, તે લાંબા વખત સુધી

જેની અસર પહેંચે એવી કવિતા

પાઠ ૩૪.

ગ્રીક=ગ્રીસ દેશના વતની

મીસરી=મીસર દેશના વતની

વર્ણ=રંગ

ચિત્ર લેખન પદ્ધતિ=ચિત્ર વડે

લખવાની પદ્ધતિ

હોમરનું કાવ્ય=ઇલિયડ

સ્વસ્થતા=સલાહ શાંતિ

થાળે પડ્યો=હાર પડ્યો; ઠેકાણે પડ્યો

પરાજય=હાર (પરા=ઉલટું+જય=
જીત. જયમાં જી ધાતુ=જીતવું)

જીતવાથી ઉલટું; હારવું તે

છસે સ્પાર્ટનોએ કરેલી લડાઈ તે

થર્મિપોલી નામે ઓળખાય છે.

વકતૃત્વ=ભાષણ કરવાની શક્તિ

તત્ત્વજ્ઞાન=તત્ત્વ સંબંધી જ્ઞાન;

ફિલસુફી

એક સત્તાક=ફકત એકજ માણસના

હાથમાં સત્તા હોય તે

તત્ત્વ=મૂળ; સાર

કાળાંતરે=વખત જતાં=(કાળ=વખત

+અંતરે) વખતના અંતરે

પુશ્કી=જમીનનો રસ્તો; પગવાટ

સર્વોપરિ=અધાના ઉપરી(સર્વ+ઉપરી)

પાઠ ૩૫.

પ્રસન્ન=પ્રુશ

વદન=મોં (વદ=બોલવું+અન=ક્રિયા

વાચક પ્રત્યય) બોલવાની ક્રિયા

જે વડે થાય છે તે

અતુકંષા (સં) કોઈને કાંઈ દુઃખ

થાય તો બીજો ધૂજો (દીલગીર

ચાય) તે; દયા (અનુ=પાછળ+
કંપ=કંપવું) પાછળ કંપવું તે
અન્યોઅન્યાશ્રય=એક બીજાને મદદ
આપવી તે (અન્યોઅન્ય=એક
બીજાને+આશ્રય=મદદ)

વખત આવે ધૂળનો પથ્થુ ખપ પડે
છે. મતલબ કે વખતે નજીવી
વસ્તુનો પથ્થુ ખપ પડે છે. માટે
કોઈનો અનાદર કરવો નહિ.

વસુધા=રતોને ધારણ કરનાર;
પૃથ્વી (વસુ=રતન+ધા+ધારણ કરવું)

અપશબ્દ=નહારો બોલ; મિભત્સ
શબ્દ (અપ=ખરાબ+શબ્દ=બોલ)

આદરવો=શ્રદ્ધ કરવો (આ+દ્ ધાતુ=
શ્રદ્ધ કરવું)

ખલેલ=હરકત

વાહન=લઈ જનાર (વહ ધાતુ=
વહેવું)

પાઠ ઉદ્.

વિવેક (સં) સારાનરસાની સમજ
(વિ=વિશેષ વચ્ચે ધાતુ=સમજવું)
વિધવિધ વિચાર=જુદી જુદી તરે-
હના વિચાર

ઉચ્ચાર=બોલ; વાણી

સારા ગુણ શોધો=સદગુણની તપાસ
કરો

ભવ=જીવંતી; ઉંમર

પાઠ=વિદ્યા; જ્ઞાન

પાર=અંત; છેડો

જ્ઞાનગર્થ=જ્ઞાનરૂપી નાણું

ગુણ=સદગુણ

ગાંડવો=લઘુ લેવો; બાંધી લેવો; સંધરવો

આચાર=ધર્મ; ફરજ; રીતભાત

આપે=પોતે; જાતે

આદરી=શ્રદ્ધ કરી; આરંભી

અભ્યાસ=ટેવ; મહાવરો

જીવ જોડી=મન લગાડી

મનન કરવું=રટણ કરવું; વારંવાર

સંભાર્યા કરવું

મનન=વાંચેલી અથવા બહુજી બાબત

પર વારંવાર વિચાર કરવો તે

આમળે=આગલા વખતમાં

ઉઠાવ=ખીલવણી; ઉપાડ; વધારો

કળા=યુક્તિ

કરતાર=કર્તા; પરમેશ્વર

અંતર ઓળખો=ગુણ દોષ જાણો;

મન પારખો

પરજનન=ખીજો માણસ (પર+જન)

પાસ=પાસે	શશી=ચંદ્ર; સોમ
અસમજપણું=અજ્ઞાન; મુખાધ	ઘેર=ઘેરાવો
પ્રભુપદ પ્રેમ=પરમેશ્વરના ચરણનો પ્રેમ	તરણુ=તૃણ; ધાસ
જનકૃત કારજ=માણસે કરેલાં કામ	ઓપે=દીપે; શોભે
ધર વગેરે	જીગતિ=તદખીર; કળા
પ્રભુકૃત=પરમેશ્વરે બનાવેલાં; કુદરતી	અપાર=અણખીજ (અપાર)
પેસી=જોધ	મતિ=બુદ્ધિ; અકકલ
સુપેર=સારી રીતે (સુપેર=રીત)	બણતર=બણવાનું; વિદ્યા
	રચી=હેંસ; પ્રીતિ

પાઠ ૩૬. જ્ઞાન મેળવવા વિષે.

સમજીતી—હે વિદ્યાર્થીઓ આ વિવેકની વાત વાંચો; અને અનેક પ્રકારના વિચાર કરીને સારા ગુણો શોધો. હે વિદ્યાર્થીઓ બળુતર (નિશાળમાં બળુવાનું બણીને) ‘બણી રહ્યા’ એમ કદી બોલશો નહિ, સારા ગુણો શોધો. જો તમે આખી જિંદગી સુધી બળુશો તોપણ બળુતરનો (વિદ્યાનો) પાર પામવાના નથી. માટે સારા ગુણો શોધો. જ્ઞાનરૂપી નાણું અને સદ્ગુણ સંઘરવા (મતલબ કે જ્ઞાન અને સદ્ગુણ મેળવવાં જોઈએ) એ આપણી મુખ્ય ફરજ છે; માટે સારા ગુણો શોધો. સઘળે વખતે અને સઘળી જગાએ તમે પોતે એવો મહાવરો (જ્ઞાન અને સદ્ગુણ મેળવવાનો) રાખી, સારા ગુણો શોધો. તમે જેમ જેમ જીવ લગાડીને મનમાં મનન કરી જુઓ; તેમ તેમ એ વખતે જુઓ કે આપણો આત્મા ક્યાં શું કામ કરે છે? માટે સારા ગુણો શોધો. એ વખતથી અગાઉ ખીજા જે જે બનાવો બનેલા તે તમે તપાસી જુઓ, એથી બુદ્ધિનો એકદમ વધારો થાય છે; માટે સારા ગુણો શોધો. તમે

શરીરના બાંધા તથા બળનો અને જગતનો વિચાર કરી જુઓ, કે આપણું શરીર પરમેશ્વરે કેવી યુક્તિથી અને કેવા કારણથી બનાવ્યું છે, માટે સારા ગુણો શોધો. પ્રથમ આપનું મન ઝોળખો, પછી સારું, નહારું કે મૂર્ખ પરાયું માણસ જે પાસે આવે તો જુઓ કે એ શાથી આનંદમાં કે ઉદાસમાં છે. માટે સારા ગુણો શોધો. માણસના જે જે ગુણ જીવે જાણવાની જરૂર જાણી છે, તે જાણવાં અને દુઃખ તથા દુર્ગુણને દૂર કરીને અક્કલ આપો અને લો; માટે સારા ગુણ શોધો. એ પછી એક બાબત જરૂરની છે કે પરમેશ્વરના ચરણનો પ્રેમ તથા જ્ઞાન મેળવો; આપણને એજ પ્રભુએ દયાથી શું શું આપ્યું છે? માટે સારા ગુણ શોધો. માણસનાં કરેલાં કામો જોવાં, પછી ઇશ્વરનાં કૃત્યો સારી પેઠે જોઈને સારા ગુણો શોધો. પહાડ, પત્થર, વન, પ્રાણીઓ અને ધણી તારાઓનો જથ્થો જુઓ ને સારા ગુણો શોધો. દરીઓ, સૂર્ય અને ચંદ્ર જોતાં હજારો વિચાર થાય છે; માટે સારા ગુણો શોધો. ફક્ત તુલુ, ઘાસ, ફળ અને ફૂલમાંજ જુઓ, તો તેમાં પણ ઇશ્વરી અપાર શક્તિઓ શોભે છે; માટે સારા ગુણો શોધો. વળી જેમ જેમ વિચારશો તેમ તેમ આવી રીતે વધારે અક્કલ આવશે; માટે દલપતરામ કવિ કહે છે, કે સારું બણતર તમે હોંસ (બાવ) રાખીને બણો ને સારા ગુણો શોધો.

પાઠ ૩૭.

ચમત્કારિક=આશ્ચર્યજનક (ચમત્કાર= નવાઇ+ઇક=વાળો)

આધ્યાત્મિક=આત્મા સંબંધી
(આધિ+આત્મા+ઇક)

પ્રાકૃતિક=કુદરતી; ભૌતિક

(પ્રકૃતિ=મૂળ; કુદરત+ઇક=વાળો)

ઐહિક=આ લોક સંબંધી (ઇહ= આ+ઇક=સંબંધી)

અર્વાચીન=હાલના વખતનો;

બલિહારી=ખુબી

ગાર્ડ (અ) તપાસ રાખનાર.

શ્રાવર (અ) ગાડી ચલાવનાર

સૂક્ષ્મ=ઝીણી; પાતળી

યંત્રહારા=યંત્ર મારફત
વાસ્તવિક=(વસ્તુ+ધક) ખરી વસ્તુ
હોય તેવી; યથાસ્થિત રૂપ
સંકેતિક=ધ્રુપાં; સંકેત કરી રાખેલા
(સંકેત=ધ્રુપી વાત+ધક) ધ્રુપી
વાત; ગોઠવણ કરી રાખેલાં

સાક્ષાત=પ્રત્યક્ષ

સ્વરસંવાહક=અવાજને સારી રીતે
લઇ જનાર (સ્વર=અવાજ+મ્+
સારી રીતે+વાહક=લઇ જનાર)

સ્વરધારણુ=સ્વરને ધારણુ કરનાર;
સ્વરગ્રાહક

સુરત (આ) છબી; તસવીર

અસ્પષ્ટ=અચોક્કસ(અ+સ્પષ્ટ=ચોક્કસ)

લઢણુ=ટેવ; આદત

ચેષ્ટા=મસ્કરી; મજાક

ધ્વનિ=અવાજ

અદ્ભુત=આશ્ચર્યકારક

પાઠ ૩૮.

સરસ્વતી મંદિર=વિદ્યાનું મંદિર
(સરસ્વતી=વિદ્યા+મંદિર=ઘર)

પ્રચાર=ફેલાવો

જીમ્સુત=નવું જાણવાની ઇચ્છાવાળા
મેદની=હઠ; બીડ

રસિક=રસગુ; રસને જાણનાર
કદરપુ=એડોળ; બદશીકલ
પરિચય=સંબંધ; જોળખાણુ; પિછાણુ
શૈલી=ઓલવા લખવાની ઢંગ
અધ્યયન=અભ્યાસ; જાણવું
ઉત્કંઠા=પ્રબળ ઇચ્છા; હોંસ
વિરોધ=અસંબંધ; અણુખનાવ
પંથ=રસ્તો

શંકારીલ=સંદેહ ઉઠાવ્યા કરે એવા
ઇશ્વર પ્રેરણાથી=ઇશ્વરના ગુપ્ત
સંદેશાથી; ઇશ્વરની ગુપ્ત ઇચ્છાથી
વિલંબ=વાર; દીલ્લ; ખોટી
પ્રતિપાદન=રચાપન
ઉલ્લંગન=જોળંગવું તે (ઉદ્+લંબ
=જોળંગવું+અન)

પાઠ ૩૯.

આપ સમાન બળ નહિ=આપણા
કામમાં આપણું પોતાનું બળ જોડવું
કરી શકે છે તેટલું બીજાનું બળ
કરી શકતું નથી કારણ કે આપણા
કામની કાળજી આપણા જોડેલી
બીજાને હોતી નથી.

પારકી આશ સદા નિરાશ=આપણા
કામનો બીજાપર બરોસો રાખવાથી

હંમેશાં નાઉમેદ થવાય છે.	નથી, માટે હંમેશાં મહેનત કરવી
નસીબ=પ્રારબ્ધ; ભાવી	ને પછી ફળ આપવાનું કામ નસી-
સ્વાર્થ=પોતાનો જ અર્થ (સ્વ=પોતાનો	બને સોંપવું.
+અર્થ=મતલબ)=પોતાની જ મતલબ	સંધી=સમો
મોળાં=ફિક્કાં; વિત વગરનાં	સિદ્ધિ=પાર પડવું તે; પોતાના કામમાં
પ્રવીણ=હોશિયાર; માહીતગાર	ફતેહ મેળવવી તે
અર્થ સરે છે=કામ થાય છે (અર્થ=કામ)	કહેણી તેવી રહેણી=કહેવું તે પ્રમાણે.
અમ વિના પ્રારબ્ધ લુહું છે=મહેનત	ચાલવું
વગર નસીબ કાંઈપણ કરી શકતું	બંધન=અટકાવ

નામદાર રડે મામને, ને મરદ રડે નામને, અર્થાત્ નામરદ હોય તે પૈસાને રડે એટલે હાય હાય કરે કે વખતે મારી પાસેથી પૈસો જતો રહેશે એમ ધારે, પણ મરદ તો નામનેજ રડે છે. એટલે નામને માટેજ મથે છે, તેને તો ગમે તેટલો પૈસો જાય, તોપણ નામના (કીર્તિ) થવી જોઈએ એવીજ ઇચ્છા હોય છે.

નામ રહંતા ઠકરો નાણાં નવ રહંત; કીર્તિ તણાં જે કોટડાં; તે પાડ્યાં નવ પડંત-હે ઠાકોર, નામ (કીર્તિ) અમર રહે છે, નાણાં હંમેશાં રહેતાં નથી, કીર્તિરૂપી જે કોટડાં છે તે પાડેલાં કદી પણ પડતાં નથી, બીજાં સર્વ પડી જાય છે. મતલબ કે નાશ પામે છે.

આગ્રહ (સં) મનમાં આવ્યું તે કરવુંજ કરવું એવી જે મનની વૃત્તિ તે. (આ+ગ્રહ=પકડવું)	ઉત્સાહ (લં) ઉમંગ (ઉત્+સહ=ખમવું) કર્મકુશળતા=કાર્ય કરવામાં હોશિયારી
--	--

સવાલ—સદગુણ અને શક્તિ શાથી વધે છે ? આપણામાં ચાલતી કહેવતમાંની કઈ બે કહેવતોને અનેક રીતે સમજાવી અને તે પ્રકારે ચાલવું ?

નસીબને માનવાથી શા શા ગેરલાભ થાય છે ? પારકી આશા રાખવાથી શું શું નુકસાન થાય છે ? આપ બળના વિચારથી શા શા લાભ થાય છે ? બીજી કંઈ વાત યાદ રાખવી ? કોઈ પણ કામ કરવામાં કયા બે ગુણો કામે લગાડીએ તો તે કામ કરવામાં હોશિયારી આવે અને જશ મળે ? શ્રમ વિના પ્રારબ્ધ લુલું છે એટલે શું ? ત્રીજી કંઈ વાત યાદ રાખવી ? મોટું કામ માથે લેવાની વૃત્તિ રાખવાથી આપણામાં કયા કયા સદ્ગુણો આવે છે ? પાંચમી વાત કંઈ યાદ રાખવી ? સત્ય અને પ્રમાણિક પણાનો ગુણ ચઢણુ કરીએ તો શો લાભ થાય ? છઠ્ઠી વાત કંઈ યાદ રાખવી ? કહેણી તેવી રહેણી રાખવાથી આપણને શો લાભ થાય છે ? સાતમી કંઈ વાત ધ્યાનમાં રાખવી ? આપદાદાનો ધંધો કરવો કે બીજો કોઈ કરવો ? આઠમી કંઈ વાત ધ્યાનમાં રાખવી ? નવમી કંઈ વાત યાદ રાખવી ? સ્વભાવ ગુણ કેળવવા માટે કંઈ નવ બાબતો યાદ રાખવી અને તે પ્રમાણે વર્તવું ? કંઈ ઈચ્છા ઉદયમને ઉત્તેજન આપનાર છે ? નામ (કીર્તિ) ને માટે કહેવત કહો, આપણી સ્થિતિ શું શું કરવાથી પુરેપુરી સુધરશે ?

સાર—આ પાઠ ધણોજ અગત્યનો છે માટે એમાં કહેલી બાબતો ખૂબ મનન કરવી ને તે પ્રમાણે વર્તવું.

પાઠ ૪૦.

સૂર્યોદય (સ) સુરજતું ઊગવું;
(સૂર્ય+ઉદય) ઉદયમાં ઉદ ઉપ-
• સર્ગ+મધ ધાતુ=જવું)
પ્રાચીન=પૂર્વે
નભ=આકાશ; બ્યોમ
રક્ત=રાતું

પ્રતાપી=કીર્તિવાંત; જોને જોઇને બીજા
અંગમ જાય એવો
ભૂપાળ=(સ) પૃથ્વીનો પાળનાર
(ભૂ+પાળ)
નિહાળી=જોઇ
વિતર્ક=વિશેષ વિચાર
રવિ સ્વારી=સૂર્યની સ્વારી

વિશેષ=ધણી; વધારે
 ધાતી આવે=દોડતી આવે; ઝડપથી
 આવે
 સાંધો=ક્ષિતિજ
 ધરા=પૃથ્વી
 તૃષ્ણા=ઠગણ; મરજી
 પ્રતિબિંબ=સામી છબી
 તેજ=પ્રકાશ; અજવાળું
 ખવાસ=રાગ સાથે રહેનાર માણસ
 ડમક=ડોળ; બપકો
 તપ (સં) રાગ (ત=નર; માણસ
 +પ=પતિ; પાળનાર)
 બેખી=ખણી
 ઉદયાચળ=એ નામનો પૂર્વ દિશામાં
 કર્પેલો પર્વત
 કેસરી=ગરદન પરના વાળના ગુચ્છ
 વાળો; સિંહ
 બિંબ=છબી
 આદર્શ=પ્રતિબિંબ
 દશ દિશા=ચાર દિશા, ચાર ખુણા,
 ઉપર ને નીચે.
 સંભ્રામમાં=લગાઇમાં
 સિધાવ્યાં=ચાલ્યાં; ગયાં
 તાતો થયો=તપ્યો

અંધેર=ગોઠાળો
 ઉર=મન
 તુલ્ય=જેવાં; સમાન
 નિજ=પોતાનો
 મહી=પૃથ્વી
 દાદશ લક્ષ=પાર લાખ
 મૃદમય=મટોડીનું
 દીપક જ્વેત=દીવાનો બડકો
 લગ્ન=સંયોગ; મેળાપ
 અંગીકુંઠ=ધાતુ ગાળવાનું કુંડું
 છોટો=નાનો
 કોટિ=કરોડ
 માતુ=સૂર્ય; સૂર્યના ક્રમે ગણતા પાર
 નામોમાંનું ચોથું નામ. વરુણ, સૂર્ય,
 વેદાંગ, ભાતુ, ઈંદ્ર, રવિ, ગભસ્તિ,
 યમ, રવણુરેતા, દિવાકર, મિત્ર,
 અને વિષ્ણુ, પ્રત્યેક માસમાં પ્રત્યેક
 આદિત્ય અધિષ્ઠાતા હોય છે.
 તુર=તેજ
 વ્યાપે=ફેલાય
 પ્રતાપ=મહિમા
 તોલ=વજન
 લઘુ=નાનો

જડ જીવ=પુદ્ગિ વગરનો
માન=સમજ
સુગમ્યુ=પુદ્ગિમાન

માન=મોટાઈ
અદર્શ=ન દેખાતું
ચમૂ=સેના; લશ્કર

પાઠ ૪૦ સૂર્યોદય.

સમજુતી—સવારમાં સૂર્યોદય વેળા પૂર્વ દિશામાં આકાશ રાતું દેખાય છે. અને તે તરફ ઘણી શોભા થઈ રહે છે; જાણે આજે કીર્તિવાળો રાજા પરજો છે, અને તેના આનંદમાં ગુલાલ જડી રહ્યો હોયતી ! તેના જેવો દેખાય એ રતાશનો લાગે છે. (૧) વળી આકાશની રતાશ જોઈ કવિ વધારે તર્કવાળી વાણી વહે છે, કે સૂર્યની સ્વારી ઝડપથી દોડતી આવે છે, તેની આ રાતી ધૂળ જડી રહી છે. (૨) પૃથ્વી ને આકાશની હદ મળી ગયાનો સાંધો (ક્ષિતિજ) જણાય છે, તે મનની ધ્રુવના છેડા જેવો ગણાય છે. કારણ કે તે પાસે દેખાય છે તોપણ તેનો પાર પામતો નથી; અને જોવા જનારો માણસ છેતરાય છે. (૩) રાજાનો ખવાસનો ભપકો જોઈને એજ રાજા છે; એમ જાણી અગ્નિયા માણસ નમે છે. તેમ આ સૂર્યના પ્રતિબિંબનું તેજ પડયું છે; તેને અગ્નિઓ સૂર્યદેવ છે એમ જાણે છે. (૪) ઉદ્યાયણ પર રાતું આકાશ છે, તે જાણે, સારી જાનમ પાથરી છે, તથા હવામાં જે પ્રતિબિંબ છે, તે જાણે એક સિંહાસન લાવીને ગોઠવ્યું છે. (૫) તે પર કેસરીસિંહ, જેમ કૂદીને જોડે, તેમ સૂર્યદેવ એકદમ કૂદીને આવ્યો, તેથી મૂળ બિંબમાં પ્રતિબિંબ સમાઈ જાય છે, અને પ્રતિબિંબ જતું રહેતાં છબી એક થઈ રહે છે. (૬) જ્યાં બિંબમાં સૂર્ય આવીને (પ્રકાશ્યો) પેઠો કે તેણે જેમ સિંહાસન પર રાજા બેઠો ને લશ્કરને લડાઈમાં મોકલ્યાં તેમ પોતાના કિરણો દસ દિશામાં બધી તરફ ફેલાવ્યાં. (૭) સૂર્યદેવ રંગે રાતો દેખાય છે, તે જાણે કોઈથી તપ્યો છે, અને આ દુનિયાનો ગોટાળાવાળો કારભાર દૂર

કરવાને કોઇ મહીમાવાન રાગ પૃથ્વી પાળવાને આવ્યા હોયની એમ લાગે છે. (૮) માણસો જય જય બોલે છે અને મનમાં પ્રેમ લાવીને પ્રણામ કરે છે. (૫) લાગે છે) કેટલાક માણસો જેમ યુરને પરમેશ્વર માને છે, તેમ કેટલાક સૂર્યને પોતાનો મુખ્ય દેવ માને છે. (૯) પૃથ્વી રૂપી માટીનું કોડીઈ છે. તેમાં જાણે પાણી રૂપી દીવેલ બર્ધુ છે; અને તેના સંયોગ રૂપી દીવાસળી સળગી છે; તેથી જાણે સૂર્યરૂપી દીવાની જ્વેત સળગી રહી છે. (૧૦) જે દૂરબીનમાંથી સૂર્યનું બિંબ જોઇએ, તો જાણે ધાતુ ગાળવાનું કુંડું સળગતું હોય અથવા તોપના ગોળા ઉપર કીનખાખના ઘણા પાટા વિંટાળેલા હોય એમ જણાય છે. (૧૧) સૂર્ય પૃથ્વીથી બાર લાખ ઘણો મોટો છે, તોપણ એક નાનો દેખાય છે; એ જાણીને આ વિચાર આવે છે કે મોટા માણસો કદી પોતાની મોટાઈ જણાવતા નથી. (૧૨) સૂર્ય પૃથ્વીથી નવ કરોડ ત્રીસ લાખ મૈલ દૂર છે તોપણ પોતાનું તેજ ફેલાવે છે; તેમ પ્રભુ જેને ઘણો મહિમા આપે છે તે રાગનું રાગ ઘણું ફેલાય છે. (૧૩) સૂર્ય પૃથ્વીથી વજનમાં ત્રણ લાખ ગણો મોટો છે, તોપણ એક નાનો ગોળો દેખાય છે; તેમ પરદેશી રાગનું માન (મોટાઈ) યુદ્ધિમાન પુરુષો જાણે, જડને (મૂર્ખને) તેનું જ્ઞાન નથી. (પરદેશી રાગ સંબંધી આ ઉક્તિ કવિએ ઇંગ્લાંડના રાગનું ગૌરવ સૂચવવામાં કરેલી લાગે છે.) (૧૪) હમણા સૂર્ય અને આપણી વચ્ચે (રાતા પ્રકાશવાળું) હવાનું પડ છે, તે થોડી-વારમાં દેખાતું દૂર થવાનું છે; જાણે ભવાયો પડદા પાછળ રહે છે; એવો આ દેખાવ જોઇને ખૂશ થાય છે; (૧૫) લશ્કરનો ઉપરી જેમ લશ્કરને ચંલાવે તેમ સૂર્યનો પ્રકાશ ધસારાખંધ ઘણી ઝડપથી આવે છે; તે એક મિનિટમાં ઘણા મૈલ કાપે છે, જે એક લાખને છાસી હજાર ગણાય છે. (૧૬)

પાઠ ૪૧.

તાજમહોલ = મુમતાજ બેગમના
નામથી શાહજહાંએ બંધાવેલો
મહેલ

પ્રવેશ=દાખલ

કુરાન=મુસલમાનનું ધર્મ પુસ્તક

બવ્ય=બપકાદાર

વિશાળ=વિસ્તારવાળી

નિસરણી=સીડી (નિ:=નીચે+સૂ=સરતું) નીચે સરવાતું સાધન

સંગેમરમર=એક જાતનો પથ્થર

હોજ=પાણીની ટાંકી; નાનકડું તળાવ

રોનકદાર=ઘાટદાર

દોષ રહિત=ખોડ વગર (દોષ=ખોડ+રહિત=વગર; સિવાય)

સંપૂર્ણપણું=પુરેપુરાપણું (સં+પૂર્ણ+પણું)

સમર્થ=શક્તિવાળા; ભારે

અવર્ણનીય=વર્ણન ન થઈ શકે એવો

તમક=માળ

સૌંદર્ય=શોભા; ખુબસુરતી

અત્યુત્તમ=ધણોજ સુંદર (અતિ=

ધણો+ઉત્તમ=શ્રેષ્ઠતા વાચક પ્રત્યય)

વિરમય=આશ્ચર્ય; નવાઈ

સુવર્ણમય=સોનારૂપ; સોનાથી પૂર્ણ
(સુવર્ણ=સોનું+મય=બરેલો) સોનાથી બરેલો

સંસ્કાર=છાપ; અસર

એકાગ્ર=એકત્ર

શ્વેત=સફેદ; ધોળો

સર્વત્ર=બધે

ભિન્નતા=જુદાપણું (ભિન્ન=જુદું+તા)

તલ્લીન=એકતાર (તત્=તે. લી ધાતું

લય પામવું) મળી જવું તે

પ્રતિક્ષણે (સં) દરેક પળે (પ્રતિ=દરેક+ક્ષણે=પળે)

રમણિક=સુશોભિત

હિમમય=બરફથી ભરેલાં (હિમ=બરફ+મય=બરેલું)

વિહાર=સહેલ; મોજ

અવર્ણ્યજ=વર્ણન ન થઈ શકે એવો

મુકતા=મોતી

દિંગ=સ્તબ્ધ; સડક

અર્જમંદ્યાનુ=શાહજહાંની બેગમનું નામ છે

અગાધ=ધણોજ

ટીકા=વિસ્તારીને શુષ્ક દોષ દેખાડવા તે

હારપ્રદેશ=આરણ્યવાળો ભાગ (હાર
=આરણ્ય) | પ્રસાદ=મહેલ
પાઠ ૪૨.

નેસ્તી=મોઢી; પરચુણ સીધું વેચાનાર

કરકરસ બીજો ભાષ છે. મતલબ કે એક સગો ભાઈ, બીજો
ભાઈ કરકસર, ત્રીજો ભાઈ ત્રેવડ. અર્થાત્ બીજા ભાઈથી જે ફાયદો
થાય છે, તેટલો ફાયદો કરકસર-ચોગ્ય ખરચ થી થાય છે.

સાહુકાર=નાણુવડી; શરાફ (સંસ્કૃત
સાધુકાર=સાધુ=સાર+કાર=કરનાર)
સારાં કામ કરનાર; ભક્ષા માણસ
સેવિગ્સ એક (આ) બચાવેલાં
નાણાં મૂકવાની પેઢી

બ્યાજ=રૂપીઆનું બાકું

સામાદસ્તક=સામું લખી આપવું તે
વાણીતર=ગુમાસ્તો

સહીસલામત=સુખરૂપ

અનિશ્ચિત=(સં) નિશ્ચય વગરનું;

અચોક્કસ [અ=નહિ+તસ+

ચિ=એકદું કરવું+ઈત)

મુદત=બ્યાજે મૂકેલી રકમ

સંભવ=આશા

પાઠ ૪૩.

ટપો=રસ્તો કાપતાં જેટલે જેટલે

અંતરે ત્રિસામે લેવાનો હોય તેટલો

ગુમાસ્તાગીરી (ફા) વાણીતરપણું

વિપત્તિ=દુઃખ; સંકટ

આવક=પેદાશ; કમાણી

તેટલો એકેકો ભાગ.

દુનિયા જેટલોજ પૈસાનો ખપ હતો
અર્થાત્ જેમ પરણે નહિ તો વંશ
જય એવું હતું, તેમ પૈસા વગર
પરણવાનું અને તેમ નહોતું. બનેલી
સરખી જરૂર હતી

પેસેજર (અ)=મુસાફરી કરનાર

દાઝ=ખીજનું દુઃખ દેખી થતો
બળાપો; દયા

વાગ્યાણુ=વાણીરૂપી બાણુ (વાગ
વાણી+બાણુ=શર)

ગાંધીઆદું=ગાંધીનો ધંધો

ઉદ્ગાર (સં) જોરસાથી જાણુ
કરનાર શબ્દ (ઉદ્=ઉચ્ચ+ગદ્=
અવાજ કરવો)

જીયાસા=જાણુવાની ઈચ્છા; ઉત્કંઠા

અમત્યાર (સ) કામ કરવા સંબંધી
મહેલી સત્તા; અધિકાર
શીરસ્તદાર=રીતરિવાજથી જાણીતો
(શીરસ્તા=રીતરિવાજ+દાર=વાળો)

પાઠ ૪૪.

અગરે=વિપત્તિ પાડે; દુઃખ દે
જગતનો નાથ=ઈશ્વર
સે'જ=સહન કરજે
ક્ષત્રી (ક) ઇન્સાફ કરનાર
આસે=દેખાય (સંસ્કૃતભાસ=દેખાવું)
ઉન્નત=ડુંગ્રેશો; મર્યો પડ્યો; (મસ્ત
ધણું બૂ. કૃ. મત્ત=છાકેલું)
સ્વાનંદે=પોતાના આનંદમાં; આત્મા-
નંદમાં (સ્વ+આનંદે)
કરુ=કડવી; અપ્રિય
પરત્ત=પારકી

ઝેર=ભુંડાશ

પ્રારબ્ધ=નસીબ; જે કર્મનો બદલો
આપણને ચાલુ જન્મમાં મળે
છે તે; જેને લીધે આપણને જન્મ
ધારણ કરવો પડે છે તે

નિર્મોહી=મોહ વગરની (નિર્+મોહી
=મોહવાળો)=મોહ વિનાનો

છલખલ=છળકપટ; પ્રપંચ

કાવ્યમાળા=કાવ્ય એજ માળા;

કવિતારૂપ માળા; કવિતા

ગ્રીવા=ડોક

નિગ્મનંદે=પોતાના આનંદમાં (નિજ
પોતાનો; આત્માનો+આનંદે)

આત્માના આનંદે

બાલ=બાળક; બાળશંકર કવિ.

(બાલ શબ્દના અન્તે એ અર્થ લેવા)

પાઠ ૪૪ બોધ.

સમજૂતી—હે બાળક જગતનો નાથ જે તારે માથે વિપત્તિ
નાખે તે સધળું સહન કરજે. પ્યારે-ઈશ્વરે જે પ્યાર-સાર ગણ્યું તેને
તું ધણુંજ પ્યાર ગણી લેજે. અર્થાત્ ઈશ્વર નહાર કરે છે તે સારાને
આટલ એમ સમજ જે વિપત્તિ માથે આવી હોય, તેથી ગભરાઇ ન
જતાં તે આનંદથી સહન કરવી.

(હે બાળક!) તું જે તપાસ કરીશ તો તને માલમ પડશે કે
અ (ફાની) દુનિયાની (લોકોની) જુડી વાણીમાંજ દુઃખ રહેલું છે.

એવી-જુઠી વાણી રૂપી દુઃખથી તું તારા અંતરમાં આનંદ જરાએ
ઓછો થવા દર્શિ નહિ. અર્થાત્ દુનિયા પ્રપંચી છે, તેમાંથી તને કોઈ
સારો કહે, કોઈ નહારો કહે, કોઈ તારું ભુંડું એલે, તોપણ તારે
ખીલકુલ દુઃખી થવું નહિ.

મહાન ઇશ્વરની કચેરીમાં દુનિયાનાં કાજનો કોડીને પણ હિસાબ
નથી. અર્થાત્ ત્યાં તેને કોઈ કાજ લેખવતું નથી. માટે આ જગતમાંનો
તું ઇન્સાફ કરનાર થઈને ફોગટ પીડા વહોરી લેતો નહિ. આનો ભાવાર્થ
કે દુનિયામાં તારે પંચ-ઇન્સાફ કરનાર-પટેલીઆ થવું નહિ. પંચ થઈએ
તો કોઈને સારો મોડો શુકન કહેતો પડે, અને તેથી તેને મારું લાગે.
અર્થાત્ તેનો જીવ દુખાય અને તેથી આપણો પણ દુખાય, એના
કરતાં કાજ-પટેલ થવું નહિ, એજ સારું છે. આપણામાં કહેવત છે કે
“પંચાતીયાનાં છોકરાં ભૂખે મરે.” માટે પંચાતીમાં થવું નહિ.

જેમ કાચના ચંત્રોથી (વક્રીભવનને લીધે) વસ્તુ કદી પણ પોતાના
મૂળ રૂપમાં જણાતીજ નથી, તેમ આ દુનિયારૂપી એક કાચનું ચંત્ર
છે, તેમાં પણ ખરી વસ્તુ દેખાતી નથી, ખરું સ્વરૂપ સમજાતું નથી.
અર્થાત્ મનુષ્યો એટલા બધા પ્રપંચી છે, કે તેઓ ઉપરથી સારો
દેખાવ કરી અંદરખાનેથી ઘણા દેવ-ભેદ રાખે છે, બહારના ઇગિત
એવાં રાખે છે કે આપણે તેને મોટો પ્રમાણિક માણસ ગણીએ, પણ
તેજ મોટો દગાખાજ હોય છે, આથી હે બાળક! તું સારા કે નહારાની
કોઈની પણ જરાએ સોગતમાં રહેતો નહિ-તું તારામાંજ મગ્ન રહેજે.

તું હંમેશા શુદ્ધ અંતઃકરણથી શાન્તિમાં ને સંતોષમાં રહેજે,
અને તારા દીલમાં જે દુઃખ અથવા આનંદ હોય તે કોઈને પણ કહેતો
નહિ. અર્થાત્ આપણા મનની વાત કોઈને વિશ્વાસ ગણીને કદી કહેવી
નહિ કારણ કે દુનિયા પ્રપંચી છે.

તારા મનમાં કોષ રૂપી એક દુશ્મન રહે છે, તેને તું છોડી દેજે, અને બલાઈ લેવાની જે ઘડી-વખત જાય છે તેનો બાલ લઈ તેનેજ (બલાઈનેજ) તું મોટી લક્ષ્મી માની લેજે. અર્થાત્ કોઈના ઉપર તું કોષ કરતો નહિ, પણ બલાઈ રૂપી મોટી લક્ષ્મીનો સંગ્રહ કરજે, એટલે દરેક ક્ષણે બલાઈજ લેજે કોઈનું ખુર કરીશજ નહિ.

તું તારા પોતાનાજ આનંદમાં મસ્ત રહેજે. એનેજ ખરું સુખ માની લેજે. (ખીજથી આનંદ થાય તેને શુદ્ધ માની લેવો) અને જે તારે કાંઈ પીવાની જરૂર પડે અર્થાત્ તું જે કાંઈ પીએ, તો ફક્ત પ્રભુના પ્રેમનો પ્યાસોજ પીજે. અર્થાત્ તારા શરીરમાં પ્રભુના પ્રેમ રૂપી રસનીજ કેદ પ્રસરે એવો તેનોજ પ્રેમનો પ્યાસો પીજે. ભાંગે ગાંજે, છત્યાદિ કેરી ચીજો પીતોજ નહિ. આમાં કવિ સ્વાશ્રયી થવાનું અંદરથી સૂચવે છે. પ્રભુના પ્રેમનો પ્યાસો ભરીને પીવાનું છે એટલે અધુરો પ્યાસો પીવો નહિ મતલબ કે બગભગત થવું નહિ; પણ પ્રભુમયજ થવું.

જે તું કોઈની કડવી વાણી સાંભળે, તો તું તેને સામી મીઠી વાણી કહેજે. અર્થાત્ ખીજો તને માઠો શુકન કહે, તોપણ તારે તેને સારોજ શુકન કહેવો, મતલબ કે નમ્રતા રાખવી; અને પારકી મૂર્ખતાને માટે તારે કદીએ મોઢે ઝેર કરવું નહિ. (નકારી વાણી બોલવી નહિ) કોઈ બાઈખંધ-દોસ્તદાર અથવા સગાં વહાલાંનું ઉપરાણું લઈ તારે કદીએ ખરાબ વાણી બોલવી નહિ. મતલબ કે તારે આગેવાન (હોળીનું નાળિયેર) થવું નહિ.

હે બાળક, પ્રારબ્ધ—ભવિષ્ય—નસીબ—સુખ તો ગાંડું છે, જે કોઈ માણસ તેને માગે તો તે દૂરજ રહે છે—આવતુંજ નથી, અને જે

માગતો નથી તેના તરફ દોડતું આવે છે. અર્થાત્ તું સુખ માગ્યા કરીશ તેમ તેમ તે તારાથી દૂર જતું જશે અને નહિ માગે તો તે તારા તરફ દોડતું આવશે માટે તારે તેની માગણી કરવી નહિ. વળી કવિ કહે છે કે—“એની મેળે આવશે” એવો નસીબપર આધાર રાખી તું બેસી રહીશ નહિ. અર્થાત્ સુખ કે દુઃખની આશા વગર ઉદ્યમ-પ્રવૃત્તિ તો તું કર્યાજ કરજે, પછી જે તારા નસીબમાં હશે, તે તને આવી મળશે.

તું મોહ વગરનો રહી શાન્તિથી રહે. એજ મોહું સુખ છે એમ તારે માનવું. અર્થાત્ તને લોભ ન થાય અને તારું ચિત્ત હંમેશા જે મેળે તેથી પ્રસન્ન રહે તો એનેજ તારે મોહું સુખ માનવું. જગત્ રૂપી બાજીગરી-છળકપટની ભૂમિમાં તું બધા છળકપટ (કાવાદાવા) છોડી દેજે. એટલે બાજીગર જેમ આમથી તેમ કરી બધાને બાંજી નાખી સાચાનું જીવું અને જીવનું સાચું કરે છે, તેમ તારે કદી પણ કરવું નહિ. અર્થાત્ શાન્તિથી રહેવું, સાચાં જીવં કરવાં નહિ. બાજીગરની પેઠે પેટને સાડ પૈસા મેળવવાને કાવાદાવા (લુચ્ચાદા) કરવી નહિ.

મહાન ઇશ્વરના નામ રૂપી પુષ્પો કાવ્ય માળામાં (કવિતારૂપી માળામાં) પરાવીને અર્થાત્ હરિના ગુણની કવિતારૂપી દ્વાર બનાવીને પ્રભુની પ્યારી (શોભીતી) ગ્રીવામાં (ડોકમાં) તું પ્રીતે પહેરાવી દેજે. અર્થાત્ કવિ વ્યંગમાં પોતાનો ભાવ જણાવે છે, કે કવિતા કરવી તો પ્રભુનીજ કરવી અને તે અર્પણ કરવી તો તેનેજ અર્પણ કરવી. મોટાદ ખાતર, માન ખાતર, નાણાં ખાતર, કોઇનાં બધાં કુંકવા નહિ અને કોઇને કવિતાની અર્પણ પત્રિકા કરવી નહિ. કવિનો સ્વતંત્ર અવાસ આથી જણાઈ આવે છે.

તું ‘કવિરાજ’ થયો પછી તને શી પીડા છે? માટે હે બાલ

(બાલશંકર કવિ પોતાની જાતનેજ કહે છે કે) તું હંમેશાં પોતાના આનંદની મસ્તીમાંજ મગ્ન લેજે, પારકા પર આધાર રાખીશ નહિ, તારા પોતાના આનંદમાંજ મગ્ન રહેજે. (બાલ શબ્દનો ઉપયોગ હે બાળક એવો પણ થઇ શકે તેમ છે, કારણ આખી કવિતા બાળકને ઓષ રૂપ લખાયેલી છે. માટે આ ઠેકાણે અર્થ આ પ્રમાણે લેવો— બાલશંકર કવિ કહે કે હે બાળક તું, ઇ. ટીપ:—ઉપરનો અર્થ લખ્યો છે તે કવિનો ભાવ સમજી લખ્યો છે, અને ખીજો આ પુસ્તકમાં કવિતા દાખલ કરવાનો ઉદ્દેશ સમજી કર્યો છે.)

પાઠ ટીપ.

અતિવ્રટિ (સં) ધણો વરસાદ

(અતિ=ધણો+વ્રટિ=વરસાદ)

અનાવ્રટિ (સં) મુદ્દલ વરસાદ નહિ તે

મૂષક (સં) ઊંઘર

શુલ્બ (સં) તીડ

શુક (સં) પોપટ

અનિદ્ર (સં) અપ્રિય

ભરચક=ચુકળ

હૃદયવેધક=હૃદય પાણી પાણી થાય
એવાં

આણીને વખતે=જરૂરી પ્રસંગે

દુષ્કાળ=અનાજ પાણી ન મળે એવો

વખત (દુઃ=નકારો+કાળ=વખત).

=નકારો વખત.

તગાવી=સરકારે એકતને ઉછીના

નાણાં આપવાં તે.

સવાલ—સંસ્કૃત વિદ્વાનોએ કઇ છ આપત્તિઓ વર્ણવી છે ? છ આપત્તિમાં સૌથી વધારે નુકસાન કરનાર આપત્તિ કઇ ? હિંદુસ્તાનના કયા કયા ભાગમાં દુકાળ જવલ્લેજ પડે છે ? આપણા દેશમાં કયા કયા સનમાં અને કયા કયા મોટા દુકાળ પડ્યા હતા અને તેથી કેટલું નુકસાન થયું હતું ? આખા ભરતખંડમાં કયા સનમાં દુકાળ પડ્યો હતો ? ગુજરાતમાં બેસેં વર્ષમાં કેટલા દુકાળ પડ્યા અને તેમાં મોટા કયા કયા સનમાં પડ્યા હતા ? એ મોટા દુકાળ વિષે શું ઇતિહાસ મળી આવે છે ?

પાઠ ૪૬.

આહાર વિહાર=ખાવું પીવું અને
ફરવું હરવું (આહાર=ખાવું+વિ-
હાર=ફરવું હરવું)

દીર્ઘદ્વિ=લાંબી નજર (દીર્ઘ=લાં-
બી+દ્વિ=નજર)

અગમચેતી=આગળથી જાણી જવું

પાઠ ૪૭.

દ્વીપકલ્પ=જેની ત્રણ બાજુએ પાણી
અને એક બાજુ જમીન હોય
તે. (દ્વીપ=મેટા ક્ષિત્તિ=એ+અપ પાણી.
અપનો ધ્રુવ થાય છે તેથી
દ્વીપ+કલ્પ)=લગભગ મેટા કારણ

કે ત્રણ બાજુએ જમીન હોવાથી
પ્રાપ્ત્ય=જેર (પ્રપ્ત્ય . ઉપરથી)

જમદારખાતું=રાજબંડાર

ઉચ્ચ=જુરસાવાળા

વિગ્રહ=લડાઇ (વ+ગ્રહ ધાતુ)

જમીનદોસ્ત કયું (૬) પાયમાલ
કયું; ધૂળમાં મેળવી દીધું;

વાસ્તવિક=ખરેખરે

સ્મૃતિકારો=ધર્મના નિયમ બાંધનાર
(સ્મૃતિ=યાદદાસ્ત+કારો=કરનાર)

સાંપ્રત=આધુનિક

પાઠ ૪૮.

હામ છેલ્લો=છેલ્લું ઠેકાણું

યોગ=મેળાપ

કારમો=નવાઇ જેવો

હરેલો=રહેલો

માણુવી=ભોગવવી

રોપ=ગુરસો

આપેજ=તમેજ; પોતેજ

નિત્યના નેમથી=હંમેશના નિષ્ણે

આદરો=કરવા માંડો

નહારો=નકામો સુ=સાર

કાળની=મોતની

ઝાંખ=જે

ઝિજ્ઞાસથી=પારીકાષ્ઠી

આ વારમાં=આ વખતમાં

સાધ=કરવાં માંડ

હરિપેં=પરમેશ્વર ઉપર

પાણી=ગાફલ; બીકણુ

ન્યાણી=ધારીને જેઇ

ભાળી લે=જેઇ લે

હામથી=હિંમત વડે

અવિચળ=કાયમ

આ ઠોરમાં=આ સ્થળમાં

પ્રતાપે=મહેરબાની વડે

અગમ=ભવિષ્ય

અલ્પ=તુચ્છ; હલકું

એ જામનો=એ રાત્રિનો

મુક્તિ=મોક્ષ; જામતના અંધનથી છુટ-

દોષ=અવગુણ [કારે]

દીનતા=ગરિબાઇ

નેક=ટેક; આખર

બાસના=મનની સદમ ઇચ્છા

વેરીને=દેશાવીને

ધીર=ધીરજ

ખરાખે=ખડક પર

અરણુવે=દરીઆમાં

મંડ=મહેનત કર

મોહથી=પ્યારથી

કારમાં=નવાઇ જેવાં

દામ=પૈસા

ધણ=પરમેશ્વર

તોળ=વિચાર કર

મનસુખ=મનને સુખ

હાંકી=દૂર કરી

દાખી=દેખાડી

તાકીને=ધારીને

ખેડતાં=ચલાવતાં

ગુણી=ગુણવાન

પાઠ ૪૮. જિંદગી વિષે.

સમજૂતી—ખરી વાત છે કે માણસની જિંદગી ધણીજ ખપતી છે; માટે સ્મશાન (મુડદાં ખાળવાની જગ્યા) નેજ છેલ્લું ઠેકાણું ન સમજ. જીવ અને શરીરનો જે નવાઇ જેવો મેળાપ છે. તે એક ઠેકણે કાયમ રહેશે એમ ન ધાર. હે બાઇ ! માટીના માનવી ! તારી કાયા મટોડીમાંજ મળી જશે એમ જાણુ. જ્યારે શરીરથી જીવ જુદો પડી જાય છે, ત્યારે એમ નથી વિચારતો કે અહીં કાયાના શા હવાલ થાય છે ! (૧) જગતમાં જન્મીને પુષ્કળ મજા ભોગવવી એમ નહિ માનો તો મનમાં ગુસ્સો આણે. અને પોતેજ જાણે કે, એમાંનું કંઈ કામનું આ ઠેકણે (દુનિયામાં) નથી. પણ બહુ પ્રેમથી અને હંમેશના નિયમ પ્રમાણે આજ કરતાં કાલ વધારે થાય એવી રીતે ઉદ્યમ કરો; અને સારાં કામ કરવાં શરૂ કરો. આ ખાખતમાં વાંદરા-વાંદરા જેવો ખુદ્દિ વિનાનો વહેમ આણે. (૨)

કાળની (જતાં વખતની) પાંખ તું બારીકાઈથી જો, તેની આગળ વીજળીની ઝડપ પણ હારી જાય છે. હે ભાઈ ! આ સભામાં હુન્નરનો પાર નથી, માટે જે રીત સારી લાગે તે શીખવાનું શરૂ કર. મનમાં હિંમત રાખીને ઇશ્વર પર ભાવ લાવીને સાચા ઉદ્યોગમાં મગ્ન રહે. તું ધર્મને ધારણ કરીને બળ સહિત બહાદુર બનીને મરણની બીકથી બીકણુ ચક્રાંશ નહિ. (૩) તું જગતરૂપી રણભૂમિને આંખથી ધારીને જો, અને તેને મનથી તુચ્છ જેવું જોઈ લે. ને હિંમતથી તેને બે રાત્રીનું ટેકાણું જાણી લે, એવું ધાર અને આંખે જો. હિંમતના કામ કર કે જેથી કીર્તિ કાયમ રહે. ઇશ્વર પણ જ્ઞાન વડે મોક્ષ આપે છે. આ સ્થળમાં (દુનિયામાં) આપક વડે (મારવડે) ઢોર બરાબર ચાલે છે તેમ (તું) ઇશ્વર કૃપાથી તેવો ન થા. (૪) ભવિષ્યને આશરે રહેતા નકકી તારૂં સાફ જ ચશે એમ જાણીને નાશ (અશુભ રૂપી જાળ) થી બચ. બની ગયેલી વાતને છોડી એમ જાણુ, અને તેને મનમાં દીલગીરી લાવીને પાછી આણુ નહિ, હાલનો વખત સૌથી સારો છે એમ જો, અને અવગુણ હાંકી કાઢીને ઉદ્યમને પકડ. મનમાં ઇશ્વરને રાખીને અને ગરિબાદ દેખાડીને હિંમતથી તરત તાકીને કામ કર. (૫) મોટા મોટા (પ્રખ્યાત) પુરુષોની અિંદગી (જીવન ચરિત્ર) આપણને ખરી યાદદાસ્તી આપીને એમ ખરૂં બોલે છે—જાણુવે છે કે એમાંના કેટલાકની ઇજ્જત તો પ્રથમ એક તરણાની તોલે પણ ક્યાં હતી ? વખત જતાં તેજ વિખ્યાતિને પામ્યાં, ને વળી તેમનું બળ ભારી જમ્યું. એમ જો આપણે મનથી ચિંતવીએ તો સંસારમાં સારી કીર્તિ થાય. (૬) મનની ઇચ્છાને ચોમેર ફેરવીને એવાં કામ કરે કે જેથી નામ નિશાની રહી જાય. અને આપણું દ્રષ્ટાંત જોઈને કોઈ આણુસ એ વડે મનની ધીરજ માની લે. જગત રૂપી દરીઆ વિષે ચલાવતાં

ખડકપર ચઢી ગયેથી જેનું વહાણ બાંગે, તે આક્રમી પોતાની પાસે કાંઈ ન રહેવાથી એકલો (જગતરૂપી) હરીઆમાં પોતાતી પાસે કંઈ નહિ રહેવાથી અચકાય છે. (૭) ચાલ તું તૈયાર થા અને મનમાં હિંમત અને હેત રાખીને કામને પકડ. આજસને છોડી બહુ ઉલટથી ચંચળારૂપી જાળ નાખીને (કામને) ધંધાને પકડી લે. ધીરજ રાખીને નવાઈ જેવાં કામ કર. ને કામ કરવાથી કદાપી હારી ન જા; કામ પુરું થયા પછી પૈસાની રાહ જો. (કામ કર્યા વગર પહેલાંથીજ પૈસા મળતા નથી) આવી રીતે તો પરમેશ્વર નકડી આપશેજ. (૮) ઓ ભલા માણસ ! તું મારું કહેવું સાંભળીને આ નવા સારા છંદ ગાઈને ગુણવાન થા. એમાં જે વાત કહી છે તે ધ્યાનમાં રાખ, ને મનમાં મોટા વિચાર લાવ નહિ. ગરીબ રણુછોડ કવિની આ વિનંતી ઝડપથી વાંચીને તરત એનો તોલ કર. ભક્તિભાવથી જો મનને સુખ ચાલ્ય તો પ્રભુનો દાસ થઈને તેની સેવા કર,

પાઠ ૪૯.

પ્રાણિમાત્ર=સર્વ પ્રાણી

પરાયણુ=સાથે વળગી રહેલું એવું;

સંબંધી; વિષે (પર+ધ+અન)

નિર્ગમન=ગાળવું(નિર્+ગમ+ધાતુ=ગવું)

આરોગ્યાલય=તંદુરસ્તી મેળવવાનું

ઠેકાણું (આરોગ્ય=તંદુરસ્તી+આ-

લય=ઠેકાણું)

તાલીમ=કેળવણી

વૃત્તાંત=અથ ઇતિ ખરી હકીકત

(વૃત્ત=અનેકો બનાવ+અંત=છેડો)

છેડા સુધી અનેકો બનાવ
બગીરથ પ્રયત્ન=મોટો પ્રયત્ન

(બગીરથ કહેવાનું કારણ પૂર્વે

સગર રાજના દશહજાર પુત્રો

કપિલ ઋષિના આપથી બળી

ગએલા તેમના ઉદ્ધાર કરવા માટે

તેના પૌત્ર બગીરથ રાજએ દશ

હજાર વર્ષ સુખી ગંગાનું, તેટલાજ

વર્ષ સુધી મહાદેવનું ઉપ તપ

કયું હતું તેથી કહેવાનો રિવાજ

પડ્યો કે બગીરથ=મોટું; મહાન

અનિષ્ટ=ઘનિષ્ટેણું નહિ તે. (અન=
નહિ+ઘનિષ્ટ=ઘનિષ્ટેણું ઇષ ધાતુનો
જૂત કૃદંત ઇષ્ટ)

વિરામ=આરામ

ઉત્તતિ=ચઢતી (ઉદ્=ઉચ્ચે+નત્=નમવું
ઉપરથી)=ઉચ્ચે ચઢવું તે

પાઠ ૫૦.

ભટ=ભરતપુરના રાજકર્તાઓ

પ્રખળ=ઝંજકતી

નિર્મૂળ=સદંતર નાશ (નિર્=નહિ
+મૂળ)=મૂળ વગરની

સહસ્ર=હજારો

પરોક્ષ=છાની રીતે

મુક્ત=છુટા થએલા

નિમિત્તે=અહાને

માતબર=જોરાવર; પૈસાદાર

તક=ઢાલ

પ્રસંસા=વખાણુ (પ્ર+શંસ્ ધાતુ=
વખાણવું)

કાલી=ભયંકર દેવી

આરાધના=પ્રસન્ન કરતા (આ+રાધ=
પ્રસન્ન કરવું.)

ધર્માધ=ધર્મને માટે આંધળા

(ધર્મ+અધ)

પાઠ ૫૧.

નૌકા=હોડી

સોડે=કિનારે; કાંઠે

ડામણુ=સુકાનને ફેરવી વહાણુ વાળવું તે

સઢ=વહાણુને ચલાવવામાં મદદ

કરવા માટે જે લુગડું બાંધેણું

હોય છે તે

નાવિક=ખલાસી; વહાણુ ચલાવનાર

ધારે=માને; ગણકારે

સસવાટા=પાણીના અવાજો

સાગરે=દરીઆમાં

સુકાન=વહાણુની દિશા બદલવાનું
સાધન

વસોવાય=ગભરાય

તિમિંગલ=મોટું માછલું

ખડખા=ખરાખા; ખડક

ટાણુ=સમયે; વખતે

કરણાનિધાન=(કરણા+નિધાન=ભંડાર)
મહેરબાનીનો ભંડાર

કંટાળ્યા=ગુસ્સે થયા

સહાય=મદદ

હાય=શકિત

ધન=ઉડી

ખેપ=ફેરો

એળે=નકામી; ફેકટ

બવે=સંસારમાં

ભૂતેશ=(ભૂત+ઇશ=ધણી) સધળાંજ

પ્રાણી પદાર્થના ધણી

હાથ દેળે=સહાય કરળે

આશરે=આશરમાં

પારો=(૧) ગરમી માપક યંત્રમાંના

(૨) શરીરમાંના ધાતુ

સદીસા=આગળથી જોતલું અને તેટલું;

જલદી

વંટોળ=વંટોળીઓ

ધ્રુવ=ધ્રુવનો તારો

હોકા=હોકાયંત્ર

ટંડેલ=કપ્તાન

હોંસ=માન

પાઠ ૫૧. સંસાર સાગરના તોફાનમાં પડેલી નૌકા

(આ કવિતામાં માણસની જિંદગીને હોડી ૩૫ વર્ષની છે.)

હોડીને કિનારે શી રીતે લઈ જવાય ? કામણુ દેવાય તેવું પણ રહ્યું નથી એટલે ધારેલે રસ્તે લઈ જવા માટે વાળી શકાય તેમ નથી. (આ સંસારની માયામાં જીવ એટલે બધો લુપ્ત થઈ ગયો છે કે સંસારને કિનારે જવાનો એટલે તરી પાર ઉતરવાનો માર્ગ સૂઝતો નથી, મતલબ કે જિંદગીને સુમાર્ગે વાળવાને શક્તિ રહી નથી) સદ ફાટીને જોડી જાય છે અને વહાણુ ચલાવનાર માર્ગ કહેલું કશું કાને ધરતો નથી તો હવે શું થશે ? (જિંદગીને સુમાર્ગે દોરવાની શક્તિઓ રહી નથી. અને જિંદગી નિભાવનાર ઇશ્વર તો અમારું કહેલું કંઈ ગણુકારતો નથી.) વરસાદ આવે છે અને વચમાં પવન કેવા સૂસવાટા કરે છે. હે હરિ ! હવે સંસાર રૂપી સાગરમાં હોડી હાથ રહેતી નથી; (જિંદગીને ખરે રસ્તે વાળવામાં અનેક પ્રકારની હરકતો નડે છે, હોડી ક્યજમાં રહેતી નથી અને કિનારે પહોંચ્યા પહેલાં ડૂબી જશે એમ લાગે છે મતલબ કે ખરો માર્ગ પકડાતો નથી અને સુમાર્ગે દેખ્યા પહેલાં આ જિંદગી પુરી થવાની.)

સુકાન ડોલા ખાય છે અને કશું કામ કરી શકતું નથી (હોડી બર દરીએ છે અને અંધારું થયેલું છે તેથી) ક્યાં કશું દેખાય છે ? (અજ્ઞાન રૂપી અંધકારમાં કાંઈ સૂઝતું નથી, મન નિર્બળ થઈ ગયું છે. અને સ્થિર રહેતું નથી બિંદગીનો બરોસો રહ્યો નથી.) (સદ સુકાન વગેરે) સર્વ સાધન ખૂટ્યાં. અહંકાર (કિનારે પહોંચવાનો) રહ્યો નહિ અને (ડૂબી જવાની બીકથી) મન ગભરાય છે. (બિંદગી નિભાવવાનાં સાધન ખૂટ્યાં, હિંમત રહી નહિ અને મન ગભરાવા લાગ્યું) હે ભાષ ! ચોખ્ખાનુએ મોટાં મોટાં ઘણાં માછલાં ચડી જઈને હોડીને નમાવે છે (શરીરમાં અનેક પ્રકારના વ્યધિઓ દાખલ થઈને શરીર નબળું કરી કરી નાખે છે) હે હરિ ! હવે સંસાર રૂપી સાગરમાં હોડી હાથ રહેતી નથી. (૨) હોડી અંધારામાં અથડાય છે અને ખાડા ટેકરા ખડક જોઈને હું ધણો ડરું છું (માયાના અંધારામાં આમથી તેમ કરું છું અને તેમાં આવતાં અનેક કષ્ટો જોઈ હું ધણો ડરું છું) આ વખતે ઇશ્વરજ્ઞ રહ્યા, તો હું એકલો શું કરી શકું ? ઇશ્વરની સહાયતા સિવાય કંઈ પણ કામ થઈ શકતું નથી, અને ઇશ્વરની મને મદદ નથી તો હું એકલો શી રીતે તરી પાર ઉતરી શકું ? સાથે કોઈની મદદ રહી નહિ તો હવે શી રીતે બચી શકું ? (ઇશ્વર રહ્યા તો બીજા કોણ મદદ કરી શકે માટે કોઈની મદદ રહી નહિ એમ કહ્યું છે.) હરિ ! હવે સંસારરૂપી સાગરમાં હોડી હાથ રહેતી નથી. (૩) પાણીમાં ઉડી જાય છે (માટે હવે જરૂર ડૂબવાની) અને છેવટે મનુષ્ય રૂપી આ ખરેખરો ઉપયોગી ફેરો ફોગટ ગયો; હે પ્રભુ સંસારમાં ભટકતાં (ખરો) માર્ગ હું ભૂલ્યો અને હવે બહુ થઈ ગઈ. (આ પસ્તાવાનાં વાક્યો કહે છે) હું (પ્રથમથી જ્ઞાતથી આ સૃષ્ટિમાં આવ્યો ત્યારથી આપને આશરે છું.

માટે દયા કરીને હાથ આપજો (એટલે આપણો હાથ આપો તો તે જાલીને હું પાર ઉતરું અને નર્મદાથી બચું) હે હરિ ! હવે સંસારરૂપી સાગરમાં હોડી હાથ રહેતી નથી.

પાઠ ૫૧. કવિના પિતાનો મંડચાડ.

ટીપ્પણી:--આ કવિતા દ્વીર્ધા છે એમાં વાચ્યાર્થ-શબ્દાર્થ એક વહાણના ખલાસીને લાગુ પડે છે પણ વ્યંગ્યાર્થ નર્મદાશંકર કવિના પિતા લાલશંકરને અને તેના જેવું જે જે માણસોનું મરણ થયું હોય તે સર્વને લાગુ પડે છે.

હે બાપ ખલાસી તારું વહાણ તોફાનમાં પડ્યું છે, અને ઉપાયો હાથમાં રહ્યા નથી. તારાથી બની તેટલી તેં બહુ યુક્તિઓ કરી, પણ કમનસીબે રાત પડી ગઈ. રાત પડી જવાથી અંધારામાં કાંઈ સહે નહિ; તેથી વહાણનો નાશ થવાનો સંભવ રહે.

હવે કવિ પોતાના બાપને ઉદ્દેશી કહે છે:--હે બાપ (લાલશંકર) તમારું શરીરરૂપી વહાણ મોતરૂપી તોફાનમાં પડ્યું છે. અર્થાત્ તોફાનમાં પડવાથી જેમ વહાણ કૂચવાનો સંભવ રહે છે તેમ તમારું મરણ થવાનો સંભવ છે. હવે એકે ઉપાય હાથમાં રહ્યો નથી. (મરણ થવાનો ઘણોજ સંભવ છે એવું સૂચવે છે.) તારાથી થાય તેટલી યુક્તિ (ઉપાયો) તો તેં કરી જોઈ પણ રાત પડી ગઈ છે. અર્થાત્ હવે મરણ આવીજ પહોંચ્યું છે.

ટીપ્પણી:--બાપ કહેવાનું કરણ નર્મદાશંકર પોતાના બાપને બાપ કહેતા હોવા જોઈએ, ઘણા શુભરાતી બાપને બાપ કહે છે.

બ્યારે પારો નીચે ઉતરવા માંડ્યો ત્યારે તેં આગળથીજ જાણ્યું હતું કે તોફાન થશે. (એરેમિટર-વાયુબારમાપકયંત્રમાં બ્યારે પારો નીચે ઉતરે ત્યારે જાણવું કે હવે થોડી વારમાં તોફાન-વાવાઝોડું થશે) તેથી

તું વહાણને બચાવવાને ધણું મથ્યો. સદ વગેરે ઉતારી નાખી વહાણનો બચાવ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ જરાએ ફાવી શક્યો નહિ. હવે તો વાહજે પણ ઘેરો ધાલ્યો છે. અર્થાત્ વરસાદ આવવાનાં પણ ચિહ્ન થયાં છે. એટલે તારી સ્થિતિ ગંભીર છે.

લાલશંકરને—બાપ, જ્યારે તમારા શરીરમાંથી પારો (ધાતુ) ઘટવા માંડ્યો. ત્યારનુંજ આગળથી તમે જાણ્યું હતું કે હવે આપણે થોડા દિવસના છીએ, મરણરૂપી તોફાનમાંથી બચવાને તમે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો (મોતશોખ છોડી દીધા અને મરી, મસાલા, અને રોગિણ પદાર્થો ખાવા છોડી દીધા.) પણ વાહજે (મોતરૂપી વાહજે) (રોગે) તો ઘેરો ધાલ્યોજ. અર્થાત્ મરણની તૈયારીઓ તો થઈ રહીજ.

વહાણના સદ પવનથી ફડ ફડ થઈ ફાટી ચીથરા થઈ ગયાં ને ક્યાં દૂર ઊડી ગયા. જ્યાં મોટા નુકસાનકારક પવન ફૂટ્યો ત્યાં માણસ કેમ કરી (વહાણને) બચાવી શકે?

લાલશંકરને—તમારા સદરૂપી હાથ પગ વગેરે ઇંદ્રિયો નકામી પડી ગઈ મતલબ કે કામ કરી શકે તેવી ન રહી. જ્યાં મોતરૂપી મોટા વંટોળાયો છુટ્યો, અર્થાત્ મોતજ આવ્યું ત્યાં માણસો સલામત કેમ કરીને રહે? જીવી કેમ શકે? (સદ જેમ નદીમાં નાવને ચલાવે છે—ચાલવામાં મદદ કરે છે, તેમ હાથ પગ વગેરે ઇંદ્રિયોજ આ દેહરૂપી વહાણ ચલાવે છે.) વહાણ ફાલ ફાલ થાય છે તેથી અંદર ફરીઆતું પાણી પણ ભરાવા માંડ્યું છે, અને સુકાન પણ તદન ભાંગી ખસ્યું છે તેથી તે આમ તેમ દોડ્યા કરે છે, ધારેલે ઠેકાણે (કિનારે) જતું નથી પણ આડું આવળું જાય છે. **લાલશંકરને—**તમારૂં શરીરરૂપી વહાણ ડોલમડોલા થાય છે, અર્થાત્ તમારાથી સ્થિર ઉભા રહેવાતું

નથી, તમારા પગ ફૂળ છે, અને પાણી પણ ભરાવા માંડ્યું છે. એટલે પગે સોજા પણ ચઢવા માંડ્યા છે. શરીરમાં શક્તિરૂપી જે સુકાન હતું જેથી પગ સ્થિર રહેતા તે માંડ્યું (નષ્ટ થયું) છે, તેથી તે (શરીર) આમ તેમ ડોલે છે અર્થાત્ લચડીમાં આવે છે.

વહાણને બચાવવા માટે અંદરથી ધણો માલ કાઢી નાખ્યો (હરીઆમાં ફેંકી દીધો) તોપણ તે પુરેપુરું તરતું નથી. ધણા ખલાસી લોકો જે તરવામાં ધણાજ હોશિયાર હોય છે તેજ તથાજ ગયા તો પછી બિચારા ઉતાર કેમ ન ડૂબી મરે ? લાલશાંકરને—તમારા શરીરને (બિંદળીને) બચાવવા માટે પેટમાંથી દવાઓ (જુલુસા) પાટે ના ઉઘાડી નાટે) ધણો માલરૂપ વિકાર કાઢી નાખ્યો તોપણ તે પુરેપુરું ટટાર થતું નથી. અર્થાત્ શરીરમાં શક્તિ આવતી નથી. ધણા (ખલાસી શરીરરૂપી વહાણને સુધારનાર—ઠેકાણે લાવનાર) વૈદો આવી ગયા. તોપણ કાંઈજ વળ્યું નહિ, તો પછી ઉતાર (માંદો) તે કેમ મરે નહિ ? અર્થાત્ વૈદો દવા કરીને ચાક્યા પણ રોગ મટ્યોજ નહિ; પછી મોત કેમ ચાય નહિ ?

વાદળ થવાથી અંધકારમાં ધ્રુવનો તારો પણ દેખાતો નથી અને (હોકાયત્ર) પણ દેખાતું નથી કે જેથી દિશા સૂઝે, હવે કંઈજ ઉપાય રહ્યો નથી એમ ધારી બહાદુર કસાનથી ઉભા નથી રહેવાતું તોપણ બળાતકારે (સ્થિર) ઉભો ટક ટક જોયા કરે છે કે જોઈ વાર હવે હું ક્યારે ડૂબું છું.

લાલશાંકરને—રોગ એટલો જામી ગયો છે તે ધ્રુવ (ડૂંટી) ઉપરથી જણાય છે કે અભોષ છે કે નહિ એટલે ધબકે છે, કે નહિ તેની પણ ખબર પડતી નથી. (કહે છે કે માણસ મરતા અગાઉ સવા ઘડી તેની અંબોષ પ્રથમ—મરી જાય છે—ધબકતી બંધ થાય છે. અને હોકાયત્ર રૂપી

નાડી પણ દેખાતી નથી. આવે વખતે ખરો મરદ મરણથી ન ડરતાં હવે મારું ક્યારે મરણ થાય છે તેની વાત સ્થિર ચિત્તે જુઓ છે.

જેમ કેશી માણસે ઘણો કેદ પીધો હોય અને તેના હોસ (શક્તિ) દેદાર (ભાન) રહેતા નથી તેમ ચાકથી ટુંડેલ ઘૂમ (હોસ વગરનો) થઈ ગયો અને ધીમે ધીમે શ્વાસ કાઢવા લાગ્યો. કારણ કે તે ખીધો કે હવે મારું નકકી મોત આવ્યું—હું ડૂબી મરીશ—એવી તેને ખાત્રી થઈ.

જે કેશી માણસે ઘણો કેદ પીધો હોય અને તેના હોસ રહેતા નથી તેમ લાલશાંકરને થયું. પ્રથમ તો ઉપર કહ્યું તેમ તે ડર્યો નહિ પણ ઘણીવાર તેમ રહેવાયું નહિ ને અવાચક થઈ ગયા—પછી થાકે ભાન વિનાના ઘૂમ થઈ જઈ તેણે ધીમે ધીમે શ્વાસ કાઢવા માંડ્યો.

લાલશાંકર રૂપી માણસ અને ટુંડેલ—કમાનનું વહાણ શરીર રૂપી વહાણ ખરાબા પર ચઢીને ભાગી ગયું. અર્થાત્ તેમનું મરણ થયું અને તેમનો વારસ નર્મદાશંકર કવિ ફક્ત રડીનેજ રહ્યો. કારણ કે તેની પાસે ખાલી ખોખું (શરીરનું) પણ રહ્યું નહિ અર્થાત્ તેમનો મૃત દેહ ના રહ્યો. લોકોએ તેને કુંડી મૂક્યો.

પાઠ પર.

મનવાર=લડાઈનાં વહાણ

અખતરા=પ્રયોગ; અજમાયશ

ખુશકી=જમીનપરની

સુરંગ=કિલ્લો તોડવા માટે જમીનની

અંદર દારૂ ભરી ફેડવામાં આવે છે તે

અરમાર=લડાઈનું મોડું વહાણ

ડોલ=વહાણને આગલો ભાગ

અસ્ત્રો=ફેંકીને મારવાનાં ઓગર

હેરત=આશ્ચર્ય

આચાર્ય=ગુરુ

શસ્ત્રવૈદ=વાદાપ કરનાર વૈદ

અજ્ઞાત=જાણી શકાય તેવી વસ્તુને

નહિ જાણનાર

પ્રયાસ=મહેનત

વિકટ=અધર; મુશ્કેલ

પાઠ પૃ. ૩.

સ્તુતિ (સં) સ્તવન કરવું; ગુણ
 ગાવા તે
 રચના (સં) બનાવટ, (રચ્ ધાતુ)
 ધણી=પ્રભુ
 કરણા=દયા
 પ્રભુતા=ધણીપણું; મોટાઈ
 ધરી=ધારણ કરીને; રાખીને
 મજરો લઈ=સલામ સ્વીકારી
 મજ=મારો
 હરી લે=હરણ કરી લઈ લે
 વાવરો=વાપરો
 કર=દાથ
 વણસે=અગટે
 વણ સેવના થકા=સેવા વગર
 નર ધારી=નરની ધારેલી
 ધારણા=વિચાર; કામ
 મેદની=મૃદ્ધી.
 હરી=લઈ લીધી
 હરિ=પરમેશ્વર
 દુઃખ કાળે=દુઃખને વાસ્તે
 કાપી=મટાડી
 ધડી=અનાવી; પેદા કરી
 જે ધડી=જે વખતે

ધર્મ=મૂકયા
 ટળી=મટી ગઈ
 દાદતી હતી=આજતી હતી; દુઃખ
 દેતી હતી
 દાડી=દરરોજ; હંમેશાં
 મળિની=મલિન; મેલી
 નિર્મળી=(સં) ચોક્ખી; સારી (નિર્
 +મલ+મ્) મેલ વિનાની
 કથશે=અનાવીને કહેશે
 થોક થશે=થોકડા થશે
 બણી બણી=અની અનીને
 નખમાં ન ખમાય=જરા પણ
 સદન ન થાય
 કંઈ=કંઈક; કેટલાક
 તાપ=દુઃખ
 ખમે=ભાગવે
 હરે=લખ લે
 રજ=ઝીણી વસ્તુ
 પારજ=છેડો
 પામીએ કથી=કહેવા પામીએ
 જણુરો=જમે ઉધારમાંથી બાકી
 રહેલું તે; સિલીક
 સદ્ભાગી (સં) સારા નસીબદાર
 સદ્ ભાવના=મનનો સારો ભાવ

ધરે=રાખે
 રંજન=ખૂશ કરનાર
 સુખ કારણે=સુખ માટે
 ધર્યા=મૂક્યા
 તનવંત (સ) શરીરવાળા; માણસ
 વંદશે=પગે લાગશે
 વાનર તોલમાં=વાંદરાની અરાખરીમાં
 તજવા=છેડી દેવા
 તજ=તારી
 નિજનો=પોતાનો
 નિજનો ખુની=આત્મધાતી
 ગણુના=ગણુતરી
 અદ્યપ્તુદ્ધિ=યોડી બુદ્ધિવાળો
 ઓચરે=મેલે
 અભિમાન=(સ) (આભ=તરફ+માન
 =મોટાઈ) પોતાને વિષે મોટાઈ
 રાખવી તે; પોતાને વિષે અધડીત
 મોટાઈ તે અહંકાર કહેવાય છે.
 હજાર વસા=નકકી
 કે'ણુ=કહેવત

સમા પર=વખત આવ્યો ત્યારે
 મદોન્મત (સ) અહંકારથી છાકી
 ગએલા (મદ+ઉન્મત)
 સદાનત=સાધુસંતને હંમેશાં
 મદત સીધુ આપવું તે
 છતા=પ્રખ્યાત
 કળે=યુક્તિથી
 રિપુ=દુસ્મન
 બાણ કમાન=ધનુષ બાણ
 શીળી=ઠંડી
 સાર=સારા
 સમાન=જેવા; અરાખર
 જોય=જો | પમાય=મેળવાય
 પ્રભુપદ=ઈશ્વરના ચરણ
 પૂરણ બલ્લ=સાક્ષાત્ પરમાત્મા
 પિછાન=ઓળખાણ; જ્ઞાન.
 પ્રગ્નપ્રતિપાણ=રાગ
 વિગત=મતલબ
 ધારી=રાખીને
 તોલ=ખરાબોટાનો વિચાર

પાઠ ૫૩. ઇશ્વરની સ્તુતિ વિષે.

હે જગતની રચના કરનાર કરુણાળુ પ્રભુ ! મારાપર ધણી દયા
 કરો. હે ! પ્રભુ તું તારી મોટાઈ ધારણુ કરીને સલામ સ્વીકારી મારો

રોગ (દુનિયામાંનું સર્વ પ્રકારનું દુઃખ) લઈ લે, હે પરમ સુખીઆ પરમેશ્વર ! મને સુખીઆરો કરવાને તમારો હાથ વાપરો; કે જેથી તને સુખે ભળું, હે નર ! માણસનાં ધારેલાં કામ નફરો ઇશ્વરની સેવા વગર બગડે છે, (ઇશ્વરને સોંપ્યા વગર અહંકારથી કરેલાં કામ બગડે છે) હે હરિ ! મનુષ્ય દુનિયામાં જન્મે છે, તેની તે પીડાઓ બધી લીધેલી દેખાય છે. બાળપણમાં ઘણું ભાગે મનુષ્ય દુઃખની લાગણીઓથી રહીત દેખાય છે. દુઃખને વખતે તમે તેમનાં દુઃખ મટાડીને દીકરા દીકરી કરીને ગણ્યાં છે. (ગણા છો) જે ઘડીએ જેટલા પ્રાણીને સરજી અહીં મૂક્યા છે, તે સઘળાં ઉપર હે પરમ ઉપકારી પ્રભુ ! તેં ઉપકાર કર્યાં છે. હે શુભવાન પ્રભુ ! તારા શુભ વાંચવાથી આટલી આપદા મટી ગઈ. જે દરરોજ અતિશે બાળતી (દુઃખ દેતી) હતી; તે મંત્રિન બુદ્ધિ ગઈ અને નિર્મળ બુદ્ધિ મળી. કોઈ કવિ જે તારી કવિતા બનાવીને કહેવા જશે; તો તેના બની બનીને મોગ ઢગલા થશે. (પણ તેનો પાર નહિ આવે)

અમારાથી નખમાં પણ સહન ન કરી શકાય એવા દુઃખ કંઈક જીવતા પ્રાણીઓ ભોગવે છે. સૌ ઠગ ઠગવાની વાત કરે છે, પણ હે જગપાલક પિતા ! તું તેમના પાપ લઈ લે. જીણી રજનો કદાચ અમારી બુદ્ધિ વડે પાર પામીએ-કહી શકીએ, પણ આપના આ ઉદાપણ (શક્તિ) આગળ અમારી બુદ્ધિ ચાલતી નથી. (આપની શક્તિનો પાર પામી શકતો નથી.) સીલકે જગતમાં હજારો આદમી ફરે છે, પણ કોઈક સારા નસીબદારજ આપની તરફ મનનો સારો ભાવ રાખે છે. (બંધિત કરે છે) હે સુખ કરનાર પ્રભુ ! માણસોને ખૂશ કરનાર રંગ તેં બનાવ્યા છે, અને તે અહીં સુખને વાસ્તે મૂક્યા છે. તારી બંધિત છોડી દેવાની વાત જે મૂઠ કરે છે, તેને બધા માણસો પોતાનોજ ખૂની પોતાનેજ તુકસાન કરનાર

(આત્મધ્રાતી) ગણી લે છે. કોઈ ગણનાર જો તારા ગુણની ગણતરી કરે, તો તે ગણતાં ગણતાંજ મરણ પામે. (તોપણ પાર આવે નહિ) તારા ગુણ ગણતાં કદી પણ છેલ્લું ઠેકાણું આવે નહિ (ગણી રહેવાય નહિ-છેડે આવે નહિ) તો થોડી બુદ્ધિવાળો દલપતરામ કેવી રીતે કવિતા બનાવીને કહી શકે ! આ સ્થળે કવિએ પોતાને પ્રથમ પુરુષમાં ન ગણતાં તૃતીય પુરુષમાં ગણ્યો છે.)

અભિમાન તજવા વિષે.

કદી કોઈ માણસ અહંકાર કરે તો તે નકકી બહુ દલકો (સ્વભાવે નીચ) હોવો જોઈએ, હું આ મારી કહેવત કહું છું તે કાન દમને ધ્યાન રાખીને સૌ સાંભળો, કે ભગવાનને બજો અને અહંકારને તજો, મહાન રાવણનો પણ અહંકાર પડી ગયો (તૂટી ગયો) અને વખત જતાં તેનાં બધાં માણસો તેના શત્રુ થયા; અને તેના જીવનું જોખમ થયું માટે ભગવાનને બજો અને અહંકારને તજો. વળી કહો કે અહંકારમાં છકી ગયેલો દુર્યોધન અને જેણે હંમેશાં દાનમાં સદાવત આપ્યાં હતાં એવો અભિમાની કર્ણ પણ ક્યાં છે ? તેઓ મરણ પામી ગયા; માટે ભગવાનને બજો અને અહંકારને તજો. (કહેવાય છે કે કર્ણ દરરોજ સવાશેર સોનું દાનમાં આપતો હતો.)

જગતમાં પ્રખ્યાત લડવૈયા પુરુષો હતા, કે જેઓ યુક્તિથી શત્રુપર ક્રોધ કરતા હતા, તે બળીઆ પુરુષો પણ ધનુષ બાણ મૂકીને મુઝા માટે ભગવાનને બજો અને અહંકારને તજો. હંમેશ રાજાછત્રની ઠંડી છાંયડી થતી હતી, અને જેઓ કંઈ પણ કરતાં જરા ડરતા નહિ, એવા નર પણ પોતે ગયા અને તેમના ગુણના ગાન (જશ) રહ્યા માટે ભગવાનને બજો અને અહંકારને તજો. જો માણસ સઘળા સારા ગુણ

ધારણુ કરે (રાખે) પણ મનમાં જરાક અહંકાર રાખે; તો તે દૂધમાં ઝેર બેળ્યા જેવું થાય છે. (આવા સદ્ગુણુ ઝેરવાળા દૂધની પેઠે નકામા થઈ પડે છે) માટે ભગવાનને ભજો ને અહંકારને તજો. જો મનથી જગતમાં આપરને આદતા હો, તો કદી કોઈ અહંકાર ન કરો; હે નર તમે જેમ નમ્ર (નરમ) હશે તેમ ગુણુવાન થશો; માટે ભગવાનને ભજો ને અહંકારને તજો. અહંકાર ટળી જવાથી અહુ મિત્ર મળે છે ને ધર્મશ્રવણં ચરણુનો પવિત્ર પ્રેમ મળે છે. (પરમેશ્વરમાં સાચો પ્રેમ મળે છે. (પરમેશ્વરમાં સાચો પ્રેમ પ્રગટ થાય છે) પછી પૂર્ણ અત્મનું (પરમાત્માનું) ઝોળાખાણુ થાય છે, માટે ભગવાનને ભજો ને અહંકારને તજો. હે પ્રજાનન, અરે નૃપતિઓ ! આ નવ રસાળ હંદ સાંભળીને વિગત (મનલગ) મનમાં રાખીને અને વળી વિચાર કરીને ઝેનો તોલ કરો એમ દલપતરામ કવિ કહે છે.

પાઠ પટ.

સ્વરૂપ=અર્થ રૂપ

વિચિત્રતા=નવાઈ

સુપારો=પગાર

સ્પર્શ=દરિકાઈ; અગાધરી

સાહસિઃ=હિંમત અવાવી કિમંગથી

કામ કરનાર

પાઠ પપ.

દિમાલય=(દિમ=અરક્ષ+આલય=હે-

કાણુ) અરક્ષનું દેકાણું; જ્યાં અરક્ષ

હંમેશ પડ્યો રહે છે તે પર્વત

દિમાલય=(દિમ=અરક્ષ+આલય=પર્વત)

જે પર્વતપર હંમેશ અરક્ષ છે

તે પર્વત; દિમાલય

કસ્તુરીમૃગ=જે મૃગની કુંડીમાંથી

કસ્તુરી નીકળે છે તે મૃગ, એ મૃગ

ટિબેટમાં થાય છે.

ગાહવી=ગંગાનદી; સ્વર્ગમાંથી ગંગા

શિવના મસ્તકપર પડ્યા તે સ્નાં

સમાઈ ગયાં. શિવની ઘણી સ્તુતિ-

ભગીરથ રાગએ કરી ત્યારે પોતા-

ની એક લટ છોડી પ્રવાહ ચલાવ્યો.

એ પ્રવાહને પોતાના પૂર્વજો જે
જગ્યાએ મૃત્યુ પામ્યા હતા તે
જગ્યાએ લઈ જવા માટે ભગીરથ
આગળ ચાલતા હતા, રસ્તામાં
એક જહુ નામના ઋષિ તપ
કરતા હતા ભગીરથે તેમને રસ્તા-
માંથી ખસી જવા વિનંતી કરી
કારણકે તેઓ ખેંચાઈ ગય
નહિ, ઋષિ ગુસ્સે થયા અને જેમી
ગંગા પ્રચંડ પ્રવાહથી આવી તેવું
તેનું આગમન કરી ગયા. ભગીરથે
બહુ પ્રાર્થના કરી ત્યારે પોતાની
જાંઘમાંથી ઋષિએ પ્રવાહ ચલાવ્યો.
આથી ગંગા જાહ્નવી કહેવાઈ.

અમહર્તા=થાકને લઈ લેનાર

પંક=ગ્રાહ્ય

દેવદાર=દેવદાર

સ્કંધ=ગાળી; ખભા

ગુહ=ગરબો

પ્રજલત=સળગાવતો

આરત=દુઃખ

સચે છે=સંપ્રદે છે

શરભ=એ આડ પગનું કૃત્તિપત
પ્રાણી છે, એ પ્રાણી હાથીનો
કદો દુશ્મન ગણાય છે.

પરિભવ=(પરિ+ભૂ=થયુ)=નિષ્કળતા
વેણુ=વાંસળી

દિતરીઓ=દિતરની સ્ત્રીઓ; સ્વર્ગની
ગાનારી; કિન્નર લોક દેવના ગવૈયા
તે. તેઓ દેવયોનીમાં ગણાય છે.
વિદ્યાધર, અપ્સરા, યક્ષ, રાક્ષસ,
ગંધર્વ, કિન્નર, પિતૃ, ગુહાક,
સિદ્ધ અને બૃત એ દશ દેવયોની
કહેવાય છે.

કોકિલ કંઠે=મધુર અવાજે; કાચલના
જેવા સૂરથી. કોકિલ=કાચલ

ત્રિપુરવિજય=ત્રિપુરાસુર નામનો
દૈત્ય જે શિવનો દુશ્મન હતો તેને
ગિરે માર્યો હતો તે પરાક્રમની
હકીકત જે પુસ્તકમાં લખેલી છે
તે ત્રિપુરવિજય

મદંગ=એક જાતનું વાશું; નરવાના
જેવું એક બાણુએ અને ડકના
જેવું બીજું બાણુએથી હોય
એવું દોલ

શિવવક્ત્રભ=(શિવ=મહાદેવ+વક્ત્રભ
=પ્રિય) મહાદેવને પ્રિય; શિવને
વહાણું લાગે તેવું

સાજે=ગાવાના સાહિત્યે

ઉપતટ=(ઉપ=પાસે+તટ=કિનારો);

કિનારા પાસે

અળનિયમન=અળિરાગ્નને નિયમમાં
રાખનાર; અળિરાગ્નને અંધન
કરનાર

શામ પાદ=(શામ+પદ) કાળા પગ
કાંચ=એ નામની હિમાલયથી ઠિ-

એટમાં જતાં એક સાંકડી ખીણ છે.

જૃશુકુગદીપક=જૃશુકાપિના કુળને

શોભાવનાર-દીવારૂપ=પરશુરામ

વીજ્ઞાનુગ=રાવણ; વીશ હાયવાળો

અખલ્યા છે=દીસા થાય છે

અપરંપાર=અણીજ; પાર વિનાની

ગિરિવર=(ગિરિ=પર્વત+વર=શ્રેષ્ઠ)

પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ

વારૂ=ઓવારૂ; શીદા થાઉં; વારી જવું

કાલ=અખત

શીશ=(સં) માથું

ધરા=પૃથ્વી=(ધૃ=ધારણ કરવું પરથી

વિરાગે=(ત્રિ=વિશેષે કરીને+રાગ=

પ્રકાશવું. શોભવું ઉપરથી)=શોભે

ગોખ=ગોખસો; (સં) ગવાક્ષક:

ચંદા=ચંદની; ક્રીમુદી

તુલિન=પરફ

વપુ=સરીર

ત્રિવિધ=(ત્રિ=ત્રણ+વિધ=પ્રકાર)ત્રણ

પ્રકારના; આધિ, વ્યાધિ અને

ઉપાધિ

વાંસ કૂટી=વાંસળી વગાડી

મૃદુ=કોમળ

દૃઢવૃત=જેવું વૃત મજબુત છે

એવા; સ્થિર; અચળ

મોરાર=મુર નામના રાક્ષસના દુશ્મન.

(મુરારી ઉપરથી=મોરાર)

ધારક=ધારણ કરનાર

ધન્યન્તરી=દેવના વૈદ

અવતાર=જન્મ

તરંગ=ભોજન; ઝપાટા

જનન=(જન પેદા થવું ધાતુપરથી)

પેદા થવું તે; જન્મવું તે

સ્થિતિ=હયાતી; રહેવું તે

દોલતરામ=એ કવિ નડિઆદના

વતની છે લુણાવાડાના દિગ્ગ્ન

હતા. એમણે કુસુંભાવલી નામનું

નોવેલ બનાવ્યું છે સુમનશુચ્છ

પણ એમનુંજ બનાવેલું પુસ્તક છે.

પાઠ ૫૫ હિમાલયનું વર્ણન.

ટીપ—આ કવિતા કવિ કુલભૂષણ કાલિદાસના મેઘદૂત કાવ્યનું આપાન્તર સ્વર્ગવાસી નવલરામભાઈએ કરેલું તેમાંથી લાંબેલી છે તેથી મેઘદૂતની હકીકત ટુંકમાં કહીએ તો અરથાને નહિ ગણાય.

એક યક્ષ ઇંદ્રરાજના આપથી પૃથ્વીપર આવી પડ્યો. તેણે પોતાની પ્રિયાને વિરહની વેદનાથી સંદેશે મોકલવાનો વિચાર કર્યો. પણ કાસદ નહિ એટલે મેઘનેજ કવિએ કલ્પિત કાસદ (દૂત) માન્યો, અને તેની સાથેજ સંદેશે મોકલાવ્યો; વર્ણન કરતાં કરતાં હિમાલય સુધી મેઘ સંદેશે લઇને આવેલો છે એવી કલ્પના અત્રે કરેલી છે, ત્યાંથી આગલો ભાગ આ કવિતા છે. **સમગ્રુતી—**જે બરફ વડે ઉજળો છે, કસ્તુરી મુગોના બેસવાથી જેની શિક્ષા (પત્થરો) ઉપર સુગંધી બેઠેલી છે. (સુગંધી બેસવાનું કારણ કસ્તુરીની રજ પત્થરોએ ચોંટી રહી છે તે) અને જ્યાંથી ગંગા નદી નીકળે છે. એવા હિમાલય પર્વત (પર્વત આગળ) તું મેઘ જઈ પહોંચ, અને દુઃખને હરનાર (યાકને હરનાર) એ પર્વતના શિખરોપર બેસ. જ્યારે તું પર્વતના શિખરપર બેસીશ ત્યારે શી શોભા થઈ રહેશે ? જાણે શ્રી શંકર ભગવાનનો પોઠીઓ (નંદી) પોતાના શરીર પર કાઢવ ઉછાળતો હોયની ! એવી શોભા (દેખાવ) થશે પોઠીઆ જ્યારે મસ્તી પર આવે છે ત્યારે પોતાના સખ્ત શીંગડાથી બેખડોમાંથી (જમીનમાંથી) કાઢવ ઉમેડે છે એ દેખાવ કવિએ જોએલો તે ઉપરથી આ ઉપેક્ષા અલંકાર ઘટાવ્યો છે. નંદીને આ ઠેકાણે સફેદ કલ્પ્યો છે, હિમાલય પર્વતના શિખર પર હંમેશ બરફ રહે છે તેથી તે સફેદ દેખાય છે (હોય છે,) મેઘ (પાણીવાળા વાહણો) હંમેશ કાળાજ હોય છે, એ વાહણો જ્યારે પર્વતનાં શિખરોને અડકે ત્યારે ઉપરો દેખાવ થાય એમાં

પર્વત તે નંદી અને પંક (કાદવ) રૂપી કાળો તે મેઘ (કાળાં વાદળાં) (૧) જો પવન ઊડવાથી (વા વાવાથી) દેવદારના ઝાડની ડાળીઓના યુદ્ધ વડે (વર્ષણ વડે) પેદા થયેલો દવ જંગલી ગાયોના પુછડાંના ગુચ્છા વડે ઠામ ઠામ અગ્નિ સળગાવી પર્વતને પીડતો હોય તો તારી હબરો (પાણીની) ધારાઓ વડે તારે તેને હોડાવવો ધટે છે, કારણ કે દુઃખી માણસોનાં દુઃખ દૂર કરવા માટેજ સજ્જન (સારા માણસો) દ્રવ્ય સંગ્રહ કરે છે. (૨) જંગલમાં વા વાવાથી ઝાડો ખીચોખીચ હોય છે તે ધસાય છે. ધસાવાથી અગ્નિ લાગેજ, એ અગ્નિ તે દવ કહેવાય છે. (જંગલી ગાયો એ ગાયો હિમાલયમાં થાય છે. એના પુછડાના ચમ્મર થાય છે. હિમાલયમાં ટિએટના વેપારમાં ઉપયોગમાં લેવાતી યાક નામની ગાયો જે વપરાય છે તે આ હશે) જંગલમાં દવ સળગે એટલે તેમાં રહેલી ગાયોનાં પુછડાં પાણુ સળગેજ. આથી ગાયો ગભરાટથી નામાનાસ કરે, અને તેથી પુછડાં વડે ઠામ ઠામ આગ લાગેજ.

(છેલ્લું વ્યવહારી ચરણુ ડાળિદાસે મૂકી પોતાનો ધણો ઉચો વિચાર જણાવ્યો છે ડાળિદાસ કવિ પોતાના કાવ્યોમાં વારંવાર વચ્ચે વચ્ચે આવેો યોગ કરતાં જણાય છે.)

હાથીની બ્રાન્તિથી-તું હાથી છે એમ ધારીને તારા પર શરભ પોતાના (હાડકાં) શરીર જંગ થવાને માટેજ ટપ દધને તલપ મારે છે (કુદકો મારે છે) પણ તું તો જાતનો ચપળ છે એટલે આકાશની સાથે વાતો કરે છે. અર્થાત્ જલદી ઉચે ચઢી જાય છે.

ન્યારે વાદળાં હિમાલયનાં શિખરોને અડકતાં અડકતાં જાય છે ત્યારે શરભ જે હાથીઓનો કટ્ટો દુસ્મન છે તે (તેને) મેઘને હાથી ધારી વેરથી તેના પર (મરવા માટે) તલપ મારે છે પણ વાદળાં તો

તુરત આકાશમાં જતાં રહે છે એટલે શરભ પોતાની તલપ ચૂકે છે અને શિખરો પરથી ફૂદકો મારવાને લીધે ગળડીને પછડાય છે, (આથી તેનાં હાડકાં મફતનાં ભાગેજ એ સ્વભાવિક છે.)

આકાશમાં રહીને તું શરભ ઉપર કરાનો તડ તડ માર કર અને ખડ ખડ હસ અર્થાત્ ગાજ, (ખડ ખડ હસવામાં અવાજ થાય અને માજવાથી પણ અવાજ થાય એ બન્ને વચ્ચે સાદૃશ્ય છે.)

કારણકે તારી જીત થયેલી છે, અને શરભનાં હાડકાં ભાંગ્યાં એ તેની હાર સૂચવે છે. હવે હારતું કારણ સૂચવતાં કવિ નીતિમય વાક્ય કહે છે કે અણુસમજે (વગર સમજે) કોઈપણ કામ શર કરવાથી કોણ પરિભવ (નિષ્ફળતા) ને પામ્યું નથી ? અર્થાત્ વગર સમજે કોઈપણ કામ કરીએ તો નિષ્ફળ નીવડીએ. શરભે વગર સમજે મેવને હાથીનો બેઠ જાણ્યા વગર તલપ મારી તો તેનાં હાડકાં ભાંગ્યાં (૩) વાંસળીઓમાં પવન ભરાઈને-ભરાવાથી ત્યાં મધુર અવાજ થાય છે. વાંસળીના રાગની સાથે સુંદર ઝિન્દરીઓ ઉત્સાહ પૂર્વક કોયલના જેવા સૂરથી ત્રિપુરાવિજય ગાય છે તે વખતે જો તું મૃદંગના જેવા અવાજ વડે શુદ્ધઓમાં ગાજો તો સાહિત્ય વડે શિવને વહાણુ એવું સંગીત પૂર્ણ થાય. (૪) (પર્વતપર વાંસના વન હોય છે. તેમાંના કેટલાક સૂકા વાંસમાં જમરો કાણું પાડે છે. એ કાણુંમાં જ્યારે પવન ભરાય છે ત્યારે વાંસળી વાગતી હોય એવો અવાજ થાય છે. ત્રિપુરાસુર નામનો રાક્ષસ લોકોને ઘણું દુઃખ દેતો હતો આથી તેને શિવે માર્યો એ હકીકત સંબંધનું કાવ્ય લોકો ઉત્સાહથી ગાયજ. ટિપ્પેટ બણીજ ત્રિપુરાસુરનું રાજ્ય હતું.

મેઘની ગળનાથી શુદ્ધઓમાં પ્રત્યાષાત થાય તે અવાજ મૃદંગ વાગતી હોય એવો થાય છે. સંગીત ત્રણ વસ્તુથી થાય ગીત,

વાદ્ય, નૃત્ય આમાં કિન્નરીઓ ગાય છે અને વાદ્યમાં (સાજમાં) ફક્ત વેણુઓજ છે પણ એકલી વેણુઓનું સાજ પૂર્ણ નથી. તાલ બતાવવા માટે મૃદંગ જોડાઓજ. તે તું (મેઘ) વગાડે તો શંકરનું પ્રિય સંગીત સાજ એ ગાવાના સાહિત્ય વડે પૂર્ણ થાય. (પૂર્ણ સંગીત થવા માટે હજુ નૃત્યની ખામી છે એ સાંભળી શંકર પોતેજ નૃત્ય કરશે એમ ધારીએ તો સંગીત પૂર્ણ થાય.) મદાદેવને સંગીત ઘણું પ્રિય છે. એ પુરાણ પ્રસિદ્ધ વાન છે.

દિમાલયનાં શિખરો ઉપર જે જે વિશેષ હોય તે જોઇ જે ભૃગુકુળદીપક (પરશુરામ) ના યશની ખરેખરી ખારી છે, અને જ્યાં દર વર્ષે હંસની સ્વારી આવે છે તે જગ્ય છે. કૌંચની ખારીમાં (ખીણમાં) બળિરાગને વદ્ય કરનાર વામનના કાળા પગના જેવો થઇને તું પેસ.

કાળા પગના જેવો થઇને પેસવાનું કારણ મેઘ મુદ્દે તો કાળોજ હોય અને તેમાં વળી કૌંચની ખીણ સાંકડી છે તેમાં થઇને જવાનું હોવાથી વધારે સંકોચાલ પગની ખાની જેવું સ્વરૂપ લેવું પડેજ. વાદળોં જેમ જેમ મંદોચાય (ધ્રુ થાય) તેમ તેમ વધારે કાળાં થાય છે. આથી કાળો પગ કહે.

હંસ ચોમાસામાં માનસરોવર પરજ રહે છે. ચોમાસું વીત્યા બાદ હિંદ બણી ફરતા આવે છે અને ચોમાસું આવતાંજ પાછા માનસરોવર બણી જાય છે. તેઓ પણ આ કૌંચની ખીણમાંથીજ જાય છે.

પરશુરામના યશની ખારી કહેવાનું કારણ:—પરશુરામ શિવાજી પાસે ધનુર્વિદ્યા શીખવા માટે ગયા હતા. ત્યાંથી પાછા ફરીને આવતાં શિવપુત્ર કાર્તિકેય (સ્કંધ) સાથે પોત પોતાના સામર્થ્ય વિષે વાદવિવાદ થયો: આથી પોતાનું સામર્થ્ય બતાવવા પરશુરામે એક બાણ:મંત્ર બણી સામા દિમાલયમાં એવું તો માર્યું કે તેમાં એક સર્ગંગ રસ્તો—ખીણ પડી

રહી, કૌચની ખીણની આ ઉત્પત્તિ ઉપર નજર રાખી કવિ કહે છે કે એ તો પરશુરામના યજ્ઞની ખરેખરી ખારી છે; (મતલબ એ છે કે એ તો પરશુરામ પૃથ્વી નક્ષત્રી કરવા ગુરુ પાસેથી વિદ્યા બળીને પ્રથમ પોતે હિંદમાં નહોતા આવ્યા, પણ તેમનો યજ્ઞ પર્વત દ્વાડીને હિંદમાં આવ્યો હતો.) (૫) ત્યાંથી કૌચની ખારીમાંથી નીકળી તું ઉંચે ને ઉંચે ઉત્તર દિશા તરફના મુલકમાં પ્રવાસ કર. હે પ્રિય ! (મેઘ) તું શ્રી કૈલાસમાં જઈને પ્રીતે તેનો પરોણો થા. રાવણના બળથી જેનાં સાંધા દીસા થયા છે. એવા કૈલાસ પર્વતના ડગમગ ડોલતાં શિખરની શોભા તું જો કે કેવી સુંદર છે !

સાંધા ખખળવાનું કારણ:—એક વખત રાવણ, શિવ દર્શનાર્થે કૈલાસમાં ગયો ત્યાં શિવ પાર્વતી એકાંતમાં બેઠેલા હોવાથી નંદીએ તેને અટકાવ્યો, આથી રકઝક થઈ. અને કોધે બરાબ રાવણે પોતાના વીસ હાથથી કૈલાસ પર્વત ઉપેડી ગર્વથી ઉધો વાળવા માંડ્યો. આથી શંકરને ગુસ્સો ચઢ્યો તેમણે પોતાનો પગ ઠોકી પર્વતને સજ્જડ બેસાડી દીધો. પર્વતના સજ્જડ બેસવાથી રાવણના હાથ પર્વત નીચે ઢાળાયા, પછી તેણે પાર્વતી શકરની સ્તુતિ કરી, ત્યારે પાર્વતીના કહેવાથી પર્વતને સહજ મૂળમાંથી ઓછા બારાજો (દીસો) કરી રાવણના હાથ શંકરે કાઢવા દીધા, આથી પછી હંમેશા એ પર્વત મૂળમાંથી જરા દીસો રહ્યો એવું કહેવાય છે. કે કૈલાસ પર્વતનું શિખર હંમેશા હાલ્યાજ કરે છે. દુનિયામાં કેટલાક ખડકો એવા છે કે તે જરા જોરથી ચક્કર ચક્કર ફરે પણ ગમે તેટલા માણસ મળે તો પણ તે ઉંચકી તો નજ શકાય. એવી તરેહનો એક નાનો ખડક ઇંગ્લાંડમાં કાર્નવાલ પ્રગણામાં પેન્ઝાન્સની પાસે છે, તેમજ મહા બળિપુર આગળ એવો ચમત્કાર દોઢામાં આવે છે. કૈલાસનું એવુંજ છે કે કેમ તેનો શોધ થયો નથી. ડોલતું શિખર છે એમ ધારી કવિ ઉપેક્ષા કરે છે કે

જો જો તને (મેઘને) બોલાવે છે. (૬) સમજુતી—પાર વિનાની શોભા છે. હે પવનોમાં શ્રેષ્ઠ (મહાન) હિમાલય તારી શોભા ધણીજ છે, (તેથી) હું તારાપર હજારો વખત વારી જાઉં છું. (શીદા થાઉં છું) પર્વતરાજ તારી શોભા ધણીજ છે. હે ગિરિવર તારી શોભા પાર વિનાની છે.

કાળના માથા પર પૃથ્વી શોભે છે. તેના પર હે ભાઈ, તું સ્થિર છે, હે ગિરિવર (એ) તારી શોભા પાર વિનાની છે. (૧)

(કાળ એટલે વખત. વખત અસ્થિર છે. ઝપાટાખંધ ગાડ્યો જાય છે. હવે જે માણસ જેસવાળી ગતિમાં હોય તેનું માથું પણ તેવી ગતિમાંજ હોય; અને એ માથાપર કાંઈ પદાર્થ મૂકાએ તો તે પણ ધણી ગતિમાંજ હોય, એ સ્વાભાવિક છે. આ ટેકાણે કાળના માથા પર પૃથ્વી છે એવું કહેવાનું કારણ એજ કે કાળ અસ્થિર છે તેથી તેનાં માથાપર રહેલી પૃથ્વી પણ અસ્થિર હોય, બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે પૃથ્વી અસ્થિર છે. કવિની કલ્પનામય સૃષ્ટિએ આ એક ચિત્ર રચ્યું છે.)

હવે કવિ ખુબીથી વર્ણન કરે છે કે પૃથ્વી અસ્થિર છે તેના પર સ્થિર રહેવાયજ નહિ. છતાં હે ભાઈ તું તો તેના પર સ્થિરજ રહે છે એટલી તારી (પર્વતની) ખુબી વિશેષ છે (યાર શબ્દ ખાસ ઉભરાધ જતું આશ્ચર્ય બતાવવા માટેજ યોગ્યેસે છે) આકાશરૂપી જોખલામાંથી ખૂશ થઈને તને ચાંદની (કૌમુદી) જુએ છે. અર્થાત્ તારા પર ચંદ્રનો ઠંડો સફેદ-રેપેરી પ્રકાશ પડે છે. (ત્યારે) હે ગિરિવર તારી શોભા ધણીજ થાય છે. (૨) આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ એ ત્રણે પ્રકારના તાપ (દુઃખ) સમાવવા માટે (તું) ધણુંજ બરફ (તારા) શરીરપર ધારણ કરે છે. પર્વતરાજ (૩) હિમાલય પર્વત ધણો ઉંચો છે તેથી તેના શિખરો ઉપર બારે માસ જમાનું બરફ પડ્યુંજ રહે છે તે ઉપરથી એ કવિ

આ વર્ણન કરેલું છે. અપાર શબ્દને તુહિન શબ્દ સાથેજ સંબંધ છે. એ ખાસ યાદ રાખવું. સ્થિર હિમા રહેલા મુર નામના રાક્ષસના શત્રુ શ્રીકૃષ્ણ જેમ વાંસળી વડે ગાયન કરે છે તે પ્રમાણે તું પણ અચળ રહી વાંસળી વડે ગાયન કરે છે. કૃષ્ણ પરમાત્માએ રાસ વખતે એક પગે સ્થિર રહી વાંસળી વગાડી ગોપિકાઓનાં અને સર્વ જગતનાં ચિત્ત આકર્ષ્યાં હતાં તેમની સાથે કવિ સ્થિરપણાનો અને વાંસળી વગાડવાનો મુકાબલો કરે છે. (૪) પર્વતપર વાંસ ઉગેલા હોય છે ભમરાઓ તેમાં કાણું પાડે છે તેમાં જ્યારે પવન ભરાય છે ત્યારે વાંસળી વાગતી હોય એવો અવાજ થાય છે તે ઉપરથી પર્વત વાંસળી વગાડે છે એવી કલ્પના કવિએ કરેલી છે, આનો મુકાબલો મેઘદૂતની ઉપલી કવિતાની “પવન ભરાઈ વેણુઓમાં નાદ મધુર ત્યાં થાય” એની સાથે કરવો. અને કવિની કલ્પનામય સૃષ્ટિ સરખી જ ભાસે છે. જાણે પહેલાંનું બીજું અનુકરણ ન હોય !! તું શરીરે નિરોગ છે અને ઔષધિને (ગ્રાસડને) રાખનારો છે (ખરેખર) તું ધન્વંતરીનોજ અવતાર છે, પર્વતરાજ ઇંડો નિરોગ (રોગ વિનાના) માણસને દવાની ઔષધિની શી જરૂર છે કે તે રાખે ? પણ કવિ પર્વતની મહત્તા બનાવે છે કે તું એ પ્રમાણે સ્વાર્થી નથી, પણ પરાપક્ષી છે તારે જરૂર નથી છતાં પણ તું મનુષ્યોના ભલા ખાતર ઔષધિ રાખે છે. (૫) તું ઠંડી, તડકો, વરસાદ, દવની જવાળાને (દવ લાગવથી જ મોટા મોટા ભડકા થાય છે તેને) જરા વાર પણ ગણતો નથી હે પર્વતરાજ ઇંડો (૬) પવનનાં મોખાં તારા પર હિછાગા મારે છે (ઝપાટા મારે છે) અર્થાત્ પવન ઝપાટાખંધ વાય છે અને કમળોરથી તારી સાથે અથડાય છે. છતાં પણ તેની તને બીજકુલ ફરકારજ નથી. મતલબ કે તું તેને ગણતોજ નથી. હે પર્વતરાજ ઇંડો

(૭) હે પર્વતરાજ, તારા પેદા થવાને અને હયાતિને-સ્થિતિ-હોવાપણાને—સંભવને ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! કારણ કે તું સદા સુખ આપનારોજ બની રહે છે. પર્વતરાજ ૪૦ (૮)

કવિતામા આવેલા ભક્તોની ઓળખાણ

મીરાં—મારવાડના મેડતા ગામના જેમલ રાજની કુંવરી, તેમને ઉદેપુરના કુંભા રાણા સાથે પરણાવ્યાં હતાં. તેમને સંસાર ગમતો નહિ અને પ્રભુ ઉપર પ્રીતિ હતી. એમણે ધણાં ભજન બનાવ્યાં છે એક સ્ત્રી કવિ તરીકે પ્રખ્યાત છે. **કરમા**—મારવાડની નીચ જાતની એક બાઇ હતી; તે નદાયા ધોયા (એકખાઈ રાખ્યા) વગર ખીચડી રાંધીને પ્રભુને ધરાવતી હતી પણ તે ખરા પ્રેમથી ધરાવતી હતી. માટે પ્રભુ આવીને આરોગી જતા. **રાખરી (શવરી)**—એક ભીત્રડી હતી. રામચંદ્રજીએ તેને ઘેર આવી ક્ષત્રીએ ચાખી જોઈને રામજીને માટે જે સારાં સારાં ભોર રાખ્યાં હતાં તે ચાખેલાં એટલે એકાં ભોર ખાધાં હતાં. **પુરી**—એ ઉમરેહની રહેનાર એક બાઈ હતી અને તે ભક્ત હતી. **ગાપીચંદ**—ખંગાળા ઇલાકાના ગૌડ નામે એક પ્રાંતના રાજા. તેને તેની મા મેનાવતી તથા જાત્રંધર અને કાનિફ નામના યોગીઓથી બોધ મળ્યો હતો અને તે આર વર્ષની ઉંમરે રાજપાટ છોડી યોગી ગઇ ગયા હતા. **ભરત**—માળવાના પરમાર વંશના રાજા; વિક્રમના બાઇ જે ભત્રીજાના નામથી ઓળખાય છે તે તેમને પોતાની રાણી પાંગળાનાં બોટા કૃત્ય ઉપર ગુસ્સો આવવાથી તે સંસાર છોડી જોગી થઇ ગયા હતા. ખીજા ભરત રામચંદ્રજીના બાઇ તે પણ ભક્ત હતા. **ખીપો**—ગાંગરોડ ગઢનો એક રાજા હતો. તે દેવી ભક્ત હતો. **સૂરદાસ**—શ્રી મદા પ્રભુના ચાર સખા-પૂર્ણ ભકિત બાવને પામેલા ઇશ્વરના મિત્ર જેવા, અજુનની માફકમાનો મુખ્ય. તે આંધળો હતો. તેણે સવા લાખ પદ બનાવ્યાં

છે. તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થયા હતા. કબીર—રામાનંદનો શિષ્ય હતો. તે બંગાળામાં થયો હતો. એણે હિંદુ, મુસલમાનને એક ધર્મમાં લાવવાને ઉપદેશ કર્યો હતો. એ કહેતા હતા કે હિંદુનો રામ અને મુસલમાનનો અલ્લા એકજ છે. કુબ્જો—તે જાતે કુંભાર હતો. તેનું મળ નામ કેવળ હતું. તે કુવામાં ઘટાયો હતો. ત્યાં પથ્થુ તે ભક્તિજ કરતો હતો તેને ઘટવાથી ખુદ 'નીકળી હતી. ત્યાર પછી તે કેવળ કુબ્જો કહેવાયો. સદનો—તે જાતે કસાઇ હતો, પથ્થુ ભક્ત હતો. જાતે હિંસા કરતો નહિ, માત્ર માંસ વેચવાનુંજ કામ કરતો. જે પથરાવતી તે માંસ તોળતો હતો તે પથરો શાલીમામ હતા. સાધુ એ પથરો બદલી ગયા પથ્થુ પછી પાછો મૂકી જવો પડ્યો હતો. ધનોજી—તે જાતે જાટ હતો. તેનો ધંધો ખેતીનો હતો. તેને સાધુઓ ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી. એક વખતે તે ખેતરમાં વાવવા માટે ધર્મ લઇ જતો હતો તે ધર્મ તેનાં ગરીબ માથાપોએ બહુ મુશ્કેલીએ મેળવ્યા હતા, છતાં તેણે રસ્તામાં બહારે બહાર સાધુને આપી દીધા હતા. નાસિ—તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં નાગલ નામના ગામડામાં ઉછર્યો હતો. તે જાતે ઘડી એટલે વેશ કાઢી મામનારની જાતનો હતો. તે મહાન ભક્ત હતો. તેણે ભક્તમાળાનું પુસ્તક બનાવ્યું છે. લીલ્લભક્ત—વાલ્મિકિ ઋષિ. પહેલાં તે હુદારાની જાતના હતા, પથ્થુ નારદજીના બોધથી તેમણે તે કામ છોડી દર્શ રામચંદ્રજીનું મહાન તપ કર્યું. તે રામાયણ બનાવ્યું. પછીથી તે ઋષિ કહેવાયા. જનક—અયોધ્યાની પૂર્વે ગંદકી નદીની પેલી પાર મિથિલા નગરીના રાજા હતા. સીતાજીના બાપ થાય, તે વિદેહી કહેવાતા. શુકદેવ—બ્રાહ્મ મુનિના પુત્ર તે જન્મથીજ યોગી હતા. ચોપટ રૂપે મહાદેવજીનો બોધ સાંભળ્યો હતો અને મહાદેવજી તેમને ઝલવા ગયા

તારે વ્યાસ મુનિની સ્ત્રીના પેટમાં પેસી ગયા હતા, અને જન્મીને તરતજ જંગલમાં સાધુઓ પાસે નાસી ગયા હતા, તે ગર્ભયોગી કહેવાય છે. ધીરે— વડોદરા તાજાના સાવલી ગામનો બાટ હતો. એ ભક્ત કવિ થઈ ગયો.

પાઠ પદ.

મંત્ર=કાર્ય સિદ્ધ થાય

એવું ગુપ્ત વાક્ય

ઐત્ર=વંશનો મૂળ પુરુષ

જે ઋષિ તે

ગ્રાધન=ગાય બળદરૂપી
ધન

સત્વર=જલદી

એકત્ર=એકઠી

અંશે=ભાગે

સંબંધ=સહવાસ; સમા-
ગમ

ધાર=શિકલ

નિર્વાહ=ગુજરાન

જુઆંગ=પતુઆ; પાંદડાં

પહેરનાર અનાર્થ જાત

ઠોરઠાંકર=ઠોર વગેરે

બળિદાન=ભોગ આપવો તે

ચરચરાટ=કંપારી

ભૂત=મરતી વેળા મર-

નારનું મન કષ્ટામાં

રહી ગયાથી મરી ગયા

પછી તેના જીવની

સ્થિતિ જે રૂપે થ-

એલી મનાય છે તે.

જેમકે ભૂત, પ્રેત,

પિશાચ, વૈતાલ વગેરે

ખેતરપાળ=ગામને પાદરે

જે દેવ તે

કાકાબળીઆ=શીતળા

સવાલ-અનાર્થોની મુખ્ય

કેટલી જાતો અને તે

કઈ કઈ ? મૂળ વતની

અનાર્થોની જાતો ગ-

ણાવો, અને તેઓ ફાલ

ક્યાં ક્યાં રહે છે તે

કહો. જુઆંગ, પલિ-

આર, મંદાવર, તોડા

નેર અને કાંધ ભોડો

વિષે જણાવવા જેવી

વાત કહો.

પાઠ પદ.

સ્મૃતિ=યાદ કરીને બ-

ખાચલાં ધર્મ ઐયો.

કાળક્રમે=વખત જતાં

સાદીસ્થિતિ=સાદાઈ

અરિઆત=અપ

અનુકૂળ=માફક

અધ્યન=બજાવવું

યજ્ઞન=હોમ; યજ્ઞ

દિગ્વિજય=અનેક દેશો

પર જય મેળવવો તે

સંગ્રા=નામ; નિશાન

ધીરધાર=પૈસાની શેવડ

દેવડ

વર્ણવ્યવસ્થા=જાતોની

ગોઠવણ

નક્ષત્રી=ક્ષત્રિય વગરની

પરિચય=સહવાસ; ઓ-

ળખાણ

ઇદ્રિયોપર કબજો=સંયમ

આસ્તિકપણું=અશરને

માનવું તે

સૌર્ય=સૂર્યજાત

જતે દહાડે=વખત જતાં
મિથ્યાભિમાની=આપ
વડાધવાળા

નહુષ=એ નામનો રાગ
(એ એના અભિમાનને
લીધે અજગર થયો
હતો)

શીલ=સદાચરણ
પાઠ ૫૮.

બક્ષીસ=બેટ
પદ્ધતિ=નિયમ; ન્યવસ્થા
વ્યકિત=માણુસ
માંડી=આરંભી; શરૂ કરી
પાયો=મંડાણ
ઉદ્દેગ=ખેડ; દીલગીરી
દ્રવ્યો=વસ્તુઓ
સહવાસ=સમાગમ

તત્પર=તૈયાર
સમાપ્તિ=છેડો
ઉકૃષ્ટ=ત્રેપ્ડ
તોષણાધ=અવિવેક
સર્વદા=હંમેશાં
અર્થે=માટે

અતિથિ=ધેર માગવા
આવેસો ભિક્ષુક; પરોણો
પાત્ર=માણુસ
યથાશક્તિ=શક્તિ પ્રમાણે
પળીઆં=સફેદ વાળ
વલ્કલ=લુગડાં
નિઝદ કરવો=રોકવું;
તાબામાં રાખવું
સર્વભૂત માત્ર=સધળાંજ
પ્રાણી પદાર્થ
સદ્વિત=સાચે
શિખા=ચોટલી
દંડ=હાથમાં રાખવાની
લાકડી (રાગ, સં.
ન્યાસી દંડ રાખે છે)

અવિત=અંદગી
કુશળ=આરોગ્ય
પાઠ ૫૯.
વેદાકત=વેદમાં જણાવેલા
વિધિ=ક્રિયા
લોપ=નાશ
ખટપટ=જાનજા
પુત્ર સંતતિ=છોકરાં છેવાં
મુખાકૃતિ=મોહનો ધાર

ક્ષણભંજર=જોતો પળ
વારમાં નાશ થઈ
જાય એવો
વતિ=વલણ; ધન્યતા
વેદાંત=ઉપનિષદ
સંપાદન કર્યું=મેળવ્યું
સમાધાન=ખુલાસો
નિર્વાણ=જ્ઞાતિ
દેહકળ્પ=કાપાને દમવી તે
ગાડરીઓ પ્રવાહ=ગાડર
એટલે ઘેટાંની માફક
એકે કર્યું તેમ બીજા-
કરવું તે
અહિંસા=ક્રોધપણ છૂવે
મારવો નહિ તે
પ્રસાર=ફેલાવો
પ્રવર્તાવવામાં=ફેલાવો
કરવામાં
પરિપદ=સભા
બાળ્ય=વિસ્તારથી આ-
પેલી સમજ; વિવરણ;
ટીકા
પંચશીળ=સદાચરણના
પાંચ નિયમ
માદક=કેરી

<p>પાઠ ૬૦.</p> <p>આદિ=પહેલા</p> <p>તીર્થકર=સંસારમાંથી</p> <p>તારનાર</p> <p>હેમચંદ્ર=સિદ્ધરાજ અને</p> <p>કુમારપાળના વખતના</p> <p>એક પાંડિત એ મૂળ</p> <p>ધંધુકાનાં વાણીઆ હતા</p> <p>વિનિત=નિયમમાં રહેનાર</p> <p>પાયદળ=પગે ચાલનાર</p> <p>લરકર</p> <p>ચતુરંગ=ચાર અંગ એટલે</p> <p>ચાર વિભાગવાળી</p> <p>છરવી=પચાવી</p> <p>મુચના=ચેતવણી</p> <p>બચબીત=ખીધેલા</p> <p>કુંભસ્થળ=હાથીના મા-</p> <p>યાનો ઉપસો ભાગ</p> <p>ધનુર્વિદ્યા=આણુ મારવાની</p> <p>વિદ્યા</p> <p>વિલાસ=મોજામજા</p> <p>રાગ=પ્રીતિ; મોહ</p> <p>હારામહ=કેદખાનું</p>	<p>સંયમ=ઈંદ્રિયોને વશ</p> <p>રાખવી તે</p> <p>સામ્રાજ્ય=રાજ્ય</p> <p>મહણુ કરીશું=સ્વીકારીશું</p> <p>યતિ=ગોરજી</p> <p>શક=લુચ્ચા</p> <p>પ્રમાદ=ખેદરકાર</p> <p>સુગત=સત્ય</p> <p>વિપય સુખ=કર્મેન્દ્રિયથી</p> <p>મળતું સુખ</p> <p>સાધ્વી=પવિત્રત પાળ</p> <p>નારી સ્ત્રી</p> <p>શ્રાવિકા=શ્રાવકની સ્ત્રી</p> <p>ધર્મસંધ=ધર્મમંડળ</p> <p>પાઠ ૬૧.</p> <p>વિસ્તાર=ફેલાવો</p> <p>નોંધ=ટુંકસાર</p> <p>બેખ=વેરાગ</p> <p>કરવત=લાકડા વહેરવાનું</p> <p>હથિયાર</p> <p>સલાટ=પત્થર ધડનાર</p> <p>કુંભી=યાંબલાની ખેસણી</p> <p>આમૂટ=મૂટે નહિ</p> <p>એટલી ઘણીજ</p>	<p>ચકવર્તી=જેની આણુ કું</p> <p>નાના મોટાં ધણાં રાજ્યો.</p> <p>પર વર્તાતી હોય તે</p> <p>સરહદ=છેવટની હદ</p> <p>યુનાની=ગ્રીસ દેશનો</p> <p>એલચી=પ્રતિનિધિ</p> <p>પ્રતાપ=જળ; મોટામ</p> <p>પાંજરાપોળ=દુઃખી જન</p> <p>નવરો રાખવાનું ઠેકાણું</p> <p>કલિંગદેશ=કટકથી મદ્રાસ</p> <p>સુધીનો પ્રદેશ</p> <p>ફેલાવો=પ્રસાર</p> <p>દુરાચારી=ખરાબચાલનો</p> <p>સૂર્ય અસ્ત થયો=પડતીમી</p> <p>આવ્યું</p> <p>પાઠ ૬૨.</p> <p>તત્ત્વવેત્તા=તત્ત્વજ્ઞાની</p> <p>કારકીર્દી=અમલ</p> <p>ખાહુખળ=ખતખળ</p> <p>ઉપલપાયલ=ફેરફાર</p> <p>દિગ્વિજય=અનેક નાનાં</p> <p>મોટાં રાજ્યોપર જીત</p> <p>મજાપ્ત=મીસર</p> <p>કડક=ગુરસાવાળો</p>
--	---	---

બૂલથાપ=બુલાવો
 ધમચક્ર=દોડવામ
 ઉપલાણે=નદીના મૂળ
 તરફ
 હયદળ=ઘોડે સવાર
 લશ્કર
 કાટકા=મોટા અવાજ
 ઝોકાવ્યું=ઝપલાવ્યું
 ઝીક=ટક્કર
 પાંખ=ખાજી
 દારણુ=ધણું બારે
 માન=મોટાઇ; આખર
 આગ્રહ=હઠ

પાઠ ૬૩.

ભોજપ્રત્યંધ=વારા નગ-
 રીના ભોજરાજ સંખં-
 ધી છંદનું કાવ્ય
 ઉપમા=એક વસ્તુને બીજી
 સાથે સરખાવવી તે;
 મુકાબલો
 કલ્પિત=જેડી કાઢેલી;
 બનાવટી
 ઉત્કૃષ્ટ=શ્રેષ્ઠ; ઉત્તમ

બદીઆ=ભાટ, ચારણ
 વગેરે
 અન્ન=દશરથના પિતા
 યશોગીત=કીર્તિનું ગાન
 રતિ=કામદેવની સ્ત્રી
 શાપ=પદદુવા
 યક્ષ=દેવથી ઉતરતી જાત
 મેઘ=વરસાદ
 રહરી=સહરાટવાળી
 સ્મૃદ્ધિ=દોહત
 આબેહુઅ=મૂળને પુરેપુરું
 મળતું
 અંતઃપુર=જનનાખાનું
 વસ્તુ સંકલના=નાટકના
 પાત્રની યોજના
 દુર્વાસા=આત્રિ પ્રજા-
 પતિના પુત્ર
 મેનકા=સ્વર્ગની મુખ્ય
 અપ્સરા

પાઠ ૬૪.

સમરકંઠ=રક્ષિઆષ તા-
 તરીમાં ચહેર છે
 બોખારા=પશ્ચિમ તાર્ત-
 રીમાં ચહેર છે.

સુના=ખાલી
 ધૂપ=સુગંધીદાર વસ્તુનો
 ધુમાડો
 કુરુક્ષેત્ર=પાણીપત
 હરદાર=આગ્રાને અથો-
 ધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતમાં
 જત્રાનું ઠેકાણું છે.
 સ્ત્રીધારાજ્ય=સ્ત્રીઓનું
 રાજ્ય.
 આણુ=દુવાઇ
 ખવાસ=સ્વભાવ
 ધોરી=સરિખામ
 ચિતાર=વર્ષાન: હેવાલ
 અક્ષયવડ=વડનું નામ છે
 નાલંદા=ગયાળની પાસે
 છે (એમાં બૌદ્ધધર્મનો
 મોટો અપાસરો છે)
 વહાર=ગદ્દ
 પરવા=દરકાર
 વેઠ=મક્કત મજુરી કરા-
 વવી તે
 દાણુ=જકાત
 પાઠ ૬૫.
 ઉદય=ચઢતી; આબાદી

વરણુ=જળનો દેવ	મહેશ=મહાદેવ	ઉપનિષદ=વેદના એક
આહુતિ=ભોગ; અગ્નિમાં	સ્તોત્ર=સ્તુતિનો ગ્રંથ	ભાગનાં પુસ્તકો
હોમવું તે	મધ્યસ્થ=કોઈ પક્ષનો પક્ષ	સમાધિ પામવી=સંન્યા-
અસ્ત=નાશ	ન લેતાં સ્વતંત્રપણે	સી મરી જાય ત્યારે તે
બસ=પુરતો; જોઈએ તેવો	અભિપ્રાય આપનાર	સમાધિ પામ્યો કહેવાય.

પાઠ ૬૬.

દૈનિકગતિ=દરરોજની ગતિ; પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર દરરોજ પશ્ચિમથી પૂર્વ બાણી કરે છે તે ગતિ વાર્ષિકગતિ=વરસની ગતિ; પૃથ્વી આખા વરસમાં સૂર્યની આસપાસ લંબગોળ માર્ગમાં કરે છે તે ગતિ

ધરી=આંક; આંસ; અક્ષ; પૃથ્વીના ઉત્તરના મધ્ય ખિંદુથી તે દક્ષિણના મધ્ય ખિંદુ સુધી આરપાર એક સળીઓ દાખલ થયેલો માની લીધો છે તે.

(એની આસપાસ પૃથ્વી ફરે છે. તેને દૈનિક ગતિ કહે છે.)

વાંકાશ=વાંક; વાંકાઈ; વાંકાપણું સમાંતરપણું=અંધી તરફથી સરખું છેડું રહેવું તે (સમન્વિતર)

બિન્ન બિન્ન=જુદી જુદી

(વિવેચન=સં) (વિ=વિશેષ કરીને વિચ=છુંડું પડવું+અન=ક્રિયા બતાવનાર પ્રત્યય) વિશેષ કરીને ગુણદોષ જુદા પાડી બતાવવા તે ધ્રુવ=ધરીના છેડા; (ઉત્તર છેડાને ઉત્તર ધ્રુવ ને દક્ષિણ છેડાને દક્ષિણ ધ્રુવ કહે છે.)

વિષુવત્ત=પૃથ્વીના ગોળા ઉપર બરાબર મધ્ય ભાગે કદપેલી જે ફરતી લીટી તે (એ લીટી પૂર્વથી પશ્ચિમ અખંડ વર્તુલાકાર છે અને તેનાથી પૃથ્વીના ગોળાના ઉત્તર અને દક્ષિણ એવા બે ગોળાઈ પડે છે.)

ક્ષિતિજ=કદપેલી લીટી (એ લીટી પૃથ્વીનો ઉપલેખ અને નીચેલો એવા બે ગોળાઈ કરે છે તેથી તે દેખાતાં આકાશને ન દેખાતાં આકાશથી જુદું પાડે છે. ક્ષિતિજ બે જાતની:

છે. દ્રષ્ટિ ગોચર અને વાસ્તવિક.
ક્ષિતિજથી પૃથ્વીના બે સરખા
ભાગ પડે છે જે જોઈ શકતા નથી)

અક્ષાંશ=પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર મધ્ય
ભાગે પૂર્વ પશ્ચિમ દોરેલા ગોળથી
ઉત્તર અથવા દક્ષિણ દિશાએ ફરકોઠ
જવાનું જે અંતર તે; વિષુવવૃત્તથી
કોઈ જવાનું ઉત્તર અથવા
દક્ષિણ તરફનું છેડું (વિષુવવૃત્તથી
ઉત્તરે અને દક્ષિણે સમાન અંતરે
જે નાના વર્તુલો દોરેલાં છે.
તેને અક્ષાંશ જ્ઞાતો કહે છે)

રેખાંશ=પૃથ્વીના ગોળા ઉપર કોઈ
મુકરર કરેલા સ્થળથી બીજા કોઈ
પથ સ્થળનું પૂર્વે અથવા પશ્ચિમે
જે અંતર તે. (એવા મુકરર કરેલા
સ્થળથી પૂર્વ પશ્ચિમ સમાન અંતરે
જે ઉભાં ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધીના
વર્તુલો દોરેલા છે, તેને રેખાંશજ્ઞાતો
કહે છે)

હીરણ્ય=પ્રકાશ

તીરકસ=ત્રાસું

પૃષ્ઠ=કપલી સપાટી

આકરાં=વધારે ગરમ થએલાં

અનુભવ=વારે વારે જોવાથી જે
જ્ઞાન થાય તે

નિહાળવું=ધારી ધારીને જોવું

લક્ષ=ધ્યાન; નજર

કોમળ=કુમળું; નરમ; ઓર્ધ્વ ગરમ

અનુમાન=અટકળ

ગોળાદ્ (સ) અડધો ગોળ

(ગોળ+અર્ધ=અડધું)

ક્રાંતિવૃત્ત=સૂર્યની દેખાઈતી ગતિનો
લંબગોળ માર્ગ; આકાશમાં જે
માર્ગે સૂર્ય ફરે તે જ ફરતો દેખાય
છે તે માર્ગ

સંપાતિર્દુ=અપન ખિંદુ; (એટલે
છે, મેષ ને તુલા.) ક્રાંતિવૃત્તને
વિષુવવૃત્ત જે બે ઠેકાણે છેદે છે
તે બે છેદન ખિંદુઓ.

પર્યંત (સ) (પરિ=સુધી+અંત=છેડો)
છેડા સુધી.

ક્રંતિવૃત્ત=વિષુવવૃત્તથી ઉત્તરે ૨૩ $\frac{1}{2}$
અંશને અંતરે જે વર્તુલ દોરેલું
છે તે.

મકરવૃત્ત=વિષુવવૃત્તથી દક્ષિણે ૨૩ $\frac{1}{2}$

અંશને અંતરે જે વર્તુલ દોરેલું છે તે.

અંશ=એળાનો ૩૬૦ એ. ભાગ.
(પૃથ્વીના પરીધના એક અંશની લંબાઇ ૬૯૬૯૦ મૈલ થાય છે.)

સમુજગા=તદ્દન; ખીલકુલ

ધ્રુવટ્ટ=દરેક ધ્રુવ બિંદુથી ૨૩ $\frac{1}{2}$ અંશને અંતરે જે ટુટા દોરેલાં છે તે (ઉત્તર તરફનાને ઉત્તર ધ્રુવટ્ટ તે દક્ષિણ તરફનાને દક્ષિણ ધ્રુવટ્ટ કહે છે.)

કટિબંધ (સં) પૃથ્વીની સપાટીનું હવામાન જાણવાને તેના પાંચ ભાગ પાડેલા છે તેમાંનો એકેકો ભાગ (કટી=કેડ+બંધ=બંધન; પટો) પાંચ કટિબંધની સમ-જણ (૧) ઉષ્ણ કટિબંધ=કર્ક ટટ અને મકરટ્ટની વચ્ચેનો ૪૭ અંશનો પટો, એટલા ભાગમાં તાપ વિશેષ પડે છે (૨-૩) સમ-શિતોષ્ણ કટિબંધ એ છે. ઉત્તર સમશિતોષ્ણ અને દક્ષિણ સમ-શિતોષ્ણ કર્કટ્ટ અને ઉત્તર ધ્રુવટ્ટની વચ્ચેનો ૪૩ અંશનો પટો તે

ઉત્તર સમશિતોષ્ણ કટિબંધ; અને મકરટ્ટ અને દક્ષિણ ધ્રુવટ્ટની વચ્ચેનો ૪૩ અંશનો પટો તે દક્ષિણ સમશિતોષ્ણ કટિબંધ. (સમ=અરાબર+શિત=ઠાઠ+ઉષ્ણ=ગરમી; એ ભાગોમાં તાપ અને ઠાઠ સરખાં પડે છે.) (૪-૫) શિત કટિબંધ એ છે ઉત્તર શિત કટિબંધ અને દક્ષિણ શિત કટિબંધ. ઉત્તર ધ્રુવ બિંદુથી ઉત્તર ધ્રુવટ્ટ સુધીનો જે ૨૩ $\frac{1}{2}$ અંશનો પટો તે ઉત્તર શિત કટિબંધ; અને દક્ષિણ ધ્રુવ બિંદુથી દક્ષિણ ધ્રુવટ્ટ સુધીનો ૨૩ $\frac{1}{2}$ અંશનો પટો તે દક્ષિણ શિત કટિબંધ. (એ ભાગોમાં ઠાઠ વધારે પડે છે.)

સ્વાભાવિક (સં) કુદરતી; પોતાની મેળે થએલું (સ્વ=પોતે+ભાવ એમાં ખૂ ધાતુ=થવું; હેવું+ધક=વાળું) અર્થાત્=મતલબ કે

હવામાન=કેષપણ સ્થળપર ગરમી, સૂકો અને બેજવાળો વાયુ, વાયુની ગતિ અને દિશા, વરસાદ વગેરે બાબતોથી જે અસર થાય તે.

પ્રત્યેક (સં)=દરેક (પ્રતિ+એક)

સવાલ—પૃથ્વીને કેટલી ગતિ છે ? દૈનિક અને વાર્ષિક ગતિથી શું અસર થાય છે ? પૃથ્વીની ધરી, ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવરૂત્ત, વિષુવરૂત, ક્ષિતિજ, અક્ષાંશ અને રેખાંશની વ્યાખ્યા આપી સમજાવો. કટિબંધ કેટલા છે અને તે કયા કયા ? વિષુવરૂતથી જેમ જેમ ઉત્તરે અને દક્ષિણે જઈએ તેમ તેમ હવામાનમાં શો ફેરફાર થાય છે ? હવામાન એટલે શું તે સમજાવો.

પાઠ ૬૬.

ઉષ્ણતામાન (સ) ગરમીનું માપ
ટૂત=વર્તુળાકાર લીટી

સમોષ્ણતાટૂત (સ) પૃથ્વીના ગોળા
પરનાં જે સ્થળોનું ગરમીનું માપ
સરેરાસ સરખું હોય તેમને નક-
શામાં જોડી દીધાથી જે ધણી
લીટીઓ બતાવેલી હોય છે તે
(સમ+ઉષ્ણ+તા+ટૂત)

ખીણ=એ પહાડ વચ્ચેની નીચી
જગ્યા

વિસ્તારીને=સંભાવીને; વિગતવાર
વર્ણન કરીને

ઉષ્ણતા માપક યંત્ર (સં) ગરમી
માપવાનું યંત્ર; થર્મોમીટર. એ
ત્રણ જાતના છે. ૧) સેન્ટિગ્રેડ.
એમાં ઠાક અને ઉકાળ બિંદુ વચ્ચે
૧૦૦ અંશનું માપ હોય છે. ૨)

ફારન હાઈટ એમાં ૦થી ૩૨ અને
૩૨ થી ૨૧૨ સુધી એટલે ૧૮૦
અંશનું માપ હોય છે. ૩) રોમર
એમાં ૦થી ૮૦ સુધી એટલે ૮૦
અંશનું માપ હોય છે.

મોનસૂન=મોસમ
સુકાપવન=એજ વગરનો પવન
ઉદાહરણ=દાખલો; દષ્ટાંત
સમઘાત=(સ) ધણી ગરમી તેમજ
ધણી ઠંડી નહિ તેનું
ક્ષેત્રફળ=ચોરસ માપ; ક્ષેત્રનો
વિસ્તાર

અસમાન=સરખું નહિ તે (અ+
સમાન=સરખું; બરાબર)

સ્થિર=ઝાવમ

સરાસરી=સરેરાસ; સરખે ભાગે જે
વહેંચણી કરેલી તે

રેખા=સીટી (સંસ્કૃત રેખા ઉપરથી)

સવાલ—હરકોષ સ્થળના હવામાનમાં કયા કયા કારણોથી ફેરફાર થાય છે અને શો ફેરફાર થાય છે તે સમજાવો. પૃથ્વીપરના હરકોષ એકજ અક્ષાંશપરના બે સ્થળનું હવામાન શા માટે સરખું હોતું નથી તે દાખલો આપી સમજાવો. પૃથ્વીની સપાટીથી જેમ ઉંચે જેમ જમણે તેમ ઉષ્ણતામાનમાં શો ફેર થાય છે? આપણા દેશમાં મોનસૂન પવન કયારે વાય છે અને તેથી શી અસર થાય છે? સમુદ્રની પાડોશનાં અને દૂરનાં એકજ અક્ષાંશ પરના સ્થળોની હવામાં શો ફેર હોય છે અને એવો ફેર હોવાનું કારણ શું? ગુજરાત કાઠિઆવાડના કાંઠાના પ્રદેશનાં અને મધ્ય હિન્દુસ્તાનના હવામાનનો ભેદ અને તેનું કારણ સ્પષ્ટ સમજાવો. ઉત્તર ગોળાર્ધ કરતાં દક્ષિણ ગોળાર્ધમાંનું હવામાન વધારે સ્થિર શા કારણથી છે? સમોષ્ણતાવૃત્ત એટલે શું તે સમજાવો. સમોષ્ણતાવૃત્તો પહેલ વહેલા કોણે ઠરાવ્યા? સમોષ્ણતાવૃત્તો કયાંના સ્થિર હોઈ શકે અને વાંઝાંચુંકા કયાંના હોઈ શકે તે કારણ સાથે કહો.

પાઠ ૬૮.

ભરતી=દરીઆમાં અથવા તેને લ-
મતી નદી કે ખાડીમાં છ છ કલા-
કને અંતરે જે પાણી વધે છે તે
ઝોટ=પાણીનું ઉતરી જવું તે
નિયમિત=(સ) નિયમ પ્રમાણે;
(નિયમ+ઈતિ=વાળું)
અમલદારી=નવાઈ પમાડે એવો
અવશ્ય=ખાસ કરીને; નકકી
ક્ષિરોમિંદુ=ટોચનો-મથાળાનો મધ્ય
ભાગ (શિર=માથું)

ગૂઢ=ઉડો; ન સમજાય તેવો
(સંસ્કૃત ગુહ્ય ઉપરથી)
સબર=પુરેપુરું ભરેલું
નિખાર=પાણીનું ધણામાં ધણું
ઉતરી જવું તે
ઉત્તાન=પુનેમે અને અમાસે અથવા
એ તિથિની આગુબાગુના દિવ-
સોએ જે સૌથી મોટી ભરતી
આવે છે તે
જીવાળા=ભરતી; પાણીનું ચઢવું તે
અરસો=વખત (અરખી અરસહ
ઉપરથી)

સિદ્ધાંત=નિશ્ચય

આકર્ષણ (સં) ખેંચવાની શક્તિ
(આ=હદને અર્થે=કૃપ્ ધાતુ=ખેં-
ચવું+અન=ક્રિયા બતાવનાર પ્રત્યય)
=હદ મુજબનું ખેંચાણ કરવાનો
શુભ

ગુરુત્વાકર્ષણ=જે ધર્મથી સર્વ વસ્તુ
જમીનપર પડે છે તે શુભ

(ગુરુ=ભારે; મોટાત્વ=પણ)

પદાર્થમાં ભારેપણું=વજન હોવાને
લીધે તેનું ખેંચાણ જમીન બણી
થવાનો શુભ

ખગોળવેત્તા (ચં)=આકાશી ગોળા
સંબંધીની વિદ્યાનો જાણનાર
(ખ=આકાશ+વેત્તા એમાં વિદ્
ધાતુ=જાણવું)

અહ=આકાશમાં સુરજની આસપાસ
ફરતાં તારા જેવા પથ તેનાથી
વધારે સ્થિર ને ચળકતા દેખાતા
ગોળાઓ; (એ નવ છે. બુધ, શુક્ર,
પૃથ્વી, મંગળ, નાના નાના મહોનો
સમૂહ, ગુરુ, શનિ, બુરેનસ, નેપ્ચ્યુન)

ઉપગ્રહ (સં)=ચંદ્ર; મુખ્ય ગ્રહની
આસપાસ ફરનારો નાનો ગ્રહ
(ઉપ=નાનો; પાસેનો+ગ્રહ)

સન્મુખ=(સં)મોંની સામે (સન+મુખ)

ધન=નકર; કઠણ

પરમાણુ=ઝીણામાં ઝીણો ભાગ;
રજકણ, (પરમાણુથી ઝીણો ભાગ
હોઈ શકેજ નહિ)

પડણું=પાસું; બાળુ

પૃથ્વીમા=(પૃથ્વી+ધમા=ચંદ્ર) પુનેમ
(પૂર્ણ માસી ઉપરથી પૂર્ણ=પુરું+
માસ=મહીનો; એદિવસે ચંદ્ર પુરેપુરો
હોગે છે. તેથી પુરો મહીનો કહે છે.)

અમાવાસ્યા=અમાસ; વડ પખવા-
ડીઆનો છેલ્લો દહાડો. (એ દિવસે
સૂર્ય અને ચંદ્ર સાથે વસે છે
એટલે તેમનું પૂર્વ પશ્ચિમ અંતર
બીજકુલ રહેતું નથી.)

શુકલ પક્ષ (સં) સૂદ પખવાડીઈ
(શુકલ=સફેદ+પક્ષ=પખવાડીઈ)
ચંદ્રના ઊગવાથી અજવાળાઈ
કહેવાય છે.

કૃષ્ણ પક્ષ=(સં) વડ પખવાડીઈ;
અધારીઈ (કૃષ્ણ=કાળું)

કક્ષા=ગ્રહ અને ઉપગ્રહને ફરવાનો

માર્ગ બતાવનાર વર્તુળાકાર લીટી

બહુધા=ધણું કરીને

અર્થાત્=મતબબ કે

બમણું=બમણું તે; ફરવું તે

સવાલ—ભરતી ઝોટનો સમય જાણ્યાથી કોને કોને શા શા ફાયદો છે ? સમજર અને નિખાર તથા ઉધાન અને ખાટું પાણી તે શું તે સમજવો. ભરતી ઝોટ ક્યા કારણથી થાય છે ? અગેળવેતાએ એ શાથી શોધી કાઢ્યું છે તે વિસ્તારથી સમજવો. જે વખતે અમુક જગ્યાએ ભરતી આવે છે તેજ વખતે પૃથ્વીના ગોળાના તે ભાગની નીચેના ભાગપર ઝોટલે સામી બાજુએ પણ ભરતી થાય છે તેનું કારણ શું ? મોટા અને નાના જીવાણ ક્યારે ક્યારે આવે છે અને તેમ થવાનું કારણ શું ? ભરતી ઝોટથી સમુદ્રના પાણીપર શી અસર થાય છે અને જે અસર થાય છે તેનાથી શા ફાયદા છે ?

પાઠ ૬૯.

અહણુ=(સં) પૃથ્વીની છાયા ચંદ્ર ઉપર અને ચંદ્રની છાયા પૃથ્વી ઉપર પડવાથી ચંદ્રસૂર્યના ચિમ્બનો જેટલો ભાગ પ્રકાશ આપતો અંધ પડે છે તે
(અહ=પડવું+અનક્રિયાવાચક પ્રત્યય)
=એકના પડછાયામાં બીજીની પડકાઈ જવાની ક્રિયા થતી તે
આરાધના=પૂજા; સ્તુતિ
સાંપ્રત=હમણાંનો; ચાલતો
રાહુ અને કેતુ=અહોનાં નામ છે
તમોરૂપ=નાશ કરવાની શક્તિવાળાં;
અંધકારના ગુણવાળા (તમ=માથાના તથા ગુણમાંનો ત્રીજો ગુણ છે.)

આસ=કોળીઓ; અહણુથી સૂર્ય ચંદ્રના ચિમ્બનો જેટલો ભાગ ઘેરાએલો હોય તે
અપારદર્શક=(સં) જેની આરપાર ન દેખાય તેવું (અ=નહિ+પાર=બીજી બાજુ+દેશ ધાતુ=જેવું+અક=કરનાર)
ક્રમ=અનુક્રમ; એક પછી એક; વારાફરતી આવવું તે
કેંદ્ર=મધ્ય બિંદુ
બ્યાસ=મધ્ય બિંદુમાંથી બને તરફ પરીધ સુધી પહોંચેલી લીટી
અઆસ=દેખાતા ચિમ્બનું પુરેપુરું ઘેરાવું તે
અડિત=ખાંડુ થએલું; દેખાતા ચિમ્બનું અપૂર્ણ એટલે થોડા ભાગનું ઘેરાવું તે.

કંકણાકાર=કંકણનો આકાર; દેખાતા | બિંબ=આકાશમાં સૂર્ય ચંદ્ર વગેરેનું
બિંબનો મધ્ય ભાગ ઘેરાઈને | પૂરેપૂરું મૂળરૂપ જે ગોળાકાર
આસપાસ પ્રકાશનું કંકણ પડેલું તે | દેખાય છે તે

સવાલ—અગાળ લોકો અહણુ વિષે શું માને છે ? ચંદ્ર માસ કેવી રીતે ગણાય છે ? સૂર્ય અને ચંદ્ર અહણુ ક્યારે અને શા માટે થાય છે તે સમજાવો. દરેક પુનેમે અને અમાસે ચંદ્ર અને સૂર્ય અહણુ શા માટે થતા નથી ? દર વર્ષે અહણો પાછલા વર્ષોના અનુક્રમે કેમ થતા નથી ? અને કેટલે વર્ષે પાછા ફરીને પાછલા વર્ષોના અનુક્રમે અહણો થાય છે ? સૂર્ય અને ચંદ્ર અહણો કેટકેટલાં પ્રકારનાં છે ? અને દરેક પ્રકારનાં અહણો કેવા સંજોગોથી થાય છે તે સમજાવો.

ચંદ્રનું કંકણાકાર અહણુ કેમ થતું નથી ! સૂર્ય અને ચંદ્રના અહણો અનુક્રમે તેમના બિંબની કઈ તરફથી લાગવા માંડે છે અને કઈ તરફથી મુકાઈ રહે છે ? ચંદ્રના અહણુ પરથી શું સિદ્ધ થાય છે ?

પાઠ ૭૦.

જવાળામુખી=(સં) જેના શિખર-
માંથી ધુમાડો અને બળતા પદાર્થ
નીકળતા હોય તેવો પર્વત (જવાળા=
બળતું+મુખ=મોઢું+મ=વાળો) બળ-
તા મોઢાવાળો

ધરતીકંપ=ધરતીનું હાલવું (એ
થતાં પહેલાં હવામાં અથવા ધર-
તીની નીચે અવાજ થાય છે)

દ્રવરૂપ=રસ જેવી; ઝરણુ જેવું
૧૪=૫૩; ઉપલી સપાટી

ભૂકંપ=(સં) (ભૂ=ધરતી+કંપ)

ધરતીકંપ

પર્વતાદિ=પર્વત વગેરે (આદિ=વગેરે)

ચમત્કાર=અદ્ભુત બનાવ; નવાઈ

લાગે તેવો પ્રસંગ

ગુફા=પહાડનું પેલાણુ

લાવા=પીગળેલા પત્થરનો રસ (જે

ઠરી જવાથી ટકણુ અને કરકરો

પત્થર બને છે; ધટીના પાડો એ

જાતના પત્થરોના હોય છે.)

નિકટ=પાસેનો; નજીકનો

હમતિસ્થાન=પેદા થવાનું—નીકળવાનું

ઠેકાણું

પેદુ=માંહેનો ભાગ

પ્રચંડ=અતિશય મોટું

નિરાધાર=(સં) આશરો વગરના

(નિર્=નહિ+આધાર=આશરો)

સવાસ—જ્વાળામુખી પર્વતનું વર્ણન કરે. જ્વાળામુખી પર્વત ફાટતાં પહેલાં અને ધરતીકંપ થયા અગાઉ શા શા ચિહ્નો જણાય છે ? ધરતીકંપ અને જ્વાળામુખીના ચમત્કાર કયા કારણોથી થાય છે ? ધરતીકંપ અને જ્વાળામુખીથી શા શા નાશકારક અને ફાયદાકારક પરિણામ નીપજે છે ? એમ ચમત્કારોનાં પરિણામ જે જે સ્થળે જણાયા હોય તેના થોડા દાખલા આપો. ધરતીકંપ અને જ્વાળામુખી સિવાય પૃથ્વીના પેટાની ગરમીને લીધે પૃથ્વી પર ખીન કયા દેખાવો જોવામાં આવે છે અને તે ક્યાં ક્યાં છે તે કહો.

પાઠ ૭૧.

સંપાદન=મેળવવું તે

પ્રાપ્ત કરવું=મેળવવું

રાન્ય તૃષ્ણા=રાન્ય મેળવવાનો લોભ
—ધૃષ્ટા

દ્રવ્ય લોભ=ધન મેળવવાનો લોભ

આંકાક્ષા=(સં)આશ્વા; ધૃષ્ટા

તીર્થયાત્રા=ધર્મના પવિત્ર સ્થળે જવું

તે; જત્રા જવું તે

પ્રસાર=ફેલાવો

સાહસ=જે કામ કરવામાં ઇવનું

નુકસાન થવાનો ભય હોય તેવું

મોટું કામ ઉઠાવવાનો જુરસો

કળા=હુન્નર; કસબ

ઉત્સાહ=ઉર્મંગ

પુશકી=(ફા)=જમીન માર્ગ

સત્ય=નિર્ણય; સચ્ચાઇ

રમી લોક=રોમના રહેવાસી; રોમન

ઉદય=ચઢતી

લય પામવું=નાશ પામવું

બખેડો=મારામારી; ફિસાફ

અઘાપિ (સં) આજે પણ; હજુ

સુધી (અઘ=આજે+અપિ=પણ)

સવાસ—જૂગોળના જ્ઞાનનો વધારો કઇ કઇ વાતોથી થયો છે ? શીનીથી લોકો ક્યાંના વતની હતા અને તેમના કાર્યોથી જૂગોળના

જ્ઞાનમાં શો વધારો થયો ? સીકંદર પાદશાહની સવારીએથી ભૂગોળના જ્ઞાનમાં શો ઉમેરો થયો ? મીસરના ટોલેમી રાગના સમય સુધી પૃથ્વીનો કેટલો ભાગ જણાવેલો હતો ? ત્યાર પછી અનુક્રમે કયા કયા લોકોની ચઢતીના સમયમાં ભૂગોળ સંબંધી જ્ઞાનનો કેટકેટલો વધારો થયો ? હોકાયંત્રથી ભૂગોળની શોધમાં શી મદદ મળી ? સાંપ્રત કાળમાં ભૂગોળના કયા પ્રદેશોનું જ્ઞાન મળ્યું નથી અને તે કયા કારણથી ?

પાઠ ૭૨.

ગોદી=વહાણો બાંધવાનું કે સમારવાનું
દરીઆ કિનારા પરનું ઠેકાણું
(તૈયાર કરેલાં વહાણો ચાલતા
કરવાને, જ્યારે જોઈએ ત્યારે
દરીઆનું પાણી ગોદીમાં લેવાય
એવી તળવીજ લાં કરેલી હોય છે)

મહત્વનો=મોટો; જાણવા લાયક

સોઈ=જોગવાઈ; સગવડ

સુરક્ષિત=(સં) સારી રીતે રક્ષણ
કરાયેલું; બાંધકામો કરીને બચાવ
જેનો કરેલો છે એવું

વિસ્તીર્ણ=વિસ્તાર પામેલું; મોટું

સવાલ—કોઈપણ દેશનો વેપાર વધવાનાં મુખ્ય કારણો કયાં કયાં છે ? હિંદુસ્તાનનો ધણો ખરો માલ કયે બંદરેથી પરદેશ ચડે છે ? આપણા દેશનો માલ જળમાર્ગે અને સ્થળમાર્ગે કયા કયા દેશોમાં મુખ્યત્વે કરીને જાય છે ? અહીંથી કયો માલ પરદેશ જાય છે ? હર કોઈ દેશ ધનવાન છે કે નિર્ધન તે જાણવાનો આધાર શા ઉપર છે ?

યુનાઇટેડ રટેડ્સ=(યુનાઇટેડ=
જોડાએલાં+રટેડ્સ=સંસ્થાનો)=
જોડાએલાં સંસ્થાનો

પાઠ ૭૩.

ઉત્તેજન=મદદ; કામ કરવાને ઉત્તેજ-
રનાર જુસ્સો

સહિઆર=આગીર્; મજિમાર

ઉદ્ભિજ્ઞ=(સં) જમીનમાં ઊગતો
પદાર્થ, (ઉદ્=બહાર+ભિજ્ઞમાં બિદ્
ધાતુ=નીકળવું) જમીનમાંથી ઊગીને
બહાર નીકળેલું તે

કળા કૌશલ્ય=હુનર અને ચતુરાઈ
નિકાશ=ખીજે દેશ માલ જવો તે
આયાત=પરદેશી માલ દેશમાં આવે

પાઠ ૭૪ ને ૭૫

દુદુંભી=દોહ; નોપત

નિષ્પક્ષપાત (સં)કાષ્ટની તરફદારી

ન કરે એવા (નિષ્-નહિ+પક્ષ=
બાળુ; તરફેણ+પાતમાં પત્ કાતુ=
પડવું+ધ્=વાળા)

સવાસ—વેપ્સ્ટર નામે અમેરિકન ગૃહસ્થે ખ્રિષ્ટ મહારાજ્ય સંબંધી શું લખ્યું છે ? ખ્રિષ્ટ મહારાજ્યના મુખ્ય ભાગ કહો. અને તે દરેકમાં કય જાતના લોકો વસે છે ? ખ્રિષ્ટ લોકોની ચઢતી કયા કારણેથી થઈ છે ? કાનડા, આસ્ટ્રેલિઆ, આફ્રિકામાં માહેલા સંસ્થાનો અને તાપ્તા મુલકોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરો.

પાઠ ૭૬.

કાર્ય=કામ; પ્રતિરોધની સામા ગતિ
ઉત્પન્ન કરવી તે; પરિણામ; ફળ;
પદાર્થની મૂળ અવસ્થામાં ફેર-
ફાર થવો તે

કાર્યશક્તિ=કામ કરવાનું બળ;
પદાર્થની મૂળ સ્થિતિમાં હરકાઈ
પ્રકારનો વિકાર ઉત્પન્ન કરનાર
બળ; કામ કરવાની શક્તિ

સ્પષ્ટ=ચોક્કસ; ખુલ્લો

ચોક્કસ=તકડી; ખાતરી પૂર્વક

ગતિ (સં) હાલતું આવતું (ગમ-
જવું+તિ=પાછું)=જવાપાછું; જવાનું
બળ

પ્રતિરોધ (સં) સામે અટકાવ (પ્ર-
તિ=સામે+રોધ અટકાવ;)=આડ

સંભાવ્યશક્તિ=સ્થાનને લીધે ઉત્પન્ન
થનાર શક્તિ (જેમકે પથરો ઢોળા-
વપરથી ગળડે છે એ એની
સંભાવ્યશક્તિ)

ગમનશક્તિ=ગતિને લીધે ઉત્પન્ન
થનાર શક્તિ (જેમકે ઢોળાવપરથી
પથરો ગળડતી વખતે બીજા
પથરાને ભાંગી નામે છે અને
ગરમી ઉત્પન્ન કરે છે એ એની
ગમનશક્તિ)

કામ કરવાની શક્તિ=સંભાવ્યશક્તિ
ને ગમનશક્તિ (ઢોળાવપરથી
ગળડતી વખતે પથરામાં બને
શક્તિ હોય છે. એ એની કામ
કરવાની શક્તિ. તેમજ સ્થિર

પથરાને ગતિ આપીએ ત્યારે
પથુ તેમાં એ બને શક્તિ એટલે
કામ કરવાની શક્તિ આવે છે)

અણુસમૂહ (સં) ઝીણા રજકણોનો
જથો (અણુ=ઝીણો રજકણ+
સમૂહ=જથો)

વાસ્તવિક=ખરેખર; કુદરતી.

અનુકૂળ=મળતા આવતું તે; ગમતું;
પસંદ પડતું; હાવતું (અનુ+કૂલ
=કિનારો)

જમાવ=એકઠું થવું; સંચય.

જંગી=ધણા મોટા.

આંદોલન (સં) હાલ્યા કરવું તે.
(સ્થિર પાણીમાં પથરો નાંખ-
વાથી ગોળ કુંડાળા થાય છે એ
જળનાં આંદોલન છે; અવાજ
સંભળાય છે એ હવામાં નાદનાં
આંદોલન છે; પ્રકાશની રશ્મિ
એ આકાશ (ખાલી જગ્યા,
કચર) માં પ્રકાશનાં આંદોલન

સવાલ—આપણે કામ કરીએ છીએ એમ ક્યારે કહેવાય ? કાંઈ
વસ્તુ પર આપણે કાંઈ કામ કર્યું અથવા કામ થયું એમ ક્યારે કહેવાય ?
કાર્યશક્તિ ક્યાં એ બિન્ન પ્રકારની છે ? કાર્યશક્તિનાં ક્યાં ક્યાં રૂપો
છે, તે દરેક દૃષ્ટાંત આપી સમજાવો.

છે, એક રજકણમાંથી બીજા
રજકણમાં ગતિ (બળ) જાય છે
તેથી આંદોલન ઉત્પન્ન થાય છે)
સ્થિતિસ્થાપક પદાર્થ=પોતાની મૂળ
હાલતમાં પાછા આવી જવાના
ગુણવાળો પદાર્થ. જેમકે નેતર,
વાદળી, રૂ. વગેરે

શક્તિનું એક રૂપ બદલી બીજું
રૂપ કરી શકાય છે=પદાર્થની
દેખાઈતી ગતિ અટકાવીને, તે
પદાર્થમાં ઉષ્ણતા આપીને કિરણ
રૂપે જનારી શક્તિ ઉત્પન્ન કરી
શકાય છે; ઉષ્ણતા ઠાઠી નાખીને
વિદ્યુત દાખલ કરવાથી વીજળીની
કાર્ય શક્તિ દાખલ કરી શકાય છે;
વીજળીની કાર્યશક્તિ દૂર કરીને
બીજી રીતે બળ આપીને તે
પદાર્થને ગતિમાન કરી શકાય છે;
આવી રીતે કાર્યશક્તિનું એક રૂપ
બદલી બીજું રૂપ કરી શકાય છે.

પાઠ ૭૭.

યંત્ર (સ) સહેલાઈથી બળ વાપર-
વાની કળા; સંયો (યમ્=અટકાવવું
+ત્ર=સાધન)

યોગ્ય ઉત્તર=વાજબી જવાબ
નિરીક્ષા (સ) ધારીને જોવું તે;

અવશેષકન (ઈશ પાતુ=જોવું)

કોશીશ્વ=યત્ન; તત્ત્વવીજ

બુધુ=જાણુ જાણુ લાકડું

બળિ સાધારણુ=ધણુ વપરાશમાં
આવતું

ઉચ્ચાલન (સ) ટેકો, વજન અને

એકલી જડેલી ગરગડીથી બળ વાપરવું સહેલું પડે છે, એટ
બળની દિશા બદલી શકાય છે, પણ એથી યાંત્રિક લાભ થતો નથી
જડેલી ગરગડીની સાથે છુટી ગરગડી વપરાય ત્યારે યાંત્રિક લાભ થા
છે. રેંટની ધરીના વ્યાસ કરતાં તેના પૈડાનો વ્યાસ અથવા હાથા
લંબાઈ જેમ વધારે તેમ બાર ઉપાડવો સહેલો પડે છે.

સવાલ—યંત્ર અને યાંત્રિક લાભ એટલે શું ? યાંત્રિકશક્તિનાં મુખ
કેટલા પ્રકાર છે અને તે કયા કયા ? કાર્યશક્તિમાં કદી લાભ કે ટોટો થતો
નથી એ નિયમ સમજાવો. બળમાં લાભ મળે તેમ ટોટો શેમાં જાય છે

પાઠ ૭૮.

સહાયતા=મદદ

જળચાપ=કપાસની ગાંસડીઓ વગેરે

બાંધવાનું પાણીની મદદથી ચાલતું

યંત્ર; એ યંત્ર અદ્ભુત નામના વિદ્વાને

શક્તિનો ઉપયોગ ને સાદા યંત્ર
થાય છે તે. જેવા કે બુધુ; સુડ
કાતર, કાંટો વગેરે. (ઉત્ત=ઉપ
+ચલ=જવું+અન) ઉચું કર
ઉચકવું. એક ધરી ઉપર ફરના
દાંડી. (જે બિંદુપર ઉચ્ચાલન
ધરી ફરે છે, તેને ટેકો કહે છે
ઉચ્ચાલનમાં ત્રણ વસ્તુ હોય છે
વજન, શક્તિ (બળ), ટેકો. ઃ
ત્રણના ફેરફારથી ઉચ્ચાલન
ત્રણ જાત પાડેલી છે)

શોધી કહાડેલું હોવાથી અદ્ભુત
પણ કહેવાય છે. એ યંત્રમાં વજન
ઉચકવાની નળી કરતાં દબાણ ક
વાની નળીનું ક્ષેત્રફળ જેમ વધ
તેમ વજન સહેલું થાય, ઉચકાય

સાધણુ=સરખી સપાટી જણાવનાર યંત્ર, લેવલ, મક્યુરી લેવલ વગેરે. એ યંત્રની મદદથી ઢાળવાળું નીચું પાસું તરત પરખાઈ આવે છે)

બકનળી=એક પાસું ડુંકું અને

એક પાસું લાંબું એવી વળેલી પોલી નળી; સાયફાન. (હાજર ટેકરીપરના તળાવ ખાલી કરવામાં તથા જળચક્કીના પાટાપર ઘોંઘા પાડવામાં સાયફાનનો ઉપયોગ થાય છે)

સવાલ—જળચાપયંત્રની રચના તથા ઉપયોગ સમજાવો. બકનળી (સાયફાન)ની રચના તથા ઉપયોગ સમજાવો. સાયફાન વડે પાણી ક્યારે ખાલી ન થઈ શકે? જળચાપ તથા સાયફાનમાં પાણીના કયા ગુણનો ઉપયોગ થાય છે? પ્રવાહીના બીજા જે જે ગુણો આ પાઠમાં તમારા જાણવામાં આવ્યા હોય તે ગણાવો.

પાઠ હટ.

આર્કિમીડીસ=એ ગ્રીસ દેશનો રહીશ પદાર્થ વિજ્ઞાનમાં કુશળ વિદ્વાન હતો. ગ્રીસના રાજાએ એક સોનાનો મુગટ કરાવ્યો, તેમાં સોનાએ ભેગ કર્યો છે કે કેમ તેની તપાસ કરવાનું કામ આર્કિમીડીસને સોંપ્યું. આની પરીક્ષા માટે એ નાહવા ગયો હતો. લાંબી એને નિયમ સૂઝ્યો, તેથી તે નગ્ન સ્થિતિમાં “યુરેકા, યુરેકા, તે મને જડ્યું, તે મને જડ્યું” એમ બૂમો પાડતો દોડ્યો.

અને ઘેર જઈ એક ચોક્ખા પાણીથી ભરેલા વાસણમાં ચોક્ખું સોનું તોળી જોયું, તો મૂળ વજનનો ફેર ઘટ આવી, આ ઘટ સોનાના કદ જેટલા પાણીના વજનની હતી, તે ઉપરથી એણે નિયમ સિદ્ધ કર્યો કે પાણીમાં ડુબેલો પદાર્થ જેટલી જગા રોકે તેટલા પાણીના વજન જેટલો ભાર ડુબેલા પદાર્થમાંથી ઘટે છે. પછી સમાન કદે પાણી કરતાં સોનું ૧૯ ગણું ભારે છે, એટલે પાણીમાં જોખતાં ચોક્ખા સોનાનો

૧૬ ભાગ વજનમાં ધટે છે, એ નકકી કરી મુગટનો ભેગ પારખી આપ્યો.

સમાન વજનનો=તેના જેટલાજ ભારવાળો

ઉપલી મેર દબાણ કરવાનું=ઉપર

હડસેલવાનું

વલણ=શક્તિ; સ્વભાવ

તારકશક્તિ=પદાર્થને ડૂબવા નહિ.

દેતાં ઉપલીમેર કાઢવાની શક્તિ

સમતોલ=સ્થિર;ઉપર કે નીચે જવા

દેતાં અટકાવી રાખવું તે

સવાસ—પાણીની તારક શક્તિ એટલે શું? પાણીમાં તારક શક્તિ છે ત્યારે કેટલાક પદાર્થો એમાં ડૂબી કેમ જાય છે? સોઢાના એક પોલા ગોળાનો રસ કરવાથી તે કેટલા ધન ઇંચ થશે, એ ગોળો ભાગ્યા વિના શી રીતે શોધી શકાય? છલાછલ ભરેલા પાણીના વાસણમાં એક વસ્તુ મૂકીએ, તો તેમાંથી કેટલું પાણી બહાર નીકળી જશે? આકિંમીડીસનો નિયમ શો? આકિંમીડીસે નિયમ શી રીતે શોધી કાઢ્યો તે સવિસ્તર કહો. સોઢાની બનાવેલી આગબોટ કેમ ડૂબી જતી નથી? વહાણ લાકડાનાં શા માટે બનાવે છે? ખાલી વહાણ કરતાં માવથી ભરેલું વહાણ પાણીની અંદર વધારે ખેડેલું શાથી જણાય છે? તોફાનની વેળાએ વહાણમાંનો સરસામાન તથા ઉપયોગી મોટા પ્રાણીઓને શા માટે દરીઆમાં ફેંકી દે છે?

પાઠ ૮૦.

કેશકંપણ (સં) વાળ વડે જેમ જરીરમાંનો મેલ નીચેથી ઉપર ખેંચાય છે તેમ મટોડી, કપડું બ્લોટિંગપેપર વગેરે ચીજોને પ્રવહી પ્રદાર્થ એક જગ્યાએ લાગ્યાથી તેમાં ઘણું ભાગે ખેંચાઈ

જાય છે તે (કેશ=વાળ+આ= મર્યાદા બતાવનાર ઉપસર્ગ+કંપ= ખેંચવું+અણ=ક્રિયા વાચક પ્રત્યય). સાચું=સાંજની

સંધ્યા=સવારમાં સૂર્ય ઊગતી વખતે અથવા સાંજે સૂર્ય આથમતી વખતે આલ્સ, ક્ષતિય વગેરે

દિવ પ્રજા જે વૈદિક કર્મ કરે છે
તે, (સંધી=દિવસ અને રાતનો
અથવા રાત અને દિવસનો
મેળાપ+આ=નારી જાતિનો પ્રત્યય)
ઉપરણો (સં) આધિ નાખવાનું
વસ્ત્ર; ખેસ; પિછોડી (કપ=પાસે+
પ્રાવરણ=લુગડું) (પ્ર=અગાઉ+આ
=સંધી+૨=દાંકવું)

કોશીશ=તજવીજ; યત્ન
છિદ્રાણુ (સં) કાણાવાળો પદાર્થ;
આધાં આધાં રજકણોવાળો કે
જેના રજકણો વચ્ચે જગ્યા રહેલી
હોય એવો. (છિદ્ર=કાણું; રજકણ
વચ્ચે રહેલી જગ્યા+આણુ=વિશેષણ
કરનાર પ્રત્યય)

વકરેખાકૃતિ (સં) વાંકી લીટીથી
જેવી હદ થએલી છે એવી આકૃતિ
આકૃતિ=હદ

ભાવાર્થ (સં) મૂળ મતલબ; સાર.

સવાલ—દીવાની બત્તી વાટે તેલ ચઢે છે એ શાથી? કેશાક-
ર્પણનો આધાર શેના શેના ઉપર છે? કોઈ પ્રવાહી કેશાકર્પણથી ઉપર
ચઢશે કે નહિ તે શી રીતે જાણી શકાય?

પાઠ ૮૧.

પ્રસરણ (સં) ફેલાવ જવું. (પ્ર=

(બાવ=મનની પ્રવૃત્તિ+અર્થ=મતલબ)
અંતર્ગોળ (સં) માંહેથી ગોળાકાર
હોય તે. જેમકે વાડકો માંહેથી
અંતર્ગોળ કહેવાય. અને બહારથી
જોતાં બાહ્યગોળ કહેવાય.

(અંતર=માંહે+ગોળ)

સપાટી=કપલી બાજુ

બાહ્યગોળ=બહારથી ગોળાકાર હોય
તે (બાહ્ય=બહાર+ગોળ)

કેશાકાર (સં) વાળના જેવા સાંકડાં
વેહના ઘાટની નળી (કેશ=વાળ+
આકાર)

મધાર્ક (સં) ચોકખો દાર; (મધ=દાર
+અર્ક=તેજાવ)

(એમાં હરકોઈ વસ્તુ ઓગળી જાય
છે, એ બહુ કેરી છે.)

અર્ક (સં) ઝાડના રસ કે ફૂલને
પાણીમાં નાખી ઉકાળી તેલ જેવું
સત્વ કાઢે છે તે

આગળ+સર=સરકવું; જવું+અણ
=કિ. વા. પ્ર.) આગળ જવું.

યંત્ર (સ) મહેનતનો અટકાવ કરનાર
(સંયોગમ્=અટકાવતું+ત્ર=સાધન)

વિશેષ લક્ષણ=ખાસ સ્વભાવ

પ્રમાણ=હિસ્સો; ભાગ

નિરીક્ષા (સં) ચોક્કસાર્થી જોવું તે
(ધક્ષ=તપાસવું; જોવું)

પ્રયોગ (સ) અજમાયશ (પ્ર=અદાર
+યોગ=જોડાણ) અદારના પદાર્થ
સાથે જોડાણ કરી જોવું તે

સિદ્ધ=નક્કી

મુખ્યત્વે=ધણું કરીને; બહુધા

હૈડોજન=એક જાતનો હલકો વાયુ

(બે ભાગ હૈડોજન અને એક ભાગ

ઓક્સિજન નામે વાયુનું પાણી

બનેલું છે. હૈડોજન ઓક્સિજનની

પેઠે ધીમે ધીમે સળગતો નથી,

પણ એકદમ બંદુક જેવો અવાજ

થઈને સામટો સળગી જાય છે)

કોલગ્યાસ=ખનીજ કોયલાને બંધ

વાસણમાં તપાવી તેમાંથી કાઢી

લીધેલો વાયુ

સવાલ—ઉપજુતાથી કયા પદાર્થો ફૂલતા નથી? પ્રત્યેક વા એકેક
અંશ ગરમી વધવાથી કેટલો વિસ્તાર પામે છે? વાની તારશકિત શા
અપમાં આવે છે? બલૂનની પ્રથમ શોધ કોણે કરી? અને તેમાં સુધારો
કેવી રીતે થયો?

દુકંસાર—પાઠને અંતે લખ્યું છે કે “બલૂન ચોક્કસ વાહન તરીકે
અઘપિ વપરાયું નથી, અને વપરાશે એમ ભાગતું નથી” પરંતુ જર્મન
અને અમેરિકામાં હાલમાં ધારેલી દિશાએ અને ધારેલી જગાએ બલૂન
સહ જવાના પ્રયોગ ફતેમંદ નીવડ્યા છે. પ્રાચીન સમયમાં હિંદમાં ધણી
મોટા વિમાનો ધારેલા સ્થળે સહ જવાતા હતા. હવે જેપલીન અને એરોપ્લેન
નામના બલૂન ધારેલે સ્થળે સહ જવાય છે.

પાઠ ૮૨.

સ્વરધારણ યંત્ર=ફોનોગ્રાફ (એ
યંત્રની શોધ મહાન વિદ્યુત શોધક

એડિસને કરેલી કહેવાય છે)

આંદોલન=ભોજન; એક રજકણ
ખીજી રજકણને હડસેલી ગતિ

આપે છે તે
 તીક્ષ્ણુ=ઝીણી; બારીક
 નળાકાર=નળના જેવો ઘાટ [નળ
 +આકાર]
 ખોમણુ=ખાડો; ખાંચ
 આખેહુમ (કા) અસલ હોય તેવુંજ
 સ્વર=લાંબો ઝીણો અવાજ; સૂર
 વસ્તુતઃ=ખરૂં જોતાં
 ખાસ=વિશેષ
 દવાન=અવાજ

સાહિત્યો=સાધનો
 ત્વયા=આમડી; છાયા
 અપ્રિય=ગમે નહિ એવા (અ+પ્રિય)
 નાદ=મોટો અવાજ
 પ્રદાર=માર
 જથુ=કાયમ; હમેશ
 હિચ્ચતા=હિચ્ચાપણું (તીણાસૂર)
 યોગ્ય સંધાન=લાયક જોડાણ
 તીવ=તીણા; હિચ્ચ

સવાલ—ફોનોગ્રાફ અવાજને કેવી રીતે અહીં કરે છે, તથા
 કેવી રીતે પાછો બહાર કાઢે છે? ફોનોગ્રાફમાં અવાજ બદલાય છે
 શાથી? આપણો પોતાનો અવાજ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? મોટા
 તુમકાવાળા તંબુરાને ગવૈયા શાથી વધુ પસંદ કરે છે? સૂર અને નાદનો
 ભેદ સમજાવેલ પુરુષ કરતાં સ્ત્રીના સૂર કોમળ શાથી હોય છે?

પાઠ ૮૩.

ઝળઝળું=સૂર્ય ઊગતાં પહેલાં અને
 અથથ્યા પછી જે રાતો ઝાંખો
 પ્રકાશ દેખાય છે તે
 મૃગજળ=ઝાંઝવાનું જળ; મેદાન
 અથવા રણમાં તડકો પડતો હોય
 ત્યારે દૂરથી પાણી જેવું જણાય
 છે તે.
 પરાવર્તન (સં) પાશુ ફેંકવું

(પરા=પાશુ+ત=વળવું+અન)
 વક્રીમવન (સં) એક જાતના પાર-
 દર્શક પદાર્થમાંથી બીજી જાતના
 પારદર્શક પદાર્થમાં જતા પ્રકા-
 શનાં ફિરણ વાંકા વળે છે તે (દીવાના
 કોડીઆમાં મૂકેલી સળી અને
 પાણીમાં મૂકેલી લાકડી એથીજ
 વાંકી જણાય છે; કેમકે કોડીઆમાં
 જે સળી મૂકેલી છે, તેમાંથી નીકળે

ળતા કિરણુ તેલની બહાર સીધી
લીટીમાં નીકળતા નથી, પણ મર-
ગાય છે તેથી સળી વાંકી જણાય છે.
અવસ્થાંતર=સ્વરૂપમાં ફેરફાર;
હાલતમાં બદલાવું તે
વાતાવરણમાંની રજકણો=આકાશમાં
પવનના જોરથી ફેલાએલી ઝીણી
રજો

પ્રસરેલી=ફેલાએલી
પ્રત્યક્ષ=પ્રુક્ષાં; દેખીતા (પ્રતિ=સામું
+અક્ષ=આંખ) આંખ આગળ
સંસર્ગ=સંબંધ
ઝોછા બ્રાડ થર=પાતળા પડ
પૂરવણી કરનારા=દેખાવ પુરો કર-
વામાં મદદ કરનારા
પ્રતિરૂપ=સામુંરૂપ (પ્રતિ+રૂપ)

સવાલ—ઝગઝગું કેટલા કાળ રહે છે? ઝગઝગું થવામાં કિરણો
જોને લીધે પરાવર્તન પામે છે? સૂર્ય ક્ષિતિજની નીચે ૧૮° ચાલતાં જો
દેખાઈતો કાળ લાગે છે તે કયે સ્થળે ઝોછો હોય છે? ક્ષિતિજની
સમીપમાં સૂર્ય ચંદ્ર ચપટા થાયી દેખાય છે? તારાની શોધને માટે
નિરીક્ષા સ્થળો ઉંચા ડુંગર પર શા માટે રાખે છે? સૂર્ય અસ્ત પામે
છે તે વખતે આપણે તેની સામે શાયી જોઈ શકીએ છીએ? મૃગજળ
દેખાવાનું કારણ શું? નારંગી, લીલો, જાંબુઓ તથા ધોળો રંગ શી
રીતે દેખાય છે? પૂરવણી કરનારા રંગોના એક બે ઉદાહરણ આપો.

પાઠ ૮૪.

મેઘધનુષ્ય (સ) એકવાર વરસાદ
આવી ગયા પછી આકાશમાં
ઉત્તર દક્ષિણ દિશામાં અર્ધગોળ
રંગીત કમાન નીકળેલી દેખાય છે
તે; છંદ ધનુષ્ય; કાચખી (મેઘ=
વરસાદ+ધનુષ્ય=કામઠું)=વરસાદનું

કામઠું

પૃથક્કરણ (સ) જુદું પાડવાની ક્રિયા
(પૃથક્=જુદું+કરણ=કરવાની ક્રિયા
અસમાન=સરખું નહિ તે (અ+
સમાન)
રસાયની ચંચલતા=બે પદાર્થ એ-
કઠા થતાં તે બંનેમાંથી જુદાજ

ગુણવાળો ત્રીજો પદાર્થ થવાની
ક્રિયા તે
સિદ્ધાંત (સં) નક્કી કરેલા સાર

(સિદ્ધ=સામીન+અંત=પાર:છેડા)
રૂપાંતર=દેખાવમાં ફેરફાર (રૂપ+
અંતર)

સવાલ—મેઘધનુષ્ય શાથી થાય છે ? મેઘધનુષ્યનો દેખાવ કેવો
હોય છે ? પ્રકાશનું પ્રસરણ એટલે શું અને ક્યાથી દેખાય છે ? કાષ્ઠપણ્ય
પદાર્થ આપણને પ્રકાશનાં ક્યા ગુણને લીધે દેખાય ? કાષ્ઠ વસ્તુ
પીળો તેમજ કાળો દેખાવામાં કિરણો પર થી અસર થાય છે ? લીલા
કાચમાંથી જોતાં ગુલાબનો અને રાતા કાચમાંથી જોતાં વાદળો રીતનો
રંગ કળો દેખાવાનું કારણ શું ? પ્રકાશ અને કિરણની ખાખતમાં ન્યૂનને
શું બતાવી આપ્યું ?

પાઠ ૮૫.

ધર્ષણ વીજળી=એ પદાર્થને પરસ્પર
ધસવાથી ઉત્પન્ન થતી વીજળી
પ્રવાહ=આવક
વહેતી વિદ્યુત=જે વીજળીનો એક
સરખો પ્રવાહ લાંબા વખત
સુધી મળ્યા કરે તે
તકતી=એકસ કકડો
વિદ્યુત્પાત્ર=વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનું
માટીનું વાસણ
મેટરી=વિદ્યુત્પાત્ર
રસાયન વ્યાપાર=નિરૂદ્ધ ગુણવાળો

પદાર્થ ઉત્પન્ન કરવાની ક્રિયા
વિદ્યુત્પ્રવાહ=જેમાંથી વીજળીનો
પ્રવાહ જઈ શકે તે
વાહક (સં) લઈ જનાર
ઉત્ક્રમણ=પોતાની ઠરાવેલી હદથી
બહાર જવું
લોહચુંબક=લોહને ખેંચનાર; લોહને
આર્ષણ કરનાર
વિદ્યુત લોહચુંબક=વીજળીની મદદથી
લોહને ખેંચનાર; પદાર્થ
વિદ્યુત અવાહક=જેમાંથી વીજળીનો
પ્રવાહ જઈ ન શકે તે; કાચ

સવાલ—પહેલી વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવાની એક રીતનું વર્ણન
કરો. મેટરી બંધ અને ખુલ્લી છે, એમ ક્યારે કહેવાય ? વિદ્યુત

લોહચુંબક બનાવવાની રીત શી છે ! વિદ્યુત તાર યંત્રનું વર્ણન લખો.
એ યંત્રની શોધ કોણે કરી ? એ યંત્રથી શા લાભ થયા છે ?

પાઠ ૮૬.

રસાયનપ્રીતિ=રસાયનાકર્ષણ; જે
બળવડે ગુદાં ગુદાં તત્ત્વો એકઠાં
મળી મિશ્ર પદાર્થ બને છે તે
દ્રવ્ય=વસ્તુ

વિકાર=ફેરફાર

પ્રકૃતિ વિગર=પદાર્થના મૂળરૂપમાં
કોઈ કારણસર થોડા વખત સુધી
જે ફેરફાર દેખાય છે તે

રસાયનવિકાર=એ કે વધારે પદાર્થ
એકઠા થતાં તેમાંથી વિરુદ્ધ ગુણ-
વાળો ત્રાન્મેજ નવો પદાર્થ
ઉત્પન્ન થાય છે તે; રસાયની સંયોગ
ધટક=રજકણ

સંયોગ=મેળાપ; જોડાણ

રસાયની સંયોગ=રસાયન વિકાર
રસાયની પૃથકકરણ=પ્રકૃતિ વિકાર
મિશ્રણ=મેગ

સાદુમિશ્રણ=સહેજાકથી મૂળ વસ્તુ
પાછી મેળવી શકાય એવું મિશ્રણ.

જેમકે રેતીમાં ખાંડ; દૂધમાં પા-
ણી; પાણીમાં મીઠું નાખીએ તે.
સાદા દ્રવ્ય=મૂળતત્ત્વ; (એ અડસઠ

મનાતાં હતાં, હાલમાં ૭૦ મનાય છે)

તત્ત્વ=મૂળ વસ્તુ

શુદ્ધ=ચોક્ખાં; મૂળ રૂપે

અણુસમૂહ=રજકણનો જથ્થો

સંબંધાકર્ષણ=જે આકર્ષણને લીધે

દરેક પદાર્થનાં રજકણો એક

બીજા સાથે વળગી રહેલાં છે

તે (જે પદાર્થમાંથી સંબંધાક-

ર્ષણ નીકળી જાય તેા રજકણો

ઢગલો થઈને પડે)

પરમાણુ=ઝીણામાં ઝીણો અણુ

મિનનતા=ગુદાપણું

રચના=બનાવટ

સજીવ=જીવવાળા (સ+જીવ)

અદ્રશ્ય=ન દેખી શકાય એવા

તણ અદ્રશ્ય વાયુ=ઑકિસજન

હૈડ્રોજન ને નૈટ્રોજન. પાણીમાંથી

સંબંધાકર્ષણ નીકળી જતાં

ઑકિસજન અને હૈડ્રોજન અ-

દ્રશ્ય વાયુ ઉત્પન્ન થાય.

સજીવ પ્રાણીમાંથી સંબંધાકર્ષણ

નીકળી જતાં તણ અદ્રશ્ય વાયુ

અને કાર્બન જેવા મૂળતત્ત્વો રહે.

સવાલ—પ્રકૃતિ વિકાર ને રસાયનવિકાર એટલે શું તે દાખલો
 િ સમજાવો. સાધારણ મિશ્રિત અને રસાયની સંયોગમાં શો તફાવત
 મૂળતત્ત્વો કેટલાં છે ? તત્ત્વોના કેટલા પ્રકાર છે ને તે કયા કયા ?
 ાકે તત્ત્વોનાં નામ ગણાવો. રસાયનાકર્ષણ એટલે શું ? તત્ત્વોમાંથી
 ઓ કેવી રીતે થઈ છે ? જગત્માંથી સંયંધાકર્ષણ જનું રહે તો
 કેરકાર થાય ? રસાયની સંયોગના એક બે પ્રયોગ સમજાવો.

પાઠ ૮૭.

ભાજ્ય (સ) જેના વિભાગ
 િ શકે નહિ એવું (અ=નહિ=
 =વિશેષ+ભાજ્ય=ભાગ) જેના

એકથી વધારે ભાગ પાડી ન
 શકાય તે
 જનક=પિતા; પેદા કરનાર
 ધટ=ગડી

સવાલ—પાણીમાંથી ઓક્સિજન અને હૈડ્રોજન વાયુ છુટા
 શના બે પ્રયોગનું વર્ણન કરો. હૈડ્રોજન વાયુ ઓક્સિજન સાથે
 વાથી રસાયનિકસંયોગ થઈ જે ક્રિયા થાય છે તેનું વર્ણન કરો.
 ૧ જુદી સીસીઓમાં ઓક્સિજન ને હૈડ્રોજન વાયુ ભર્યા હોય તો
 ાી રીતે પારખી શકાય ?

પાઠ ૮૮.

તા (સ) ઓગળવાપણું (કુધાતુ
 તવું; ઓગળવું+તા પણું)
 સ્ય=ન દેખી શકાય એવું
 ાર્ય=મૂળ મતલબ (ભાવ+અર્થ)
 યુ=એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુ
 ાગળવાથી થએલો પદાર્થ

દ્રાવ્ય=પ્રવાહીમાં ઓગળી શકે એવા
 પદાર્થો
 અદ્રાવ્ય=પ્રવાહીમાં ઓગળી ન શકે
 એવા પદાર્થ
 દ્રાવક=ઓગળનાર
 મિશ્રણ=મેગ
 મર્યાદા=હદ

અપવાદ=આધ

ભિન્ન ભિન્ન=જુદી જુદી

વૃદ્ધિ=વધારો

અંશો=ભાગો (અંસ્કૃત અંશ=ભાગ

પાડવા; વહેંચી આપવું)

કસ્તર=કચરો

સવાલ—દ્રાવણ, દ્રાવ્યતા, દ્રાવ્ય, અદ્રાવ્ય અને દ્રાવકની વ્યાખ્યા તથા દૃષ્ટાંત આપો. પાણીમાં મીઠું કેટલું ઓગાળી શકાય? દ્રાવ્યતાની વધવટ શાથી થાય છે? તેમજ તેના અપવાદ કયા છે? કદાચ અને નરમ પાણી શી રીતે બને છે, તથા કેમ પરખાય? કુદરતી પાણીમાં ઓગળેલા દ્રાવ્ય સિવાય બીજું શું હોય છે? તે શી રીતે દૂર કરી શકાય? ઝરણું પાણી સ્વચ્છ શાથી હોય છે?

પાઠ ૮૯.

હરેક ઉખ્યુતામાને=ઓછી વત્તો

ગમે તેટલી ગરમી હોય તોપણ

બાષ્પભવન=વરાળનું થવું

શોષણ=ચૂસી લેવું; ખેંચી લેવું

નીમે ભાગે=અધ ભાગે

વધારેમાં વધારે નીમે ભાગે=ધણે

ઓછો ભાગે

અશક્ત=શક્તિ વગરના; ઓછી

શક્તિવાળા=(અ+શક્ત=શક્તિ)

અવગુણકારી=નુકસાન કરનાર (અવ=

નકારો+ગુણ+કાર=કરનાર+ધ=વાળો)

ઉખ્યુતામાપક=ગરમી માપનાર

(ઉખ્યુ+તા+માપ+અક)

સવાલ—બેજ શોષી લેનાર પદાર્થોમાં કયા પદાર્થો શિઆળામાં ખપ લાગે છે? અતિશય બેજવાળી વરસાદની ઋતુમાં પાણી બીનાં લુગડાં શાથી સુકાય છે? સુકી હવા તદ્દન બેજ વગરની હોય છે કે કેમ? બીની અને કોરી દડીવાળા બેજમાપક યંત્રનું વર્ણન કરો. અંતે ઉખ્યુતા-માપક યંત્રના અંશમાં વધતો ઓછો ફેર કયારે પડશે?

પાઠ ૯૦.

એસિડ=નેઝળ: સ્વાદે અતિશય

ખાટો અને નીળા લિટમસનો

રંગ રતો કરનાર.

બલકલી=સ્વાદે તીક્ષ્ણ અને રાતા
લિટમસનો રંગ બદલી નીળો
કરનાર
તાર=જે પદાર્થનો સ્વાદ ખાટો કે
તીક્ષ્ણ નથી અને એસિડ તથા

અલકલીના સંયોગથી જે બને છે તે
જલદ=તીક્ષ્ણ; પુષ્કળ અસર કરનાર
નીળો=ધેરો લીલો; કાળો લીલો
આપ્પ=વરાળ; આફ
બવન=થવું

સવાલ—દહીં, છાશ અને કાચા ફળમાં ખટાશ શાની છે ? એસિડ
કે અલકલીની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી ? જલદ અલકલી કે અલકલી
કયા કયા છે ? એસિડ અને અલકલીનો સંયોગ એક બીજાપર શી અસર
કરે છે ? એમોનિયન નેટ્રેટ શી રીતે બનાવવો ? પાસાદાર કકડા શેના
પદાર્થ શકે ? અને તે પાસા સાથી અંધાય છે ?

પાઠ ૯૧.

મતિ જવાળામ્બહી=થોડી ગરમી
લાગતાંજ એકદમ બડકો થઇને
બળે તે (જવાળા=બડકો+મ્બહી=
લઈ લેનાર)

ધર્ષણથી=ધસવાથી
અકસ્માત=ઐચિત્તું નુકસાન
નિર્ભય દીવાસળી=સેફ્ટીમેચીસ;
જેના ખોખાપરજ ધસવાથી સળગે
છે તે દીવાસળી

સવાલ—પીળા અને રાતા ફેસ્ફરસનો મુકાબલો કરો. દીવાસળી
સળગે છે ? દીવાસળી બનાવનારા પર ફેસ્ફરસની શી અસર
પાડે છે ? આપણા ખોરાકમાં ફેસ્ફરસ કેવા ક્રમથી દાખલ થવા પામે
કે ? હાડકાં શેનાં બનેલાં હોય છે ? ફેસ્ફરસવાળી દવાઓ અને ખાવાના
દાર્દ્રો માણસને શાથી ગુણુ કરે છે ?

પાઠ ૯૨.

હન (સં) બળવાની ક્રિયા; વસ્તુનો
ઑક્સિજનન જેડે રસાયણિક સંયોગ
થતાં ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ ઉત્પન્ન

થઈ વસ્તુના મૂળ રૂપનો નાશ
થવાની ક્રિયા
શ્વાસોચ્છવાસ (સં) દમ લેવો અને
બહાર કાઢવો તે (શ્વાસ=દમ લેવો+

ઉત્પન્નકાર+ધાસ)=આસપ્રધાસ
અવિનાશપણું=નાશ નહિ પામવા-
પણું (કોષ પશુ પદાર્થનો ખરી
રીતે જોતાં નાશ થતો નથી પણ
તેનું રૂપ બદલાય છે)

વાસ્તવિક=ખરો
અનુમાન=અટકળ; ધારણા
વસ્તુતઃ=ખરું જોતાં
રક્તવાહિની=લોહી વહેવડાવનાર નસો
(રક્ત=લોહી+વાહિની)

સવાલ—ખરી રીતે જોતાં બળવાથી પદાર્થનો નાશ થતો નથી
તો આપણે તેને કેમ જોઈ શકતા નથી ? મીણુખતી બળવાથી કયા કયા
પદાર્થો બને છે ? આપણે જે ઓક્સિજનનો દમ લઈએ છીએ તેનું
શું થાય છે ? ઉચ્છવાસમાં કયા કયા પદાર્થો નીકળે છે ? અને તે
શી રીતે બનેલા હોય છે ? મીણુખતીના અને આપણા દહનમાં તફાવત
શો ? ખોરાક શા માટે લેવો પડે છે તે સમજાવો.

પાઠ ૯૩.

કાર્બન=દહન થનાર મુખ્ય તત્ત્વ;
કાયલો
ચૂર્ણ પાપાણુ=ચુનાનો પથર
સેન્દ્રિય પદાર્થ=કોષ પશુ વસ્તુને
બળતાં તેમાંથી જે બાગ ઊડી

બળ્ય છે તે
કાર્બોનિક એસિડ વાયુ=કાર્બન અને
ઓક્સિજનના સંયોગથી બનેલો વાયુ
ઓપ=ચળકાટ
રસાયણ જળ=જે પાણીમાં ધાતુના
ક્ષાર મળેલા હોય છે તે

સવાલ—કાર્બન શેમાં શેમાં હોય છે ? કાર્બન કયા ત્રણ રૂપમાં મળે
છે ? એ ત્રણેમાં એકલો કાર્બનજ છે એની ખાત્રી શી ? એ ત્રણે કયા
કયા ઉપયોગમાં આવે છે ? પાણીમાં કાર્બોનિક એસિડ વાયુ કેવી રીતે
બને છે ? તેની અસર ખડકો પર શી થાય છે ? કાર્બોનિક એસિડ વાયુ
માણસ તથા વનસ્પતિના ખપમાં કેવી રીતે આવે છે ?

પાઠ ૯૪.

લોહિતાંગ=લોહીના જેવા શરીરવાળો
(લોહિત=લોહી જેવું+અંગ=શરીર)
સંક્રમણ=સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચ્ચે

અહોનું એક લીટીમાં આવવું તે
વાર્ષિક ભ્રમણ=એક વરસમાં ફરી
વળવું તે (પૃથ્વી સૂર્યની આસ-
પાસ એક વરસમાં ફરી વળે છે)

સવાલ—મગળ અને જૃહસ્પતિનું સૂર્યથી અંતર તેમની દૈનિક તથા વાર્ષિક ગતિ અને તેમના અહોનું ભ્રમણ કેવા પ્રકારે થાય છે ? જૃહસ્પીન વડે એ અહોનું નિરીક્ષણ કરતાં કેવા દેખાવ માલમ પડે છે ? પૃથ્વી સાથે એ બે અહોનો મુકાબલો કરો.

પાઠ ૯૫.

નરી આંખે=દૂરજીનમાં જોયા વગ-
રની આંખે
અવ્ય=રોનકદાર
મેખલા=કંદોરો
અનુપમ=જેની સરખામણી કોઈ

સાથે ન થઈ શકે એવો; બેનમુન
કલ્પના=ધારણા; અનુમાન
વિષમતા=નિયમ પ્રમાણે નહિ હોવું
તે; ખામી
મનન=વાંચેલી કે જોએલી ખામત
પર વિચાર કરવો તે

સવાલ—શનિની મેખલાઓ તથા ચક્રો કેવા દેખાય છે ? શનિ, સુરેનસ અને જોપ્સ્યુનનું સૂર્યથી અંતર, ભ્રમણ કાળ તથા પૃથ્વી સાથે કઈ અને વજન પ્રમાણમાં કેટ કેટલાં છે અને દરેકને ઉપગ્રહ કેટલા છે ? જૃહસ્પતિ ને શનિનો મુકાબલો કરો.

પાઠ ૯૬.

વિરમયકારક=નવાઈ પમાડનાર
અલકે=ધણું કરીને; અથવા
નેપ્ચ્યુલા=નિહારિકા; ચક્રચકિત વાયુ
અથવા વરાળના જળાતા તેજસ્વી

ધાખા
વર્ગણી=ગતવારી; જોડતણી
ધનીકરણ=વાયુરૂપ પદાર્થનું નકકર
થવું.
સંભવિત=સાચી

સવાલ—નરી આંખે સ્થિર તારા શુભારે કેટલા ગણાય
અને તે શું છે ? હરિસે નિહારિકા સંબંધમાં કરેલા તર્કો કયા છે ?

પાઠ ૯૭.

એશ=સરસ
નેપચ્યુનની કક્ષા=નેપચ્યુનને સૂર્યની
આસપાસ ફરવાનો માર્ગ
પર્યંત=સુધી; લગણુ

મધ્યાકર્ષક=વચમાંથી ખેંચનાર
મધ્યોત્સારીબળ=મધ્યમાંથી દૂર
જતા રહેવાનું બળ
બ્રહ્માંડ=સૃષ્ટિ; વિશ્વનો ગોળો

સવાલ—સૂર્યમાંથી નીકળી જતી ગરમી કોણુ પૂરી પાડે છે ?
વિજ્ઞાન નિહારિકામાંથી ગ્રહો કેવી રીતે બન્યા ? સૂર્ય અને ચંદ્ર
બાબત શી ધારણા છે ? નિહારિકાની ઉત્પત્તિ વિષે સાંપ્રતકાળમાં શું
અનુમાન છે ?

પાઠ ૯૮.

થર=પડ

ઉખાત=હાડપિંજરના ખડકોમાં પ-

ડેલા ખાડા; હાડપિંજર; ફાસીલ
અવશેષ=ખાડી રહેલો ભાગ
અર્થાત્=મતલબ કે

સવાલ—કાયલાના થરો વડે પૃથ્વીના ઇતિહાસની શી માહિતી
મળે છે ? ખડકોવડે તથા થરોવડે શું જણાય છે ? ખડકોના તળીઆના
છેક જુના પથરોપરથી તથા તેની ઉપરના બીજા થરોથી શું જણાય
છે ? બીજા વર્ગના ખડકોમાં શું જણાય છે ? ત્યારપછી પક્ષીઓ કેવાં
થયાં એ પછી માણસ કેવે ક્રમે થયું એ બધી શોધો કઇ વિધાને
આધારે થઇ ?

સંક્ષિપ્ત શબ્દનો ખુલાસો.

(સં) સંસ્કૃત

(ફા) ફારસી

(આ) અરબી

(અ-દી) અંગ્રેજી.

(હિં) હિંદી

(પો) પોર્ટુગીઝ

(ભૂ) ભૂત

(કૃ) કૃત

(પ્ર) પ્રાચ્ય

સમાપ્ત.

અને

સર્સ. સી. ડી. શાહ એન્ડ કો. લ્હોર

બ્રિટિશ શાળા માટેની ત્રિવેદિવાચનમાળાના અર્થ.

પુસ્તક ૧ લાના ૦-૪-૦	પુસ્તક ૫ માના ૦-૮-૦
પુસ્તક ૨ જાના ૦-૫-૦	પુસ્તક ૬ ડાના ૦-૬-૦
પુસ્તક ૩ જાના ૦-૬-૦	પુસ્તક ૭ માના ૦-૧૦-૦
પુસ્તક ૪ થાના ૦-૭-૦	

—: વર્નાક્યુલર ટેકસ્ટ બુક્સોના અર્થો :—

બાળવર્ગની નોટ ૦-૨-૦	પાંચમીના ,, ૦-૮-૦
પહેલીના અર્થ ૦-૨-૬	છઠ્ઠીના અર્થ ૦-૬-૦
બીજીના ,, ૦-૪-૦	કન્યા ૧લીના ,, ૦-૪-૦
ત્રીજીના ,, ૦-૫-૦	કન્યા ૨જીના ,, ૦-૫-૦
ચોથીના ,, ૦-૭-૬	કન્યા ૩જીના ,, ૦-૭-૦

“ડિક્ટેશન શિક્ષક”

બાળપોથીનો ૦-૨-૦	ત્રીજીનો ૦-૩-૦
પહેલીનો ૦-૨-૬	ચોથીનો ૦-૪-૦
બીજીનો ૦-૩-૦	પાંચમીનો

દરેક ધોરણના “સુખગણિત શિક્ષક” તૈયાર છે.

અથવાપિ ખહાર ન પડેલી એવી બીજા ધોરણની

સૃષ્ટિજ્ઞાનની પ્રશ્નોત્તરમાળા તૈયાર આના.

હિંદુસ્તાનની સાં બૃજાળની પ્રશ્નોત્તરમાળા તૈયાર આના.

છગનલાલ મોતીરામ શાહ. શાહપોર-મુરત.